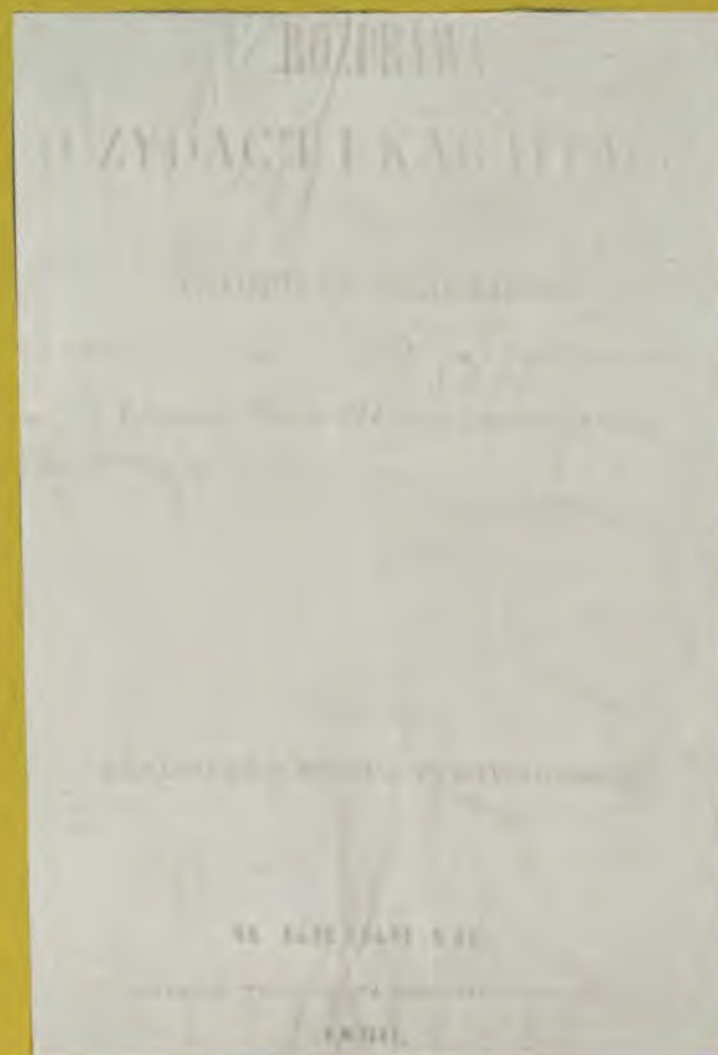

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

ROZPRAWA
O ŻYDACH I KARAITACH,

PRZEZ

TADEUSZA CZACKIEGO.

(Pierwszy raz drukowana 1807 r. w Wilnie u Józefa Zawadzkiego.)

Z dodatkłem wiadomości z życia i pismach autora.

Wydanie

KAZIMIERZA JÓZEFA TUROWSKIEGO.

W KRAKOWIE,

KARŁADEM WYDAWNICTWA BIBLIOTEKI POLSKIEJ.

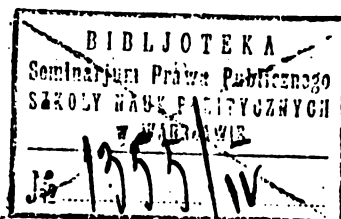
1860.

Dubl. do 13.25.7.8. (1860.27)

20.13.2.10.

28.31.3.1. " "

27.5.12

CZCIONKAMI Drukarni „CZASU.”

A/14/53

52240/II

ROZPRAWA O ŻYDACH.

W wielu względach, naród żydowski stawia ważne dla człowieka, obywatela, urzędnika i mędrca, materiały do uwagi. Księgi kanoniczne tego ludu, są starożytnymi światła dziejami; są księgami, które religia chrześcijan między święte liczy wyrocznie. Indyanin, Chińczyk, Arab, Pers, w swojej religii, w prawach, w podaniach o tworze świata i pierwszych rodu ludzkiego wypadkach, znajduje z nimi powinowactwo lub wspólność. Mieszkań ten lud żył z wodami Nilu i Eufratu, kiedy w Egipcie i w Assyrii oplakiwał winy, a cieszył się nadzieją powrotu do ojczystej ziemi; lecz pod różnym kształtem rządu, przetrwał wzrost i upadek monarchij Ninusa, Cyrusa i Alexandra. Pokonany, znieważony i szambiony od Rzymian, rozniósł po całym świecie prawa religii, filozofia, orientálną, grecką skażoną, i ciągle przez kilka wieków pomnażane przywidzenia nauczycielów. Obecnie wszystkim narodom Żydzi, składają wórzód nich jedną społeczność, której równe prawa rozkazują i niemal równe ciążą przesady.

www.libtool.com.cn

§ 1.

Krótki rzut oka na Żydów, póki zupełna zagłada Jerozolimy i zniszczone nadzieje podniesienia, nie uczyniły ich własnej ziemi obcymi.

Lud, który siebie najcelniejszym i najpierwszym tworem Boga nazywał, lud w księgach świętych uczczony syna pierwotnego imieniem ¹⁾, lud święty, lud szczególny ²⁾, przemieszkiwanie Boga ³⁾, oblubienica Najwyższego ⁴⁾, jego dziedzictwo ⁵⁾, lud który z Panem zastępów zawiera przymierze, jego ma za swego wodza, króla i prawodawcę ⁶⁾, od niego bierze rady, rozkazy, dla którego zachowania morze ustępowało z granic, skały wydawały wodę, z obłoków spadała żywność, anioł liczne wypłeniał nieprzyjaciół hufce; którego zwycięstwa często były cudem, a natura cała zdawała się być na jego usługę, nie mógł tylko być przywiązany do swoich praw, nie mógł tylko rozumieć, że jest cel-

¹⁾ Exod. c. 4, v. 22.

²⁾ Deut. c. 7, v. 6.

³⁾ Ps. 76, v. 3.

⁴⁾ Osee c. 2, v. 19.

⁵⁾ Jer. 12, v. 7.

⁶⁾ Teokracja ludu żydowskiego, opisana jest w samym piśmie. Mawiał Bóg do Mojżesza, okazywał się w krzaku gorejącym, mówił przez proroków. Nadto Żydzi uważali jeszcze jeden sposób radzenia się Boga przez Urim i Thumim. Według rozkazu Exod. 28 v. 30, nosił wielki kapłan napierśniki, z dwóch tablic wysadzonych kamieniami złożone; te w pewnym poruszeniu rzucały na siebie nawzajem iskry czyli promienie, z których w kapłan poznawał, jaka jest wola Boga. Według powszechnego zdania, jak okazuje Buxtorf, już używanie Urim i Thumim nie było w drugim kościele; niewolno było się pytać, tylko w przygodach całego ludu, i to zapytanie czynił tylko król lub zwierzchnik sądu. Nikt nie odpowiadał, tylko wielki kapłan. Patrz Buxtorf, *de Urim et Thumim* w t. XII „*Thesaurus antiquitatum sacrarum*“ p. 375. Nicolai Polemanni *Dissertatio de Urim et Thumim* p. 439. Joh. Spenceri *Dissertatio* p. 439, i p. 451 pod tym samym tytułem, i odpowiedź Spencerowi Filippa Riboucaudala tamże p. 692.

niejszą częścią ludzi, czyli bardziej: tylko ludźmi ¹⁾. Historia tego plemienia w Palestynie i w jej okolicach, dzieli się na następujące epoki: *pierwsza*, aż do Mojżesza; *druga*, do powrotu Żydów z babilońskiej niewoli, *trzecia*, do Chrystusa i zburzenia Jerozolimy za Tytusa, *czwarta*, od tego zburzenia aż do czasu Juliana cesarza. Wątpię, aby który z czytelników tego dzieła znalazł się, któremu dzieje tego ludu w właściwej jego ziemi, będą mniej lub więcej obcymi.

Historia jaką piszemy, nie jest historią ludu, ale szczególnych jego ustanowień, — i to tylko krótko napiszę, co istotnie potrzebnem do celu założonego znajduję. Badalem pisarzów żydowskich ²⁾ w przekładzie łacińskim znanych, korzystałem z szacownych zbiorów, które pracowity Bartolucci ³⁾ i troskliwy o zbiory uczonych rozpraw w tym przedmiocie pisanych Błażej Ugolin ⁴⁾,

¹⁾ Uczony Mojżesz Maimonides, którego często w tej rozprawie wzywamy powagi, w przedmowie do jednego traktatu miszniekiego *Seder Tahorath*, w dziele: *Porta Mosi, sive dissertationes aliquot a R. Mose Maimonide, suis in varias mischnaioth sive textus talmudici partes commentariis praemissae*, Ed. Edvar. Pocockii 1655, Oxonni 4 p. 291, mówi do Żydów: *Vos vocamini homo, at gentes mundi non vocantur homo*. Inne przytoczenia, które Eisenmenger w dziele: *Das entdeckte Judenthum*, przywołał, opuszczam, bo to dzieło jako skład jadowitych obelg Żydów, już dawno przez Michaelisa i Döhma osądzone, od uwagi mojej usunąłem, i idąc do źródeł, na zbiory cudzych opinii mało uważałem.

²⁾ Eus-b. *de praep. evang.* lib. VII c. 8, przekładał, aby o Żydach, z źródeł ich pisarzy pisać. *Nec enim aliunde opinor, quam ex propriis Hebraeorum fontibus, res Hebraeorum hauriendae sunt; cum res aegyptiacae ab Aegyptiis, et a Phoenicibus phoenicias petierimus, graecaeque similiter ab iis, qui in philosophia hospites ac peregrini essent, quae ad philosophias rationes ac decreta pertinebant.* etc. ³⁾

³⁾ Bartolucci *De Celano congregat. S. Bernardi ref. ord. Cister.*, *Bibliotheca magna Rabbi, de scriptoribus et scriptis hebraicis, ordine alphabetico hebraice et latine digesti* — 4 Vol. fol. uczeń jego Imbonaty przyłączył piąty tom.

⁴⁾ Błażej Ugolin wydał zbiór ogromny dysertacji w 34 tomach *in folio*, jedynie do nauki o teologii i o starożytnościach Żydów. Jest to tak pożyteczne w tym przedmiocie dzieło, jak *Thesaurus Graevius* lub *Gronovius*, choć Ugolin w doborze dysertacji daleko jest niższym od tych obudwóch uczonych mężów.

⁵⁾ Lalewel w brukselskim swoim liście także mawia, że o Żydach żydowskich źródła pisać należy. Jestem zdania, że żydowskich źródeł ani pomijać, ani lekce ważyć nie należy, lecz że innym źródłom tę samą sprawiedliwość oddać należy. W-

www.libtool.com.cn

wydali; rzecz obszerną, może mniej szczęśliwie skróciłem.

Różnił się ten naród wierzeniem w jednego Boga od innych, które się skazyły nauką wielobóstwa; lubo w pierwszych początkach swego dzieciństwa, miał jeszcze niedojrzałe w wielu względach wyobrażenia.

W drugiej epoce, nie wchodźmy czyli sami Żydzi mieli te wiadomości, z których jak pierwsi ojcowie chrześcijaństwa twierdzili, Grecy mędrcy czerpali naukę¹⁾; czyli Mojżesz wychowany w Egipcie, wiele ustaw od tego ludu do swego przeniósł²⁾, bo to obszerniejszego wymaga rozbioru, i czytelnika oderwalibyśmy od tego przedmiotu którym go zatrudniamy, do obszernej o starożytnościach nauki,—lecz możemy pewnie twierdzić, że są cenniejsze podobieństwa w różnych ustawach i obrządkach obudwóch ludów³⁾, nie zapędzając się

¹⁾ Klemens alexandryjski, *Protrepticon et in poedagogo libro 2 mōwi o Platonic: ex Hebraeis philosophum. Strom. 5 i 6 a Mose et prophetis praecepta dogmata, satis ingrati, beneficii immemores acceperant.* Przywodzi on całą historią postępu w sztukach i filozofii u Greków, i pokazuje, że jest najdawniejsza filozofia u Żydów; patrz ed. oxfordzka 1715 r. p. 130, 138, 152, 235. Ś. Justyn w apologii za chrześcijanami p. 92, toż samo twierdzi, równie Origenes przeciwko Celsowi. Tertulian. *Apolo. c. 47*, wiele unosi się mówiąc: *Quis praeceptorum, quis sophistarum, qui non omnia de prophetarum fonte rigaverunt.* Euseb. w dziele *Præparatio evangelica*, 9 i 10 xlgg, na zbiór tych dowodów poświęcił. Ś. Ambroży na Psalm 118 wyraża: *Platonem eruditionis causa, in Aegyptum esse profectum, ut Moisis gesta, leges, oracula, et prophetarum dicta cognosceret.* Józef Żydowin przeciwko Appioninowi, Origenes przeciwko Celsowi, przywodzą pogańskiego pisarza Hermippa, że Pitagoras wiele od Żydów w swoją filozofią przeniósł.

²⁾ Patrz oprócz wielu dzieł, *Pantheon aegyptiacum* naszego rodaka Ernesta Jabłońskiego, *Francofurti ad Viadrinam 1750*, jego rozprawę *de Deo Remphan.* Gatterera *Commentatio de Theogonia Aegyptiorum*, in *Commentario Soc. Göttingensis vol. VII.* Ta wspólność do tego zdawała się przychodzić stopnia, że Strabo Żydów za lud pochodny z Egiptu podawał.⁴⁾

³⁾ Hermann Vitsii *Aegyptiaca, sive de Aegyptiorum Sacrorum cum Hebraicis collatione lib. 3*, w tym dziele, które w t. I Ugolin wydrukował, jest zupełny wyciąg zgodności i różnic, między zwyczajami i opiniami Egipcyan z Żydami.

⁴⁾ Pewien historyk uniwersalny, Niemiec, idąc za ułamkami z Manethona, ma Żydów za zlewki różnoplemienney, a to przed wyjściem na puszczę. W.

w dziwaczne urojenia Kirchera¹⁾ i innych. Przykazania które Mojżesz z góry Synaj podług słów pisma przyniósł i ogłosił, są zbiorem prawideł moralnego postępowania człowieka. Egipt, Indya, Chiny, tak krótko i w takiej prostocie branych powinności nie wydały, które od początku świata aż do jego końca, zawsze będą w uszanowaniu. Zapewne liczne miejscowe ustawy dla tego ludu, noszą cechę czasu w którym je wydano, i ludu który je przyjmował. Dzieje panowania Dawida i Salomona, okazują w sposobie opowiadania prawd, ostrzeżeń i przepowiedni proroków, i w księdze psalmów, wyższy stan nauki narodu, Handel prowadzony²⁾, budowa wspaniałego naówczas kościoła³⁾, na który składać się miały liczne narody⁴⁾, okazują, że przemysł

¹⁾ Atanazy Kircher, w dziele: *Oedipus Egyptiacus 1652 r. Romae* utrzymuje, że Egipcyanie Tróję świętą nawet znali, a utrzymując prawdziwość przyswojonego dzieła Merkuryuszowi Trismegistowi z którego wyjmuje te twierdzenia, w drugim dziele: *Obeliscus Pamphilius, ed. Rom. 1656 lib. I c. III*, wszystkich obwinia o zuchwałość iż nie chcą jego wierzyć twierdzeniom.

²⁾ Patrz Danielis Huetii: *Commentarius de navigationibus Salomonis*—Martini Lippenii: *Dissertatio de navigationibus Salomonis*, tegoż: *Dissertatio de Ophir*. Joannis Christophori Wielenschausen: *De navigatione Ophiritica*. Joachimi Christiani Jehringii: *Dissertatio de Regione Tharsach*, Hadriani Relandi: *Dissertatio de Ophir*. Ugolin te wszystkie drukowane osobno rozprawy, w tomie VII swego zbioru umieścił.

³⁾ Leonardi Christophori Sturmii: *Sciagraphia templi hierosolymitani*. Joannis Lightfoetii: *Descriptio templi* i inne dzieła, dowodziły nam ogromność i ozdoby tej świątyni. Jan Vllaçande jeruzła 1608 r. zmarły, w ozdobnem dziele, które w 3 tomach wydał, wszystkie szczegóły tego kościoła, częścią z podań i dowodów, częścią z domysłu opisał i kosztownie wydrukował. Jan Dawid Michaelis w dyssertacyi: *De Judaeis Salomonis tempore architectura parum peritis*, w t. I *Novi commentarii Soc. Göttingensis*, okazać chciał, że ta budowa kościoła nie dowiodła wielkości postępu w nauce budowniczej.

⁴⁾ Kilku żydowskich pisarzy mniemało, że za Salomona w Europie mieszkający Żydzi, przynosili ofiary do kościoła Salomona. Cel istotny tych fałszywych twierdzeń był ten, aby okazywali, iż oni nie pochodzą od zabójców Chrystusa, a zatem nie podlegają srogości, którą na nich za ten grzech naddziadów wywierano. W 1480 r. w dawnym Siguntum w Hiszpanii, znaleziono grób hebrajskimi literami oznaczony. Zawołany uczonego Stella, wydał już wyrok, że to był grób Adoniramę poborcy króla Salomona w Hiszpanii. Villapandi w początku 17 wieku to świadectwo za nieodzowne przyjął. Żydzi je powtórzyli.

www.libtool.com.cn

nieoddzielny od oświecenia, był dosyć w znacznym stopniu. Rozrzucone są w księgach mądrości i przysłówich piękności, które mędrcze za prawidła, mowca za wzory ówczesne przyjmuje. W tej to epoce przeniesiony żydowski szczepek rodu królów do Abissynii, jeszcze jest na tronie, a lud trwa w mieszaninie prawideł żydowskich i chrześcijańskich, szanuje plemię Judy na tronie cesarzów, i zgodnie oznacza datę nawrócenia do nowego zakonu żydowskiego wyznania ¹⁾, kiedy wtenczas przez królową Sabę i nieprawego syna Salomona Meniheleka wprowadzona religia do królestwa abissyńskiego, trwa do tych czas ze wszystkimi obrządkami, które były za czasu nawrócenia, do wyznania Abissyńczyków, w prowincyi Falascha ²⁾. Grób Salomona był grobem znaczenia Żydów. W ich rozdzielonym rządzie, w wadach panujących, wylągł się ten upadek, nad którym Jeremiasz

Gdy jednak ten kamień zaczęto odczytywać, pokazał się napis Nebala Żyda, poborca jednego króla Maurów. Patrz: *Petri de Marca Limes hispanicus*, ed. Par. 1688 p. 124. Uczni chrześcijańscy wymieli to twierdzenie; uczony jeden Żyd, jeszcze utrzymywał przedemną pewność, że Żydzi za Salomona w Hiszpanii byli. Podobne twierdzenia o Żydach w innych krajach europejskich w tej epoce, są fałszywe.

¹⁾ Jobi Ludolfi *Historia Aethiopica, sive brevis et succincta descriptio Habessinorum*. Francofurti ad Maenum 1681 r. I. 2, c. 1. Tytuł króla abissyńskiego jest między innymi: *ortus a tribu Juda, filius David, filius Salomonis, columna Sionis*. O przerwaniu familii Salomona na tronie Abissyńczyków, patrz c. 4, jej powrocie c. 5. Patrz tamże i w Bruce: *Voyage aux sources de Nil*. Opisał tenże Bruce koronację cesarza, w której królem Syonu się nazywa. Wspomina o niej także Ludolf, i o wspólności swycasjów z Żydami, patrz ks. 3 i 4 *Voyage de Bruce*, t. p.

²⁾ Ludolf lib. 1, c. 14 mówi: *Judaei multas et amplas regiones olim tenere. Dombeam fere totam, nec non Wegaram, atque Samenam, cujus rupibus diu se defenderunt, donec a Susneo inde pellerentur. Olim suo jure in illis regionibus vivebant. Jedni zostali jak rzemieślnicy, drudzy extra regni fines, occidentem versus, inter ipsos Caffros, juxta Nilum se receperunt, qui Aethiopes Falasiam dicitur.*

Bruce, ten sławny wędrownik, który opisał nieznanne dawniej źródła Nilu, który okazał prawdę swoich twierdzeń w tylnych względach, mówi o królestwie Falaschy, czyli prowincyi, w której Żydzi zupełny rząd sprawują. Wreszcie, kiedy Falascha jest kolonią samotną przez Żydów, którzy inne prowincje zupełnym prawem trzymali, nie można temu przecosadzonemu rządowi dziwić się.

ubolewał. Zaprowadzeni do niewoli babilońskiej, zapomnieli w wielkiej części prawa swego zakonu. Wtenczas oryentalna filozofia przeszła nieco do celniejszych Żydów, choć cokolwiek z nią obznajomić się mogli w przechodzie Kambizesa. Trudna jest rzecz jestestwu tej filozofii zaprzeczyć ¹⁾, trudniej jeszcze nie dostrzedz jej wpływu w podaniach, które w żydowskich znajdujemy pisarzach ²⁾.

W trzeciej epoce, wrócił się lud żydowski za przewodnictwem Nehemiasza do własnej ziemi. Gmin zaczął sobie przypominać czytane od Ezdrasza, zachowane od dziadów prawa. Przechód Alexandra, związki Żydów z Egiptem za Ptolomeuszów, przyniosły Żydom filozofią grecką różnych szkół ³⁾. Wreszcie sama potrzeba, w ostatnim zakresie ich bytu, obcowania z Rzymianami, którzy filozofów wypędzali ⁴⁾, a potem ich nauki za pierwszą potrzebę w doskonałym wychowaniu mieli ⁵⁾, oswajała ich z temi wiadomościami. Lecz jeśli Rzymianie brali filozofią za naukę pomocną do wymo-

¹⁾ Zaprzeczać chcieli niektórzy uczeni, jestestwu oryentalnej filozofii; lecz po dowodach które okazał Brucker: *Historia critica Philosophiae*, t. II, p. 639; po Walcha *Commentatio de Philosophia orientali*, Göttingae 1767; nakoniec po rozprawach uczonych Anquetilla de Peron, zda mi się, że niemożna ponawiać powątpiewania, czy była oryentalna filozofia?

²⁾ Tychsen: *Commentarius de Religionum Zoroastriarum apud exteras gentes vestigiis*, w t. XI i XII *Commentarii Soc. Göttingensis*, okazał mocno ten wpływ oryentalnej filozofii do Żydów. Buhle: *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, Göttingen 1799 t. IV p. 86 i na dalszych, okazuje, co jest wspólnego Żydom z grecką, a co jest zgodne z persyjską filozofią. Wiadomo, że dwa początki dobrego i złego, są szczególniejszą cechą religijnej filozofii Persów. Największa część Żydów u nas utrzymuje, że każdy ma dwa duchy: jeden prowadzi do dobrego a drugi do złego. Patrz także uwiecznione przez Towarzystwo starożytności w Kassel Klenkera dzieło: *Ueber die Natur und den Ursprung der Emanations-Lehre bei den Kabbalisten*, Riga 1786.

³⁾ Patrz Bruckera i Buhla.

⁴⁾ Karneades akademik, Dyogenes stoik, Krifolius perypatetyk, przybyli w poselstwie od Aten do Rzymu. Na wniosek Katona, ulatwiono prędko poselstwo i filozofów niedopuszcząć kazano. Cicero de oratore l. 2. c. 37. *Quaestionum academicarum* IV. c. 45. Plutarch in Catone majori.

⁵⁾ Patrz Cyceronu w różnych miejscach.

wy i udoskonalenia się w prostym wnioskowaniu ¹⁾, Żydzi używali jej, godząc ją z prawidłami religii i okazując, jak ona nie jest przeciwna wierze mędrców, religii panującej. Ktokolwiek wziął w rękę Józefa przeciw Appionowi ²⁾, lub obronę Filona do Kaliguli, którą po jego zgonie czytał w senacie ³⁾, albo Arystobula ⁴⁾, lub obrony ojców chrześcijaństwa w pierwszych wiekach ⁵⁾, przekona się o tej prawdzie.

W polemiczne z jakiegokolwiek wyznaniem nie wdając się spory, nie będziemy zagłębiać się w wątpliwość, kiedy zaczęło się mniemanie o podaniu ustnem prawa bożego. Żydzi bowiem twierdzą, że oprócz praw, które mamy wyrażone w świętych księgach, Bóg dał słowne rozkazy Mojżeszowi, ten Jozuemu, a tak przechodziły z ust do ust podług genealogii, którą Maimonides obszernie wypisuje ⁶⁾; spisane na koniec zostały, przy ułożeniu księgi *Mischna*, o której w § V. mówimy. W tej trzeciej epoce były te podania, były już rozdzielone wykłady.

Hillel i Schamai, nieco przed erą chrześcijańską, oddzielne już mieli w wykładzie prawa szkoły. Pierwszy był rodem z Babilonii, a podług twierdzeń jego

¹⁾ Patrz Cicerona *de oratore*, *de officiis*. Płutarcha *de Crasso*.

²⁾ Appion gramatyk, wielki gadacz, *cimbalum mundi* od Tybera cesarza zwany, użyty był w poselstwie od alexandryjskich Greków przeciwko Żydom do Kaliguli, i pisał dzieło pełne oskarżeń Żydów. Józef Żydowin pisał przeciwko niemu dzieło. *Philo in legatione*, które razem z jego pismami jest wydrukowane, p. 1118, często o nim mówi.

³⁾ Philon z dowodów, które jego własne daje dzieło, urodził się na dwadzieścia lat, albo nieco pierwej przed Chrystusem. Między różnemi Philona dziełami które są drukowane, jest jego poselstwo do Kaliguli zaczęte, a do Klaudyusza skończone. Euseb cesaryjski *Historiae lib. 2 c. 17*. mówi, że Philon czytał w senacie tę obronę, dawszy urągania pamięci zabitego Kaliguli.

⁴⁾ O Arystobulu i jego pismach, patrz Euzeba cesaryjskiego *Historiae Eccl. lib. VII c. 32*, tenże *praepar. Evang. lib. VIII c. 9*.

⁵⁾ Klement alexandryjski *Stromatum lib. 1*. Origenes przeciwko Celsovi. Tertulian w *Apologii*.

⁶⁾ W przedmowie do *Jad Chazakah*, i w przedmowie do *Seder-seraim*. Ed. Pococka p. 5, patrz uwagę Jakóba Volaina w t. I *The-saurus* Ugolina k. 10. 16.

czcicieli, pochodził z pokolenia Dawida. Nauka jego zawierała znajomość wszystkich ludzkich języków; rozmawiał mógł z górami, drzewami, ziołami i kamieniami. Zdania jego ¹⁾ są zachowane. Człowiek łagodny, zbyt może wyrozumiały na słabości ludzkie, przenosił ducha swego w naukę. Schamai ²⁾ majątny, dumny, surowy, oddzielał się w mniemaniu od Hillela. Smutny ten między takimi nauczycielami oddział, obchodzony jest postem przez świętobliwszych Żydów ³⁾; lecz wśród licznych różnic w mniemaniu które Talmud wystawia, jest jedna tylko ważna: większa lub mniejsza trudność w rozwodach. Hillel pozwalał porzucać żonę, gdy ją kto obcy z obnażonemi rękami widział, lub mężowi źle jeść dała. Schamaneanie ważne tylko policzyli powody, dla których wolno było porzucić żonę ⁴⁾. Inne spory, kiedy prozelita czyli nowo-nawrócony miał jeść paschę, o obrządek oleju, o sposób mycia rąk, dowodzą, w jakim sposobie cenniejszą uważano naukę. Takie drobności ścieśniają umysł człowieka, i kto je umie, rozumie siebie być uczonym. Wszak w średnich wiekach, kiedy loika była znieważoną do tego stopnia, jak w dziejach filozofii Bruckera lub historii akademii paryskiej i oxfordzkiej widzimy, ten był uczony, kto więcej zawilości wymyślił i w większą je przybrał niedociekłość. Nie dziwmy się tedy, że Rabbi Johanan Siccaj uczeń Hillela, mówi o sobie, że gdyby wszystkie drzewa były piórami, a całe morze kałamarzem, nie wystarczyłoby na opis jego mądrości, której się nauczył od Hillela; lecz jednak w proporcji innych, jest jak mucha w wielkim oceanie ⁵⁾. Żyli jednak początkowo między sobą Schamaneanie i Hillelianie. Głos nieba, batk ol zwany ⁶⁾,

¹⁾ W księdze Juchazin. Wypis jest w dysertacji Godofreda Engela, Gejcera. *Commentarius de Hillel et Schammai*, w tomie XXI. *Thesauri* Ugolina. Zdania zaś Hillela są tamże, na karcie 1195.

²⁾ Patrz też rozprawę p. 1199.

³⁾ Dziewiątego dnia miesiąca Adar.

⁴⁾ Selden *Uxor Hebraea* l. 3. c. 20.

⁵⁾ Patrz rozprawę Leonardi Heubneri: *De academiis Hebraeorum*, w Ugolinie t. XXI, p. 1075.

⁶⁾ Patrz rozprawę Geigera p. 1204.

www.libtool.com.cn

w mieście Jafne, we trzy lata po zaczęciu sporów usłyszany, ogłosił, że nauka szkoły Hillela jest nauką prawdziwą. Schamaneanie wypieniać później chcieli przeciwników ¹⁾, Hillela zdania powszechne otrzymały posłuszeństwo.

W czwartej epoce, kiedy nieszczęścia których doświadczyli Żydzi po zburzeniu Jerozolimy, nie dali im zaraz światła i środków poznania, jakie umiejętności w społeczności ludzkiej są potrzebnymi, mądrość cała Żydów szczególnie zasadzała się na nauce religijnej. Wówczas został zebrany zbiór podań i jego wykładów, które czytelnikowi w § V przedstawimy.

W takiej wyobraźni mieszanie, pomnażały się alegoryczne objaśnienia świętych ksiąg, wykłady mniemań, które czasem w zgodzie, częściej w sprzeczności, oryentalna filozofia z grecką w swoich szkołach podawała. Kto uważał wahanie się Filona ²⁾ między temi wszystkimi mniemańiami, ten się przekona, że jeśli ten celny pisarz, w wykładzie obrony wyznania całego ludu, jednej nie trzymał się szkoły, zapewne mniej świetli, tak różnie i tak sprzecznie organizowaną mieszanią zatrudniał, nie posuwali naukę dochodzenia prawd filozoficznych. Ci którzy później pisali, a mniej mieli talentu, poszli, iż użyję wyrazu Buhle ³⁾, do *transcendentnego* obłąkania. Stała się ta nauka głosową razem i scholastyczną w drobnościach gadaniną.

Kabbala w XV wieku od chrześcijan dopiero badana ⁴⁾, dawniejszy daleko w tej czwartej epoce ma już

¹⁾ Patrz o to uzalenie, w obudwóch Gemarach i w przywiedzonej wkrótce rozprawie Geigera.

²⁾ Patrz: *Versuch eines systematischen Entwurfs des Lehrbegriffs Philos von Alexandrien*, von Stahl, w Eichorna *Allgemeine Bibliothek der biblischen Literatur*, B. IV. Stück 5. Buhle t. IV p. 135.

³⁾ Buhle t. IV w przedziale: *Ueber die Philosophie der Juden*.

⁴⁾ Picus de Mirandola urodzony 1463 r., rozumiejąc, że Kabbala jest nauką dawnego żyłowskiego kościoła, pracował nad jej rozbiorem; patrz Meinerson: *Lebensbeschreibungen berühmter Männer, aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften*, Zurich 1798 2 t. Reuchlin w dalsze: *De arte cabbalistica* i *De verbo mirifico*, posunął dalsze badania. Paweł Riccius doktor Maxymiliana I, przechrzta, zaczął

swój wykład, a pochód w trzeciej. Znaezy ona tajemne podanie. Nigdy kabalistyczna filozofia nie była pewną systemą. Jest to zbiór i owoc sprzecznych mniemań filozofów, magicznych przepisów, żydowskiej liturgii formularzów i t. d. Oznaczono liczbę sephirotów, czyli własności Boga, policzono wiele razy i w jakim stosunku imię Boga w piśmie wspomniano. Kto jest bliższy Bóstwa, ten jest doskonalszy. Człowiek małym światem, *mikrokosmos* zwany, jest w obrazie Adama, którego ogromna wysokość zniżoną po grzechu została. Z członków wielu Adama, wychodzą wpływy różnego rodzaju mądrości. Człowiek jest mieszkańcem ziemi, lecz jest cztery światów: Aziluch, Briach, Jezirach, Aziah. Anioły i djabyły mają swoje światy, których są obywatelami. Dusze są pierwiej stworzone, nim jednoczą się z ciałem. Wędrowna dusza z innego człowieka, może przechodzić do ciała w żywocie matki, i to się nazywa *gilgul*; może wstąpić i w żyjącego człowieka, i wówczas ta zjednoczona dusza tworzy drugą, i to się nazywa u kabalistów *ibbur* ¹⁾. Kabbala, ta teologiczna nauka, pożytyczyła liczbowe systema od Pytagoresa, i nawet od Pla-

nowe na tę naukę rzucać światło; potem liczno wysły pisma, które człowiek oddanego historii postępu rozumu ludzkiego, mało z pożytkiem zatrudniając. Jak ta kabbala złączyła się z nauką lekarską, patrz Sprengla: *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*. Halle 1800, 2 Theile, i §. VIII o oświeceniu Żydów w tej rozprawie.

¹⁾ *Cabbala denudata, seu doctrina Hebraeorum transcendentialis et metaphisica, atque theologica, opus antiquissimae philosophiae barbaricae, variis speciminibus refertissimum etc.* T. I, Solabaci 1677. 4 Liber Sohar, restitutus editore Christiano Khor de Rosenroth, Francofurti 1684, in 4, zawiera może najobszerniej całą filozofią kabalistyczną. Względem wędrowki duszy, czyli *metempsychosim*, czy ją przyjmowali Żydzi, i czyli tylko dusze dobrych, czyli i złe czynią te przenosiny, zachodziły spory. Jak Faryzeusze ten przedmiot uważali, to należy do historii religii i filozofii; ale z księgi Sohar i z kabalistycznych pisarzy, których Paweł Sleszwogt, w rozprawie: *De metempsychosi Judaeorum* w t. XXII *Thesauri Ugolini* wypisał, i z rozumienia Żydów z którymi mówiłem, wierzy więkzo część, lód: Po naznaczonej przez Boga czasie, dusza dobrego przejdzie może w inną duszę; 2ro. Złego człowieka dusza, po wytrzymanej karze w plekle, wraca się w innego

www.libtool.com.cn

tona. Posunęli kabałści krok jeden, stosowali liczby do słów, a potem i liter, ułożyli tę naukę, aby znakami, które tylko ma pytający się, ułożyć pytania i na nie, w języku nieznanym dającemu zagadnienie, dać odpowiedź. Inni jeszcze w inne ciemności natury (jak mówią), z zuchwałą nadzieją, a mniej szczęśliwym skutkiem udali się¹⁾. Im prostsza była w początku nauka, tem w większej prostocie uczono. Stała się nauka później zawiła. Nauczyciel okrył się ciemnością. Uczeń nie śmiał odkryć zasłony, i wierzył wielkości której nie pojmował. Były szkoły różne od synagog²⁾. Były akademie, o których dla nierozrywania uwagi czytelnika, niżej w § VIII powiemy.

Nie zmieniali się Żydzi w sposobie nauk, mówiąc o nich w ogólności, szczególniejszej o polskich Żydach. Ten

człowieka ciało; a jeśli jest więcej grzeszne, wolało zwierzęcia. Przeczystsza umniejsza winy. Scie. Po smartwychwstaniu ciało skazane jest na nagrodę lub karę; wspólnie z duszą w niebie lub w piekle. Patrz *Ramargues sur l'antiquité et l'origine de la cabale* par M. de la Nauze, *Memoires de l'Academie des Inscriptions et de belles lettres*. T. 9. Wolfiusz t. 2. p. 118, mówi bez wyrażenia czasu, że Aaron Sellig z Żółkwi, wydał komentarz na Sohar w Krakowie.

¹⁾ W Smyrnie przez cztery pokolenia, jak msc. Samuela ze Lwowa, który za paszportem Jana Kazimierza bawił się przez lat 12cie w Syryi i Palestynie, zaświadcza, pracowano nad utworzeniem człowieka z nasienia, robiąc pieroki. Jak w Egipcie na kureczę, o których Radziwił i Niebuhr w opisach wędrówek piszą, i że od czasu Antonina cesarza, pracują nad tym wielkim projektem. Pracowano w innych miejscach cokolwiek względnie alchemii, lecz te przedmioty nie są do kabał należne; ale gdy w księgach Mojżesza chcieli niektórzy rozumieć, że wszystkich nauk są prawidła, szanujący kabbalę i te wiadomości, w naszych czasach za śmieszne poczytane, znajdować chcieli. Wreszcie, jak w systemie liczbowej wyługają się dziwactwa, to każdy co o uczonych urojeniach czytał, widzieć może. O literowej czyli snarkowej kabale, patrz Bartoloccego t. I p. 247.

²⁾ Synagoga jest słowo greckie: zbiór. Gdziekolwiek jest dziesięciu Żydów, może być synagoga, *Malmonides in Thephillach c. II. Sez. I*. Szkoły zwikłe biorą się u Żydów za Synagogi, lecz są różne, jak przynajmniej dawniejsi Żydzi twierdzili. Patrz Thomas Godvini *Moses et Aaron* w t. III Ugolina i Sygoniusza *de Republica Hebraeorum* w t. IV p. 291. Synagoga jest zbiorem ludzi do modlenia się lub słuchania religijnej nauki. W ich szkole uczono więcej nauk.

więc pierwszy rzut pióra o nich, w czasie ich egzystencji i nadziei powrotu do ojczyznej ziemi, da obraz Żydów, jakimi byli i są w wielkiej części, co do oświecenia.

Trzy były sekty u Żydów: Faryzeusze, Saducejczycowie i Escejczycowie.

Faryzeusze, nazwani od oddziału¹⁾ od innych, wyznawali dwojakie prawo Boga: jedno pisane, drugie ustne. Obu dwom ustawom winne jest posłuszeństwo. Człowiek więcej dobrego czynić może, jak te prawa wymagają, i w tem jest prawdziwa zasługa. Człowiek może siebie uwolnić od grzechu, przez modlitwę, posty, jałmużnę i umartwienia. Wola człowieka zależy od czyniącego. Zewnętrzna czynność powinna być uważana, nie wewnętrzne powody. Bóg jest stwórcą wszystkiego, i jego opatrność włada światem. Dobre czynności będą nagrodzone, złe w męczarni podziemnej będą karane. Zmartwychwstanie ciał nastąpi. Przechodzenie duszy z jednego ciała w drugie, było także Faryzejczyków wiary częścią²⁾.

Saducejczycy zaczęli oddział pod Antygonem Socheem. Dwóch mieli przewodzców: jeden Sadok, drugi jego współuczeń Bajthos, około 300 r. przed erą chrześcijańską. Nie przyjmowali tylko księgi pisma, zaprzeczali tradycji: dusza umiera z człowiekiem, zmartwychwstania ciał nie będzie. Nagroda dobrych i złych czynów jest w tem życiu. Człowiek sam jest twórcą swej doli. Na występki byli surowszymi. Podług świadectwa Józefa³⁾, możniejsi Żydzi do tego należeli wyznania⁴⁾.

¹⁾ Czworaką etymologią przywodzi Godwin p. 109. Sigonius w rozprawie: *De Triheresio Judaeorum* w t. IV p. 609. Blasius Ugolina *De Triheresio Judaeorum* w t. XXII.

²⁾ Patrz dopiero przywiedzione rozprawy, a nadewszystko dzieła Flawiusza Józefa.

³⁾ L. XVIII. c. 2. *Hujus sectae pauci sunt, sed fere dignitatis praecipui*, Jos. de bello Jud. li. II c. 8 mówi o nich: *Saducei feris moribus discrepantes, et conversatio eorum circa externos, inhumana*.

⁴⁾ Oprócz przywiedzionych rozpraw w nocie o Faryzeach, patrz rozprawę Samuela Barthel: *De Saduceis*, w t. XXII Ugolina.

www.libtool.com.cn

Essejczykowie, których niektórzy pisarze nazywać chcieli chrześcianami, choć istotnie byli Żydami ¹⁾, początek swój mają okryty ciemnością. Józef i Philo, dali nam ich obraz, część ich była nader mała. Wyznawali, że Boga w duchu i prawdzie tylko należy szanować. Cnota, jest czysta miłość Boga i bliźniego. Usuwali tylko obrządki zewnętrzne, w siódmym dniu zbierali się śpijąc pienia Bogu. Wstrzeźliwość, wstrzymanie się od wszelkiej rozwiązłości, szczerść, cierpliwość w największych mękach, współnictwo dóbr, były cechy ich mniemań i postępowań. Nie odrzucali małżeństwa, ale tylko dla przedłużenia rodu ludzkiego, i z ciężarnymi żonami nie obcowali. Loikę i dyalektykę uznawali za mniej potrzebne. Metafizykę oddawali tym, którzy szczególniejszą mieli sposobność pracowania w przedmiocie Boga i tworze świata. Część jedna Essejczyków oddana spekulacji, nazywała się *Therapeutami*. Zatrudniali się leczeniem chorych, czyli bardziej zbieraniem ziół. Mieszkałi oni najwięcej w okolicy Alexandryi, oddali się zgłębianiu księgi pisma, posty czynili. Niewola i podległość, oprócz młodszych starszym, były uważane za przeciwnie naturze. Chodzili w białych szatach, jak Pitagorasa uczniowie. Józef Żydowin twierdził, iż oni związek zwolenników tego mędrca odnowili. — Liczył 8. Epifaniusz siedm herezji Żydów, a za nim uczony Sygoniusz ²⁾; nasz Mardochej Żyd ³⁾ wymienia ich wiele, lecz te które wyraziłem są prawdziwemi, inne mają różnice niewielkie. Jakoż Rhenferd ⁴⁾ okazuje tę prawdę. *Hasidei* czyli *Tsaddikim* ⁵⁾ nie byli oddzielną sektą, bo

¹⁾ Liczne pisma wychodziły o Essejczykach. Lecz nad to co Filon wyraził, nie istotnego wydać nie można. Twierdzenie, że Essejczykowie byli chrześcianami, nie zgadza się z dziełem Filona, z tem pierwszem źródłem o nich wiadomości.

²⁾ W dziele: *De Republica Hebraeorum*, t. IV Ugolina pag. 609.

³⁾ Patrz przywiedzenie tej rozprawy, czyli bardziej posłanej odpowiedzi Triglandowi, w rozdziale o Karaitach.

⁴⁾ *De fictis Judaeorum heresibus* w t. XXII Ugolina p. 667.

⁵⁾ *Tsaddikim*, *justi se meditationi scripturas dabant*. Nazywano ich także *Chassidim benigni*. Godwin Moses et Aaron p. 106 t. IV *Thesauri Ugolina*.

jeszcze uczeni spór wiada, czy do Faryzeuszów, czy do Essejczyków należeli ¹⁾. Szczególniej oddawali się nabożeństwu, więcej czynić dobrego chcieli, niż wymaga prawo. Od niedawnego czasu zaczęli się w Polsce jawić tej ścisłości Żydzi, o których w swoim miejscu powiemy. Samarytanie na górze Garyzym mający kościół, wspólne w wielu względach mieli prawidła z Saducejczykami; opuścili je później, jak z listu ich do Skaligera i obszerniejszych dzieł o sektach Żydów widzied można ²⁾.

Rządzili ludem żydowskim ojcowie rodziny, w patriarchalnym rządzie, potem Mojżesz i Jozue sędziowie, przez 329 lat. Królowie do zaprowadzenia Żydów do niewoli lat 520. Od wyprowadzenia z Babilonii do ery chrześcijańskiej, lat 536, byli Żydzi pod rządkami perskimi i greckimi; temi byli ich rodacy z pokolenia Dawida. Wszedł rząd do Makabejczyków z rodu *Levi*, potem władza przeszła w plemię Askalonitów. Cokolwiek jest obcego naszemu celowi, co zawiera jednak ważne szczegóły o Żydach, czytelnik w zbiorze Ugolina, *Bartholomeo* i w dziełach Seldena ³⁾ znajdzie. My tylko wyrazimy: Sąd i część składu rządu były w *Sanhedrinie* ⁴⁾. Władza tem imieniem nazwana była najprzód w wielkim Sanhedrynie, w kościele jerozolimskim, i trwała podług Maimonidesa aż do roku 40 przed zburzeniem Je-

¹⁾ Patrz *Joannis Drusti libellus de chassidais*, w t. XXII p. 258 tegoż zbioru.

²⁾ Patrz także Godwina *Moses et Aaron*.

³⁾ *De successione*; wszystkie jego dzieła są razem drukowane, in folio w Londynie 1726 r. Ja z szczególnych jego rozpraw osobno drukowanych korzystałem, i tu przywodzenia czynię.

⁴⁾ *Synhedrym*, *Synedrium*, jest od greckiego słowa *Synedrion*, które znaczyło to, co po łacinie nazywają *Consensus*; Jan Vorstius *Dissertatio de Sinedriis Hebraeorum* w t. 26 Ugolina p. 1103. Zachodzą spory kiedy się zaczął *Synedrion*; nie był on zaraz po powrocie z niewoli babilońskiej. Wrócony z rodu Askalonitów, pod Rzymianami odjęty miał sądownictwo win głównych, prócz religijnych. Przenosił się *Synedrion* dziewięć razy, nakoniec w Tyberyadzie osiadł. Selden l. 1, p. 308 okazuje, że i u Chrześcian w pierwszych wiekach; Sobory nazywano *Synedrin*.

Wibl. pols. Rozprawa o Żydach, T. Czackiego.

www.libtool.com.cn

rozolimy¹⁾. Przeniosła się potem w inne miejsca, 71 osób składało tę magistraturę. Prezes pod imieniem *Nasi*, i vice-prezes, ojcem Synedrynu nazwany, trzymali pierwszeństwo. Od niższych władz sądowych szła apelacja. Wszyscy podlegali jego rozkazom, prócz króla, który nie mógł być sądzonym²⁾. Oni stanowili o sprawach ważnych narodu, oni byli radą króla i najwyższego kapłana. Mieli baczność nad wychowaniem. Oni sądzili winy całego pokolenia lub miasta i o fałszywych prorokach. Dwa były mniejsze Synedryny³⁾ z 23 osób złożone, które były niższą instancją. W tych sądach trzeba było do wydania wyroku, dwóch przynajmniej więcej kresek⁴⁾. Nakoniec była najniższa instancja, złożona z 3 osób. Często wybierały strony po jednym arbitrze, a ci między sobą jednego wybrali na prezesa⁵⁾. Takich kompromisów jeststwo, zaświadcza Gemara⁶⁾ i zbiór Teodozego cesarza⁷⁾.

Oblężenie Jerozolimy i wzięcie tego miasta przez Tytusa, wystawia nam okropną wściekłość jednych mieszkańców przeciw drugim; zaciętość w obronie, przenoszenie zgonu i katowni, nad opuszczenie sprawy powszechnej. Milion sto tysięcy Żydów zginęło. Część po-

¹⁾ Patrz oprócz Maimonidesa wypisy i wyjaśnienia z babilońskiej i jerozolimskiej Gemmary w t. XXV *Thesauri Ugolina*.

²⁾ Baronius. T. I, ad annum 31 § 20, an 32 § II, ad an 57 § 36 twierdził, że w Sanhedrynie sądzony był król; lecz w Mischnie w przedstale o Sanhedrynie c. 2 tit. *Horaioth* wyraźnie są słowa: król nie sądzi, ani sądzonym być może. Patrz Seldena *de Synedriis*, ed. Amstelod. 1679 r. l. III, c. 9, p. 69.

³⁾ Patrz Seldena, Hermann Witsii *de Synedriis Hebraeorum*, Friederici Bucheri *Synhedrium magnum*, Joannis Vorstii *de Synhedriis Hebraeorum*. Buxtorf in *Lexicone* p. 1518. Te dwa Synedryny były w Jerozolimie.

⁴⁾ Patrz przywiedzione dzieła. Wyrazy Mischny pod tytułem *Sanhedryn* c. 5, i Gemary, obydwie pod tym tytułem.

⁵⁾ Gdziekolwiek nie było 120 famillij, nie mógł być Synedryn, a podług rabina Nechemiasza, w Gemarze jerozolimskiej, gdzie nie było 230 famillij. W sporach zatem, gdzie nie było Synedrynu obierali sobie arbitrow; ci aby rzecz skończyli, wybierali na prezesa człowieka, w którym pokładali ufność.

⁶⁾ Gemara babilońska, tit. *Sanhedrin* C. 1. tit. 5.

⁷⁾ Cod. Theod. Lib. 8 tit. *de Judaica*.

zostałych oddano na pastwę zwierzętom, na uczczenie urodzin Domicyana i wyniesienie Wespazjana na cesarstwo. Część zdobyła tryumf, innych przedano¹⁾. Zburzone zostało miasto. Sprawiedliwość Tyta a może i wdzięki pięknej Berenicy, siostry Agryppy ostatniego króla Żydów, zjednały, iż antyochieński Żydzi ocalonymi zostali²⁾. Skazani Żydzi na opłatę tego podatku Rzymianom, który w sposobie trwałej ofiary dla swego opłacali kościoła, i na znoszenie ustawnych ucisków, podnieśli broń przeciwko Adrianowi. Nie mogąc znaleźć współników w chrześcianach, wysilali nad nimi okrucieństwo³⁾. *Barcoqueba* zbrodzień, w rozbiórce swego nazwiska, które znaczy syna gwiazdy, chociaż okazywał sprawdzone proroctwa Balaama, iż uwolni Żydów od ucisku⁴⁾. Padło znowu ofiarą pięćset sto ośmdziesiąt tysięcy Żydów w samych bitwach. Zginął *Barcoqueba* i sławny nauczyciel żydowski *Abikha*, który *Barcoqueba* nakoniec mesyaszem uznawał⁵⁾. Odmieniła Jerozolima nazwisko. Pod imieniem *Aelia* osadzono kolonią, awinię na jednej bramie z kamienia wykutą postawiono. Żydom niewolno było chodzić do tego miasta, i w podróżniku Antonina⁶⁾ i Teodozego, czyli tablicach *Pentin*

¹⁾ Przedano dziewięćdziesiąt siedm tysięcy. Na uroczystość Domicyana uroczystość dano drapieżnym zwierzętom dwa tysiące pięćset Żydów. Większą liczbę oddano zwierzętom w Berycie w Fenicyi, na obchodzenie rocznicy wstąpienia na tron Wespazjana. Do Raymu aspro-wadzono na tryumf siedmset. Patrz Flawiusza Józefa *de bell. Judaico*.

²⁾ Lucilius Bassus i Publius Sylva dokoń zili podbicia zupełnego judzkiej ziemi krajny 72 i 73 roku ery chrześcijańskiej. Patrz Józefa księgę VII, r. 25, 30.

³⁾ S. Justyn apologia I, p. 70.

⁴⁾ Proroctwo to jest Num. XXIV, V, v. 17. Patrz Diona Cassiusa l. 68. *Basnage Histoire des Juifs*, tit. 4, ch. 12.

⁵⁾ Temu Żydowi przypisują, że napisał księgę *Jezirach* przyswo-joną Abrahamowi. Kto tę księgę przeczyta, przekona się, jak wscho-dnio pitagoryczne systema, w mniemania różnych szkół przekształcone, w zbiorze prawdziwie jest żydowskim.

⁶⁾ *Vetera Romanorum itineraria, sive Antonini Augusti itinerarium, cum notis variorum, curante Petro Vesselingo ed. 1735, 4, Amstelodami.*

www.libtool.com.cn

gera¹⁾), jeszcze Jerozolima to imię nosi. Pomalu wróciło się do nazwisko miastu, ale nie panowanie Żydów. Rządzili się jednak po zburzeniu Jerozolimy między sobą, nie wolno im było sądzić kryminalnych spraw; choć i te sądzili ich zwierzchnicy i na karę śmierci wskazywali²⁾.

Konstantyn Wielkim zwany, wspierał chrześcian, potem ich wyznanie ubezpieczył, na koniec wiarę Chrystusa uczynił swoją i cenniejszą wiarą. W 315 roku zagroził Żydom rzucając kamienie na tych, co z ich grona do chrześcian przechodzili, karą spalenia³⁾. Często budował kościoły w Tyberyadzie i w Diocezarei, gdzie tylko sami mieszkali Żydzi⁴⁾. Doświadczyli wprawdzie w 330 roku opieki od najwyższej władzy, kiedy rządzący szkół uwolnionymi zostali od wszystkich osobistych ciężarów i podatków, i równie to wyjęcie rozciągnięto do wszystkich, którzy służyli synagogom⁵⁾, lecz w 336 r. zakazano już obrzezywać niewolników kupionych i przez nich pomnażać liczbę Żydów⁶⁾. Obwiniono Żydów, iż oni Sapora króla perskiego namówili do prześladowania

¹⁾ O tej tablicy którą wielu przyswajało Teodozemu W. patrz Scheyba 1753 fol. Max. Vind. *Histoire de l'Academie des inscriptions* T. 14. p. 174, 178. *Memoires de l'Academie des sciences de Paris* 1758 et 1761. *Commentarii academiae Theodoro Palatinae* Vol. 5. *Historiae* p. 105-126. Usuwający wszelkie spory mniej gruntowni, przekonali się można, że w połowie pierwszej 5 wieku już ta tablica czyli karta była zrobiona.

²⁾ Origenes L. 6 c. 1 in *Epist. ad Rom.* *Judaeus punire non potest, nec adulteram lapidare, haec enim sibi vindicat Romanorum potestas.* Lecz in *Epist. ad Africanum* T. 1, p. 28 ed. Par. 1733, mówi: *Nunc cum Judaei romano imperio subjecti sunt, atque didrachmum tributum loco pendant, quanta sit permittente Cesare ethnarchas illorum potestas, ita ut a rege parum differat, compertum habemus. Exercent enim clam judicia, secundum legem Mosaicam. Quibus rei ad mortem damnantur. Non quidem cum plena omni ex parte libertate, sed tamen non inscio Imperatore, idque in regione gentis longo tempore commorati, didicimus et pro certo accepimus.*

³⁾ Cod. Theod. de *Judaeis*

⁴⁾ Epiphanius haeresi. 30.

⁵⁾ Lib. 2. Cod. Theod. L. XVI.

⁶⁾ Cod. Theod. de *Judaeis* 5 1 1. *Ne Christiana mancipia etc.*

chrześcian¹⁾. Podnieśli Żydzi jeszcze broń w 354 roku, w wschodnich krajach pod przewodnictwem Patryka. Wycięcie wielu, spalenie Tyberyady, Diocezarei i Diospoli, były karą słabego powstania²⁾. Julian cesarz który Apostatę nosi imię, w listach swoich³⁾ zostawił pamiątkę, jak chciał podnosić Jerozolimę. Szukał w tym ozynie i wielkości sławy⁴⁾, i chciał zniszczyć przepowiedzenia czynione przez chrześcian, iż kamień na kamieniu wspaniałej niegdyś świątyni nie zostanie. Tą samą ręką którą pisał Julian przeciw chrześcianom⁵⁾, pisał także rozkazy, aby kościół Salomona odnowił się⁶⁾. Ogień podziemne podług świadectwa dziejów, zniszczyły pracę Ammiana Marcellina współczesny poganin⁷⁾, Sokrates, Sozomen i pierwsi ojcowie chrześcijaństwa⁸⁾, głoszą ten wypadek. Gibbon⁹⁾ jak filozof, chce ten cud osłabiać. *Le Beau*¹⁰⁾ jak dziejopis, najmniejszej nie znajduje wątpliwości¹¹⁾. Skończył niebawnie życie potem Julian¹²⁾. Jego zgon stał się zniszczeniem nadziei

¹⁾ Theophanes Chronographia ed. Paris 1655. pag. 19.

²⁾ Ammian, Marcellin L. XIV. c. II. Socrates historia Eccl. I. 2. c. 33. Sozomen II. IV. c. 71. Theophanes Chronographia p. 33.

³⁾ Ep. 15. Ed. Wen. Alda 1499. r. Gibbon i le Beau zgodnie uznali, że ten list, poczynany od niektórych, za fałszywy, jest prawdziwym.

⁴⁾ *Imperii sui memoriam, magnitudinem operum gestis propagare.* Ammian ed. Valerii I. XXIII. c. 1.

⁵⁾ Fabricius *Bibliotheca Graeca* I. 5. c. 8. p. 88. zebrał to rozrzucone pismo.

⁶⁾ Ep. Juliani 29. Ammian Marcellin X. 23.

⁷⁾ L. I. XXIII. c. I.

⁸⁾ Sokrates i Sozomen 5go wieku pisarze. S. Ambroży 388 r. Ep. IV. p. 966. ed. Benedict. S. Chryzostoma *adversus Judaeos* 383 r. c. 1. p. 580. Grzegorz Nazyazeński roku 365, orat. IV. p. 110.

⁹⁾ *Histoire de la decadence de l'Empire Romain.* Paris 1789. t. 5. p. 251.

¹⁰⁾ *Histoire du Bas Empire.* Paris 1759. p. 265.

¹¹⁾ Nasza religia, jak sprawiedliwie doktor Leardner uważa, jest zbyt mocna, aby potrzebowała pożyczać wsparcia od tego cudu. Wszystkie dowody, z jednej i drugiej strony zebrał ten pisarz. Dla naszego dzieła jest to rzecz obca.

¹²⁾ 26 czerwca 363 r.

Żydów. Odtąd, pod władzą największej części rządów chrześcijańskich, rzadko doświadczali wyrozumiałości, często ucisku, a prawie zawsze pogardy.

§. II.

Jaki był los Żydów w wielu państwach, od śmierci Juliana cesarza.

Kiedy Juliana zwłoki oddano ziemi, a Jowian tron cesarzów na krótki czas osiadł, ważył się świat rządzony rzymską władzą między wiarą chrześcijan a bogami, których Konstantyn opuścił, a Julian wracał. Jowian otoczony wyznawcami obudwóch wiar, ogłosił powszechną tolerancję, w niej zatem i Żydzi byli zawarci. Upadł ołtarz zwycięstwa w przedśionku senatu w Rzymie ¹⁾ za Walentyniana, ale chlubił się jeszcze ten cesarz, iż wolność wyznania wszystkim ubezpieczył ²⁾. Zostawiali Żydzi pod rządzcami, których sami wybierali pod imieniem Arabarchów, Alabarchów i Etnarchów ³⁾, Archontów ⁴⁾, Harab Haman-

¹⁾ Patrz obronę Symmaka wysłanego od senatu w liście 54, X. 10. Jego listów ed. Lugd. Batavorum 1653 r. 12. Prudencjusza rymy, w których upadek tego ołtarza i pogańskiej wiary wielbi. Ed. Paris. 1687. Libani *Pro Templis* ed. genewńska 1634 r.

²⁾ *Testes sunt leges a me in exordio imperii mei datae, quibus unicuique, quod animo inibisset colendi, libera facultas tributa est.* Cod. Theod. Lib. IX. tit. 16 l. 19.

³⁾ Wspomnienie arabarchy bez żadnego wykładu, co to imię znaczyło, widzimy w Ciceronie *ad Atticum* l. 2. ep. 17 i w Juwenalisie. Józef w. ks. 19 roz. 4 przywołał edykt Klaudyusza, iż August cesarz pozwolił aby Żydzi etnarchę w Alexandryi obierali za zwierzchnika; II. XVIII. c. 1. mówi o przyjęciu Agryppy przez urządznika w Alexandryi zwanego Arabarcha. Toż w ks. 20. c. 3. Za Justyniana cesarza w Egipcie były w większej liczbie Arabarchiae, o których ten cesarz w edyktie XI R. 2. mówi. Ci byli zwierzchnicy i oddawali także od Żydów sebrane podatki skarbowi państwa. Równie o arabarchach egipskich jest w zmiłanka. Cod. Just. L. IV. tit. 61.

⁴⁾ Patrz ucnoną rozprawę Weselinga *de Archontibus Judaeorum*,

big ¹⁾, książąt wygnańców ²⁾, w różnych epokach w wschodnich krajach ³⁾ i w Carogrodzie. Walens cesarz prześladował katolików, wspierał Żydów i różnie wierzących chrześcijan ⁴⁾. Teodozy Wielkim znany znaszcył wiarę bogów, gruntował wiarę Chrystusa ⁵⁾. Możliwym jeszcze poganom potężny już rząd się opierał, a ustawnie ich liczbę i znaczenie władzą, nagrodą, karą i przykładem nawracanych zmniejszał. Żydzi nie byli w takim stanie silnego oporu. Gorliwość zatem rządu walkę z nimi trochę później, usunawszy pogan, zaczęła. Teodozy z synami 398 r. zakazał im wielożeństwa ⁶⁾, i to jest prawo do którego bazyliki ⁷⁾ zdają się odwoływać ⁸⁾. Pierwszy Cyryl alexandryjski patryarcha 415 r. nie rumienił się być przywódcą do gwałtów, których chrześcijanie przeciwko Żydom dopuścili się ⁹⁾. Zaświadcza Sokrates ¹⁰⁾, że ten wypadek, równie wtenczas za przeciwny duchowi religii rozumiany, rzucił płamę na biskupa i na kościół

ad inscriptionem Berenicensem, w której nadgrobnie napisy tych urzędników słomaczają się. Jest ona na k. 1159. 24 tomu Thesauri Ugolini.

¹⁾ Patrz rozprawę Jakóba Rhenferda *de Arabarchis sive Etnarchis*, w tymże tomie Ugolini p. 1133. Origines ed. 1733 r. Paris. t. I. p. 28 mówi, że etnarcha żydowski królewską prawie miał władzę.

²⁾ Ten urząd był w Babilonii, nazywano go *Aichmoloichtarch*. Patrz Prideaux *Histoire des Juifs* t. IV. p. 72.

³⁾ Był także w Tyberyadzie ojciec ludu, tak nazywano zwierzchnika, samiasz *Nasi*, czyli prezesa Synodrynu. Ten urząd Teodozy młodszy zniszczył.

⁴⁾ *Valens praecipuo cultu Judaeos prosequatur.* Theophanes *Chronographiae* p. 50.

⁵⁾ Patrz jego prawa i dzieje.

⁶⁾ *Ne quis Judaeorum morem suorum in conjunctionibus retineat, nec iuxta suam legem nuptias sortiat, nec in diversa sub uno tempore conjugia conveniat.* Cod. de Judaeis.

⁷⁾ Co są bazyliki, patrz rozdział o prawie rzymskiem.

⁸⁾ *Iuxta leges communes Judaei matrimonium contrahant.* Prawo kościoła wschodniego z tych ustaw ten sam przepis wyrażnie dla potrzebnej wiadomości umieściło. Patrz *Bibliotheca Juris Canonici veteris*. Ed. Vorlii Parisie 1661. p. 1294.

⁹⁾ Wszystkie dzieje współczesne i późniejsze kompilacje.

¹⁰⁾ Sokrates II. VII. c. 13.

www.libtool.com.cn

alexandryjski. Padła wtenczas ofiarą wściekłości ludu *Hypatia* córka *Theona* nauczycielka filozofii, którą *Suidas* ¹⁾, a pierwiej biskup *Synsius* jej uczeń ²⁾, ze czcią wspomnieli. Okropny przykład srogości biskupa i słabości rządu, w 418 r. przez Sewera biskupa na wyspie Minorce powtórzonym został ³⁾.

Prawa zaś Arkada i Honoryusza w 418 roku postanowiły, aby Żydzi w pałacu cesarskim i w wojsku urzędów nie mieli. Urzędnikami miejskimi i rzecznikami tylko być mogli ⁴⁾. Wpływ Chryzostoma którego mamy dochowane mowy przeciwko Żydom, wyjednał prawo oddające Żydom w ich sprawach urzędnikom i prawom państwa ⁵⁾. W 439 r. Teodozy młodszy zabronił im sprawowania urzędów, nowe synagogi stawiać zakazał, i karami zagroził tym, którzyby chrześcian do swojej nawracali wiary ⁶⁾.

Justynian cesarz chciał rozkazywać sumnieniom. Zawierają jego prawa srogość przeciwko różno-wierzącym ⁷⁾. Samarytanie, część Żydom, doświadczały większego gwałtu ⁸⁾. Żydzi Rabbanici łączyli się z nimi. W 529 roku, w zмовie z Persami podnieśli rokosz. Otrzymali karę w zniszczeniu, mordach ⁹⁾ i zburzeniu świątyni w Cyrenaiku, która starożytnością swoją, podobną podać, miała do Salomona dochodzić czasów ¹⁰⁾.

¹⁾ Pod słowem *Ipatia*, ed. 1703 Cambridgae.

²⁾ Ep. 10. 15. 16. 33. 80. 124. 153. Ed. 1633. r.

³⁾ Fleury *Histoire Ecclesiastique*. Ed. Bruxelles 1725 s. t. V. p. 490.

⁴⁾ Cod. Theod. de *Judaeis*.

⁵⁾ Cod. Theod. li. 10 de *Jurisdic.* Zachodzi różnica co do słów tej ustawy, w tym zbiorze umieszczonej, a przeniesionej w zbiór Justyniana. Wyłączono bowiem sprawy de *superstitione judaica*, a w kodeksie Justyniana zapisano: *tam ad superstitionem, quam ad forum et leges*.

⁶⁾ Cod. Theod. de *Judaeis*.

⁷⁾ Patrz jego Kodeks i *Novellae*.

⁸⁾ W Kodeksie i *Novellach*.

⁹⁾ Theophanes p. 152. Cedren p. 369. Należy także czytać R. 13. i 28 *Historiae Arcanae* Prokopa.

¹⁰⁾ Theophanes p. 194, 195. Cedren p. 385.

W 556 roku zbuntowali się Żydzi w Palestynie. Prędką i skuteczną surowość przeszkodziła dalszemu powstaniu. Pozwolił im Justynian czytać biblię w języku w jakim chcą w szkole, zakazał im *Mischiny*, to jest drugiego prawa ¹⁾. Wylączeni zostali Żydzi od wszystkich urzędów ²⁾. *Phocas* w 610 roku, ten ukoronowany potwór, kazał ochrzcić wszystkich Żydom. Powstanie powszechne przeciw temu gwałtowi nazwano buntem. Rozpacz uzbrajała Żydom, siła była w ręku Fokasa. Żydzi stali się ofiarą ³⁾. Za Herakliusza w 613 roku ogłoszone proroctwa, iż lud nieobrzezany zniszczy wschodnie państwo, podniosły nadzieje Żydom, rozszkoły Herakliusza; kazał gwałtownie ochrzcić Żydom ⁴⁾; a pelen bojaźni aby mu nie wydarli korony, przez posłów do Hiszpanii a potem do Francji wystanych żądał, aby Żydzi albo przyjęli chrzest, albo śmierć lub wygnanie odnieśli. Aimoin mnich opisując to poselstwo, zdaje się uragać Herakliuszowi, iż nie rozumiał gwiazdo-wieszczków, a w miejscu Żydom, powinien był znajdować nieprzyjaciółmi Saracenów ⁵⁾. Leon Izauryeński 722 roku ponowił rozkaz aby Żydzi zostali chrześcianinami. Zagrożeni śmiercią; przestali na krótki czas obrządków, przyjęli wiarę z nienawiścią, a za pierwszą sposobnością porzucali ją z wzgardą ⁶⁾. Sobór II niceński nie był przychylny Żydom ⁷⁾. Bazyli Macedończyk w 874 roku podobnym chciał być apostołem. Po śmierci jego wrócili się przewróceni Żydzi do swego wyznania. Pochwały

¹⁾ Nov. 146. Grecka biblia powinna była być czytana podług Aquili przekładu, czyli 70 tłumaczeń. Patrz także Voela *Bibliothecam juris veteris canonici*.

²⁾ Le. ult. Cod. Just. de *Judaeis* l. w, Nowelli 48: *honore vero fruuntur nullo, sed, sicut in turpitudine fortunae, in qua et animam volunt esse*.

³⁾ Cedrenus p. 506. Zonaras t. 2. p. 80.

⁴⁾ Theophanes p. 251. Cedren p. 408.

⁵⁾ Ed. Par. 1514 p. 63.

⁶⁾ Theophanes p. 336.

⁷⁾ 787 r. c. 8 zakazuje Żydom kupowania niewolników, i staranie o ochrzczenie Żydom porucza.

www.libtool.com.cn

które Konstantyn Porphyrogenit daje przedsiębiorcom tego cesarza ¹⁾, nie zniszczą wstrętu, który czujemy od zgwałcenia najświętszego prawa wolności wyznania wiary, podanej od tylu pokoleń.

Mahomet, dwojaką wodza i proroka sprawując władzę, chciał z początku Żydów mieć współnikami wypraw i pomnożyć nimi liczbę wyznawców nowej wiary. Ten co głosił, że wskrzesza wiarę Abrahama ²⁾, co wierzącym w jednego Boga, a różniącym się w innych opiniach, obiecywał niebo ³⁾, Koran dopełnieniem świętych ksiąg nazywał ⁴⁾, a nakoniec w Jerozolimie chciał mieć siedlisko swojej religii, nie mógł być przeciwnym Żydom. Lecz gdy nadhireńscy Żydzi zabili Mahometa chcieli, a koraidcy opuścili go walcząc pod jego znakami ⁵⁾, porównał ich do osłów noszących księżkę, nie oszczędził przeciw nim obelg ⁶⁾, orędem zaś to nienawistne ludzom (jak twierdził) plemię niszczył, i osady Żydów nadhireńskich, kajnakajdzkich, koraidzkich i chajbareńskich, ledwo nie zupełnie zburzył ⁷⁾. Wydał dopiero rozkaz wypłenicenia inaczej wierzących, jeśli haraczu nie zapłacą ⁸⁾. Przed sgońcem swoim miał wydać wyrok, aby dwie religie w Arabii nie miały miejsca ⁹⁾. Twierdzi wielu, że tenże sam Mahomet wydał przywileja wolnego wyznania różnej religii ludzom. Zatrudniono uczonych Europy kopijami testamentu Mahometa ¹⁰⁾. My tylko o losie Żydów za jego życia z Alkoranu i dziejów wyraziwszy, w obce naszemu przedmiotowi spory nie

wdajemy się, i ciekawym czytelnikom rozprawę uczonego Tychsena polecamy ¹⁾.

Omar pozostałych Żydów w Arabii wypędził ²⁾; później nieco wzgardzeni Żydzi, opiekę prawa w mahometańskim państwie zyskali. Na zachodzie złomków zwalisk rzymskiej monarchii podniosły się liczne królestwa; szanowano w jednych prawa Teodozego, w których zapisane są srogości przeciwko Żydom ³⁾; w innych duch nietolerancji, widoki łakomstwa, stawiały Izraelitów za przedmiot nienawiści, za źródło zysków.

Odsunięty Żyd od urzędów, od wojska i wszelkich spraw publicznych, w południowej Europie zaczął być kupcem, handlował pieniędzmi, handlował towarami. Żołnierz wzdrygał się handlu. Chrześcianin danie pieniędzy na użytek poczytywał za grzech lichwą nazwany. Duch praw najezdniczych narodów, przyniósł nam tylko co do zasad trwałę lenniczną systema; inne przepisy nie były tylko do czasu i do okoliczności. Prawodawca najczęściej nie przebiegał myślą pożytków lub szkód pokoleń, ale patrzył tylko na ludzi, którzy mu byli współczesnymi. Ceniono więc wygodę z pracy Żydów, zazdrośczone im zysków, których dzielić jeden nie śmiał, drugi nie chciał. Pozwalano im zarabiać na potrzebnych. Ośmielono się zyski wydzierać. Nakoniec srogość lub obojętność rządu, uniesienie się w gorliwość, sprawiedliwość nawet im wymierzona, stwarzała tego rozrzuconego ludu nieszczęścia.

Za Teodoryka króla Ostrogotów we Włoszech ⁴⁾, zburzyli katolicy w Rzymie i Rawennie synagogi. Teodoryk wzruszycieli spokoju ukarał. Ci,

¹⁾ Scriptores Byzantini ed. Paris. 1685 p. 210.

²⁾ Alkorani Sur II, 125, 135.

³⁾ Sur II, 61.

⁴⁾ Sur III, w pocz. VI 93.

⁵⁾ Abulfeda *vita Mahomedis*, ed. Gagnier p. 61, 76, 77.

⁶⁾ Sur, 11, 78, 89, 93.

⁷⁾ Abulfeda p. 61, 71, 87.

⁸⁾ Sur IX. Sur XL, VIII.

⁹⁾ Elmacini *Hist. Sarac.* ad a. VIII.

¹⁰⁾ Patrs rozprawę Tychsena: *Commentatio quo disquiritur, quatenus Muhammedes aliarum religionum sectatores toleraverat.*

¹⁾ *Comm. Soc. Götting.* t. XV. p. 152.

²⁾ Tamże.

³⁾ Patrs obadwa Teodozego i Justyniana kodexy. Wiedzieć potrzeba, że kodex Teodozego był zachowany w Hiszpanii i w niektórych prowincjach Francji, nim wróciła się powaga praw Justyniana. Conringius *De origine juris germanici*, ed. Helmstad. 1665 p. 109 sprawiedliwie uważa, że w kapitulach Karola W. i jego synów, są wyjątki z kodexu Teodozego.

⁴⁾ Umarł 30 sierpnia 526 r.

www.libtool.com.cn

co widzieli, że bezkarnie upadały świątynie bogów pogańskich, poczytywali za winę, iż zniszczenie synagog rozgniewało władzę. Teodoryk, który podług własnego wyznania, religii nakazywał nikomu nie mógł ¹⁾, został ohydzonem, a każdy ocalony Żyd zdawał się przypominać, iż dla jego sprawy krew wiernych przez kata była wylana.

Przeszedł ten wstręt ku Żydom do drugiej części Gotów w Hiszpanii. Sobór toletański 589 r. ²⁾ ustanowiwszy te zakazy, które zbiór praw cesarskich zawierał, dodał zlecenie chrzczenia dzieci żydowskich. Poselstwo Herakliusza cesarza o pogorszenie losu Izraelitów ³⁾, otrzymało skutek. Nawracano gwałtownie do wiary, a kiedy jęk tych ofiar obijał się o dwojaką religii i rządu władzę, sobór toletański 633 r. ⁴⁾, zakazał gwałtownie nawracać; lecz ci których przymus policzył między chrześcijan, zostać mieli w tej wierze. Dzieci zaś wszystkich Żydów chrzczone być miały, i wiernego już spodziewano się pokolenia. Zbiór praw Wizygotów stanowi, aby Żyd przechodzący z jednej prowincji do drugiej stał przed biskupem ⁵⁾ w dni uroczyste; od pasterzów katolickich powinni byli słuchać kazań ⁶⁾. Święta nie dozwolono im zachować ⁷⁾, obrzezywać dzieci poczytano za winę ⁸⁾. W nierozumnem nadużyciu władzy powiedziano, że bronić swojej wiary nie powinni ⁹⁾. Nie dozwolono czytać tych ksiąg, które wiara chrześcijan potępia ¹⁰⁾. Wymuszono, aby potrawy zaprawione wie-

¹⁾ *Religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat invitus.* Cassiodor. Var. I. 2, ep. 2 ep. 26, ed. Rotomagensis 1679. t. I. p. 33.

²⁾ Concil. ed. Labbei t. V. p. 63.

³⁾ Patrz Almoins.

⁴⁾ Concil. ed. Labbei, tom. V p. 1702.

⁵⁾ *Leges Visigoth.* II. 2, tit. 3.

⁶⁾ L. 20. Ib. II. 12, tit. 3, II. 22.

⁷⁾ Ib. II. 2, tit. 3, II. 3.

⁸⁾ Ib. II. 12, tit. 2, II. 7.

⁹⁾ Ib. II. 12, tit. 3, II. 9.

¹⁰⁾ Ib. II. 12, tit. 3, II. 11.

przowina jedli, mięsa świniego nie jedząc ¹⁾. Sprawiedliwie Montesquieu mówi, że dwojakie w tej mierze wyrażano okrucieństwo: że przymuszono gwałcić religią, a zostawiono jej pozory. Przymuszano aby się różnili od opinii własnej i ojców, a oznaczono ich oddziałem hańby. Uciśnieni, porozumianymi byli o związki z Maurami. Sobór 694 roku ogłosił iż Żydzi wyzutymi są z dóbr wszelkich. Rozdanymi być mają chrześcijanom jak niewolnicy, podług rozrządzenia króla, z tym warunkiem, aby obrządków swoich nie sprawowali, a ich dzieci w siódmym roku zaczęli uczyć się wiary Chrystusa ²⁾.

W takim więc ucisku dawali Żydzi ręce buntownikom, a szpiegów nieprzyjaciółom; karano prawdziwe i fałszywe zbrodnie, pieniądz gubił i odkupował podejrzanym ³⁾. Pod Maurami doświadczali Żydzi opieki.

We Francji sobory ogłosiły, co prawa rzymskie ustanowiły o Żydach, i ustawę świecką naznaczyły cechą duchownej władzy ⁴⁾. Dzieje Grzegorza Turoneńskiego składają świadectwo, jak gwałtownie nawracano ⁵⁾, jak Childeryk III sam nawracał ⁶⁾. Aimoin mnich uwiadamia ⁷⁾, że Dagobert na żądanie Herakliusza Żydów wypędził. We Włoszech, Sycylii i Sardynii, podniósł się lud przeciwko Żydom. Grzegorz Wielki bronił ich w imię religii, która żąda ofiary serca, nie gwałtu ⁸⁾. Przypominał cesarzów prawa, większej surowości nie żądał. Częstkowe były w tej obszernej krainie powstania, ogólnych nie było prześladowań.

W Niemczech do Karola W. mały handel był w rękę Żydów, a urzędy nawet w niektórych miastach pōsia-

¹⁾ *Esprit des loix* li. 9 ch. 16.

²⁾ *Conciliorum*, ed. Labbei t. VI p. 1363.

³⁾ *Historie des hommes*, Espagne t. I p. 173.

⁴⁾ Sobór w Auvergne, kanon 9; sobór maçoński kanon 13; i sobór piąty paryski.

⁵⁾ Lib. V c. XI p. 36, ed. paryskiej 1522 roku.

⁶⁾ Lib. VI c. XVII p. 52 zaświadcza Grzegorz Turoneński: *Corpore tantum abluti non corde, ad ipsam quam prius perfidiam habuerunt, transierunt, Deo mentiti sunt.*

⁷⁾ Lib. IV p. 64, ed. 1514.

⁸⁾ *Epistolarum* li. IV, ep. 6, lib. VII, ep. 5.

www.libtool.com.cn

dali ¹⁾. Kapitularze Karola W. i jego synów ²⁾, zakazywały Żydom jakąkolwiek władzę nad chrześcianami sprawować, i chrześciańską czeladź trzymać.

Za Ludwika dobrowolnego, *Debonnaire*, Agobard arcybiskup lugduński, którego historia z wielu względów zachowała imię, uniósł się w gorliwość przeciwko Żydom, zakazywał kupować nawet wina i żywności od Żydów, a słabemu wyrzucał cesarzowi, iż w opiekę swoją ich przyjął ³⁾.

Słabła i podnosiła się nienawiść ku Żydom do środka 11 wieku. Odmieniać lub wstrząsać wszystko się zdawało, kiedy Piotr pustelnik równie uzbroił królów, jak motłoch ludu, dla odzyskania ziemi świętej. Pierwsza krucjata w końcu XI wieku ogłoszona ⁴⁾, więcej dotknęła Żydów bezbronnych w Europie, uważanych jak potomków zabójców Chrystusa, więcej ich wytepiła w oczyszczonych siedliskach, niż Saracenów w wschodnich krajach. Za Fryderyka I w roku 1146, mnich Rudolf pobudzał lud w Niemczech aby Żydów wycinano ⁵⁾. Powolne były tłumy temu zachęceniu. Powaga ś. Bernarda ⁶⁾ umniejszała nieszczęścia synów Abrahama i Jakóba. Ktokolwiek ważne liczy epoki, dostrzega w XII wieku zastanawiające odmiany. My w naszym tylko przedmiocie krótki stosunek przyczyn do zaświadczonych historyą skutków zrobimy. Krzyżowne wyprawy dały nowy popęd przemysłowi, nowy ruch rządów. Nowi zatem kupcy zazdrościli majątku dawniej nabytego Żydom, i uważali w nich współników zysku, który sobie z wyłączeniem innych upewniali. Uprzywilejowani lichwiarze pod imieniem *Lomdardów* i *Coursinów* ⁷⁾ znani, łączyli

¹⁾ Wiederburg *Vermischte Nachrichten*, Halle 1751 p. 366.

²⁾ Li. 6 c. 117, c. 120, w kodexie *Legum antiquarum* Friderici Lindenbrogii, ed. Francofurti 1693.

³⁾ Ed. paryska Balusa 1666 r. t. I. p. 98.

⁴⁾ W 1098 roku.

⁵⁾ *Otonis Frisingensis Chronicon* p. 215.

⁶⁾ *Judaei non sunt trucidandi, non sunt persequendi*, op. t. 3 p. 363.

⁷⁾ *Mathens Parisiensis. ad. an. 1235 i 1255. Bodin de Republica* 1. VI c. 2.

się z ich nieprzyjaciółmi. Nienawiść do obrzezanego ludu Saracenów, stawiała nieco podobne a mniej trudne przedmioty do pokonania pospólstwu. Nauki nie rzuciły poświaty, jak w klasztorach mnichów, których legendy czyli życia cudowną przyjmowały postać, a nie jeden pisarz liczył sobie za zasługę, gdy albo pomnażał słownik obelg przeciwko Żydom, albo o straszne występki ich obwiniał. Nieznane dawniejszym wiekom, jak sprawiedliwie Fleury uważa ¹⁾, nastąpiły oskarżenia Żydów o kradzież i zabójstwa dzieci chrześciańskich. Pomnożyli się męczennicy, lekkowierność policzyła ich między świętych, często nawet bez władzy kościoła ²⁾. Pomnożyła się nienawiść przeciwko powołanym, choć najczęściej nieprzekonanym sprawcom takich zbrodni. Włoscy prawnicy pod Fryderykiem I ogłosili prawidła o nieograniczoności władzy cesarza. W lenniczym systemacie Żyd nie był uczestnikiem zasługi i nagrody żołnierza. Nie zostawało mu tylko miejsce wśród niewolnej czeladzi, a tę liczono między własności ruchome panów. Wszystkie te okoliczności razem i oddzielnie wzięte, sprawiły bezprzykładne w dziejach pogorszenie losu Żydów.

We Francyi Filip August w dzieciństwie swoim nasłuchawszy się o winach Żydów, o potrzebowaniu krwi chrześcian, o czarach, jak współczesny jego życiopis i lekarz Rygord zaświadcza ³⁾, w 1181 roku rozkazał Żydom we trzy miesiące wyjść z krajów jego władzy podległych. Skonfiskował majątek nieruchomy, długi które mieli uznano za nieprawe, wszelako dłużnik piątą część oddać winien monarsze ⁴⁾. Nakoniec synagogi wszystkie przemienić kazano w kościoły. Wtenczas na łonie rozpaczcy wynaleźli Żydzi weksle, ten środek, przez który w kilkunastu niedzielach, jeden pieniądz wszyst-

¹⁾ T. 15 ed. brukselskiej p. 442, t. 18 p. 409.

²⁾ *Acta Bollandistarum* t. 8 pod dniem 28 marca, t. 10 p. 505, p. 538.

³⁾ Rigord w zbiorze Du Chesna t. V p. 8.

⁴⁾ Patrz w tymże Rigordzie różne wnioskowania w tej mierze.

www.libtool.com.cn

kie europejskie obejść może kraje ¹⁾. Nadzieja mienia od Żydów pieniędzy, ofiary od nich dane, nakłoniły tegoż samego Filipa Augusta, iż w 1198 r. ich powrócił, niektóre dawszy prawidła ²⁾. Ludwik VIII przepisał, że żadnej prowizji brać nie będą; długi o które przez pięć lat nie upominają się, nikną, a długi niedawne, tymże Żydom należne, w ręce ich panów w dziewięciu terminach miały być zapłacone ³⁾. Każdy Żyd uważany był za własność pana ⁴⁾, nie wolno mu było odejść z dóbr jednych do drugich bez pozwolenia właściciela, sprzedawano ich samych i razem z ziemią na której mieszkali ⁵⁾. Obcowanie z Żydówką poczytywano za sprawę równą obcowaniu z suką ⁶⁾. Święty Ludwik, który chwalił nawrócenie Żydów, a świeckim radził aby ciała bluźnierców bez sądu przebijali ⁷⁾, zakazał wszelkiego pożyczania chrześcianom na prowizyą, dał trzy lata czasu do uiszczenia się dłużnikom ⁸⁾. Nakoniec nękani ustawie, obwinieni za Filipa V w 1320 r., iż namówieni od Maurów, z trędowatymi truli studnie, znajdowali śmierć z własnej ręki ⁹⁾ i z ręki katów. Wypędzeni z Francji nosili cechę swego nieszczęścia. Kazano, albowcześnie zachęcano Żydów do nawrócenia, a majątek nawracanych, jako z lichwy zebrany, konfiskowano. Dopiero Karol VI tę ustawę zwyczajową uchylił ¹⁰⁾.

¹⁾ Patrz o początku weksłów dosyć dokładne opisanie w Rajnału *Hist. Pphil.* t. I.

²⁾ Rigord p. 42.

³⁾ Lauriere *Ordonances des rois*, ed. 1720 f. t. II p. 44.

⁴⁾ *Sert-on main mortable, justiciable de corps, et de Chastel de seigneurs, dont il estoit couchant et levant.* Lauriere *Ordonances des Rois de France* t. I, p. 16 i 48.

⁵⁾ Tamże

⁶⁾ *Quia habere rem cum Judaea a Christiano, est rem habere cum cane.* Joannes Gallus *Quaest.* 197. Patrz Du Canga *Glossarium*, pod słowem *Judaei*.

⁷⁾ *Mais doit homme, lay quand il oit mesdire de la foi Chretienne, defendre la chose non pas seulement des parolles, mais à bonne espée tranchante, et en frapper le mesdisant et mescrants a travers du corps, tandis qu'elle pourra y entrer.* Joinville *Vie de St. Louis*. p. 11.

⁸⁾ Lauriere p. 53.

⁹⁾ Velly *Histoire de France* ed. Paris. 1769, t. VIII p. 105.

¹⁰⁾ 1363 r.

W Anglii 1189 r. rzuciło się pospólstwo na Żydów. Powszechne ich prześladowanie, które dla zysku Ryszard król zaczął ¹⁾, do tego przyszło stopnia, iż sami siebie Żydzi palili, aby w ręce chrześcian krzyżowników nie wpadli ²⁾. Za Jana króla twierdzono, że królowie mają prawo nakładać na Żydów tyle ciężarów, ile im tylko się podoba. Nałożono na jednego Żyda 10,000 grzywien z ostrzeżeniem, aby każdego dnia po jednej grzywnie płacił ³⁾. Rwano jednemu Żydowi zęby, aby dawał pieniądze, i dopiero za ósmym dał 1000 grzywien ⁴⁾. Prawnik Brakton ⁵⁾ poważnie utrzymywał, że Żyd co zarabia, nie sobie ale królowi zyskuje, i przy czyny godne takiego mniemania przywodzi ⁶⁾.

Henryk III na kilka lat Żydów sprzedał bratu Ryszardowi; kilka słów Mateusza Paryskiego ⁷⁾ o tym wypadku, dają doskonały obraz tego zdarzenia. Edward I pod różnemi pozorami 280 Żydów powiesił i ich majątek zabrał ⁸⁾; nakoniec 1290 r. wypędzonymi zostali ⁹⁾.

W Węgrzech wysilono za Kolomana okrucieństwo, stanowiąc iż Żydówką wybierać powinny chrześcian za małżonków, a na biesiadach jeść winni wieprzowinę ¹⁰⁾, w końcu zaś piętnastego wieku widzimy kary na Żydów dzieciobójców w Tyrnawie ¹¹⁾.

¹⁾ Gvilhelmus Neunbringensis w zbiorze: *Rerum anglicarum vetustiores scriptores*, ed. Heidelberg. 1687 l. IV c. 7 p. 441, mówi o Ryszardzie: „*Excanduit non quidem sincere, id est causa fidei tantum, sed eorum vel emulando felicitatem, vel inhiando fortunis, et agebat sine ullo conscientiae scrupulo, hilari furore proprium cupiditatis negotium.*”

²⁾ Patrz kilka kart Gwilelma Neunbringkiego od kar. 441.

³⁾ *Histoire d'Angleterre* ed. Paris 1789 t. 2 p. 349.

⁴⁾ Hume *Histoire d'Angleterre*.

⁵⁾ Żył w XII wieku.

⁶⁾ *Judaeus vero nihil proprium habere potest, quia quidquid adquiret, non sibi sed regi acquirit: quia non vivunt sibi ipsis, sed aliis, et sic aliis adquirent et non sibi ipsis.* Bracton l. 5, Tr. 4, c. 6.

⁷⁾ *Quos rex excoarierat, comes exviscerat.* Matheus Paris. ad an. 1255.

⁸⁾ Henry t. IV p. 44.

⁹⁾ Tamże p. 483.

¹⁰⁾ 1113 roku.

¹¹⁾ 1497 r. Żydzi na mękach przynali, że kolejną krajów starają

www.libtool.com.cn

W Hiszpanii w 1236 r. wycinano Żydów, a duch prześladowania wzmagał się w miarę upadku Maurów ¹⁾. Wiadome są ciągle srogości przeciwko Żydom, które rząd świecki i religijny w tym państwie wymierzał. W Lizbonie wyrok 1496 roku wydany przez Emanuela króla, aby dzieci żydowskie chrzcić, sprawił, że rodzice dzieci swoje wrzucali w studnia, przekładając ich śmierć nad gwałtowne ochrzczenie ²⁾. Wstręt powszechny od takiego czynu, który wszyscy czuć powinni, a *Marriana* upowszechnił ³⁾, nie wstrzymał pospólstwa; dziesięć lat później, nowo nawróconym nawet przechrztem nie przepuściło ⁴⁾.

W Niemczech Żydzi uważani byli przez cesarzów za niewolną czeladź ⁵⁾. Fryderyk II 1238 r. przywilej twierdzi za rzecz pewną, iż władza cesarska od dawnego czasu na pomazczenie się zbrodni żydowskiej, wieczną im wskazała niewolę ⁶⁾. Po takim oczywistym prawności dowiedzeniu, nie dziwny się, że cesarze rzymsko-niemieccy uwalniali książąt i miasta od opłacenia długów Żydom

się o krew katolicką, na leczenie różnych chorób, i że ta kolej na Tyrnawę przysła, w której dziecko zamordowali. Bonfini *Rerum Hungaricarum* l. 4 sec. 5 ed. 1581 r. f. p. 718.

¹⁾ Patrz Odoryka Rajnolda pod r. 1238 n. 48.

²⁾ Spondani t. 24 p. 571.

³⁾ Ed. 1678 Madrit. li. 26 n. 13.

⁴⁾ *Marriana* li. 28 n. 24.

⁵⁾ *Servi Camerae. Kayserliche Knechte*. W dziele Petri de Vineis *cancellarii quondam Friderici II Imp. Rom.* Li. VI ed. Ambergensis 1609 r. 8 p. 172. jest przywilej Fryderyka II dany Żydom, w którym są to słowa: *Quod omnes et singuli Judaei, degentes ubique per terras nostrae jurisdictioni subjectas, christianae legis et imperii praerogativa, (qua dominamur et vivimus) servi sunt nostrae camerae speciales etc.* Prawo zwane *der Schwäbische Spiegel* c. 146 twierdzi, że Tytus Żydów kamerze cesarskiej nazawsze darował, i rząd nad tym narodem prawo cesarzów wyniknęło; spory zachodzą kiedy to przyswojenie władzy nastąpiło. Ja w te uczone spory wchodzić nie myślę.

⁶⁾ *Cum imperialis auctoritas, a priscis temporibus ad perpetuum Judaici accleris ultionem, Judaeis perpetuum indixerit servitutem*. Przywilej Fryderyka II 1238 r. u Lambecyusa, *Commentarii Bibliothecae Vindebonensis*, p. 80.

winnych ¹⁾, że Henryk III cesarz w 1308 roku Żydów rubeackich i sultzkich Janowi biskupowi strasburskiemu darował. Ten w roku następnym wielu Żydów na ogień wskazał ²⁾, a mieszczenie wormaccy, podobny dar od Karola IV ³⁾ w 1348 r. otrzymali. Ludwik Bawarczyk w 1337 roku miastu Kolmarowi dał ich w zastaw ⁴⁾. W czasie powietrza 1349 r. naradzały się poważnie miasta, czy Żydzi są sprawcami tej klęski, i wycinano ich bez litości ⁵⁾. Każdego niemieckiego księstwa i miasta otworzymy dzieje, wysilonego okrucieństwa znajdziemy pamiętki. Nie pomnażajmy ich obrazów dla czytelnika; te które mu wystawiliśmy są dosyć okropne ⁶⁾.

Duchowna najwyższa w papieżach władza często broniła Żydów, rzadko uprawniała prześladowanie. Alexander II 1058 r. chwalił biskupów francuskich, że bro-

¹⁾ *Meiners Historische Vergleichung der Sitten und Verfassungen der Gesdtsa*. Hannover 1793 t. I 8 p. 225. Czyniono te dary z mocy jak resumiano władzy cesarskiej; jakoż w liście Fryderyka II do króla francuskiego, w listach Petri de Vineis, p. 95, ten jest wyraz: *per quam (Imperator) ridiculose legi subicitur, qui omnibus legibus imperialis est solutus*. Takie to prawidła wydała Irneryusza szkoła.

²⁾ Schöpfung *Alsatia illustrata* ed. Colmarien. 1761 f. t. II p. 81. Napis tego szkaradnego czynu w kościele rubeackim do czasu rewolucji zostawał.

³⁾ Joannis Friderici Schannat *Historia Episcopatus Vormaciensis*. Ed. Francofurti 1734 f. t. I. p. 396.

⁴⁾ Schöpfung *Alsatia illustrata*, p. 365.

⁵⁾ Tamże p. 343. Döhm *über die bürgerliche Verfassung der Juden*. 1783. Berlin und Stettin p. 38 przywodzi świadectwo, iż Żydzi wormaccy, ratysbońscy i ulmieńscy, na obronę swoją sfałszowali dowody, iż ich osada w Niemczech jest dawniejsza od śmierci Chrystusa, a zatem nie są potomkami zabójców zakonodawcy chrześcian, lecz i to sfałszowanie dziejów nie pomogło nieszczęśliwym.

⁶⁾ Nie przedstawano na wysilaniu wzgardy i okrucieństwa na żyjących Żydach; po śmierci nawet, gdy jak złoczyńcy ginęli, różnic ich chciano haniebną oznaką od winowajców chrześcian. W ustawach dla miasta Brüna, między 1350 i 1360 r. zebranych i na ratunek tego miasta będących, a przez Monae *Versuch über die älteste Municipal-Rechte von Mähren* wydanych, czytamy: *Pileus de scutella, ligno quodam elevato superius scutellae, more judaico inposito factus, cum pice ardente, crinibus et capiti Judaei impressus, cum eodem pileo, ut a Christianis suspensus discernetur, patibulo, catenis et ferraentis, cum collo, ventre et pedibus est affixus*.

www.libtool.com.cn

nili Żydów. Wojnę przeciw Saracenom nazywał sprawiedliwą, bo walczą; lecz Żydzi oddają się wszędzie niewoli ¹⁾. Innocenty III w 1198 r. zakazał przynaglać Żydów do chrztu, odbierać gwałtownie majątek, zniewagać ich cmentarze ²⁾. Sobór III laterański 1215 r. rozkazał, aby Żydzi mieli znaki, któreby ich różniły od chrześcijan ³⁾. Grzegorz IX w 1236 r. wzywał litości dla tego plemienia we Francji i w Hiszpanii, kiedy fałszywa gorliwość Krzyżowników odbierała im życie, a wyuzdane łakomstwo wydierało majątek ⁴⁾.

Wstrząsła się jednak spokojność Żydów pod tym papieżem. Jeden przechrzta okazał Talmud Grzegorzowi IX, i wyszczególnił będące w nim błędy. Papież porucił arcybiskupom we Francji, Anglii, Nawarze, Kastylii, Lionie, Portugalii, w jednym dniu zabrać książki; zabrano, i 20 wozów spalono ⁵⁾.

Innocenty IV 1244 r. pochwalił Ludwikowi IX to gorliwe wykonanie życzeń poprzednika, polecił jednak Eudesowi legatowi ściślejszy rozbiór rzeczy, i tolerować to pozwolił, co cierpieć można ⁶⁾. Legat przyniesione potępił księgi, o innych dać obiecał wyrok.

Honoryusz w 1286 r. w Anglii, poleca surowość na Talmud. Biskupi znajdujący podług swego wyznania w kanonach, że Żydzi przeznaczeni są do niewoli, a chrześcijanie do wolności, chętnie posłuszeństwo poświęcili najwyższemu zwierzchnikowi ⁷⁾. Jan XXII w 1320 r. palić każe Talmud, ale Żydów od gwałtów bronić porucza ⁸⁾. W 1338 r. skrawienie hostyi przez jednego kleryka w Passawie, uzbroido lud przeciwko Żydom, któ-

¹⁾ Fleury t. 13 p. 181.

²⁾ Ep. II, 2, Ep. 30.

³⁾ Ka. 65 a w kilku edycjach karta 15.

⁴⁾ Odoryk Raynald pod r. 1236 Nro 48.

⁵⁾ Fleury t. 17 p. 396.

⁶⁾ Tamże.

⁷⁾ Conc. t. XI, p. 2163. Sobór ten był w Excester 1287 r. 10 kwietnia.

⁸⁾ Fleury t. 19, p. 288.

rych sprawcami tego występku nazwano ¹⁾. Władza papieska potwarzę kazała karać, Żydzi ocalonymi zostali ²⁾. W czasie powietrza 1348 r. przeciwko wściekłości ludu, której Żydzi byli przedmiotem, bulla papieska jedyną była obroną ³⁾. Sobór bazylejski 1434 r. rozkazał, aby przymuszać Żydów do słuchania słowa bożego, posyłać do ich szkół ludzi uczonych, dla nawracania. Ponowiono przepis, aby chrześcijanie z nimi nie obcowali, nakoniec postanowiono, aby mieli znaki różniące ich w ubiorach z chrześcijanami ⁴⁾.

Liczne pisma twierdzą, że papieże wydawać mieli *brevia* Żydom na lichwiarstwo; czytałem podania o tej swobodzie; pewności że były, nie widzę ⁵⁾.

§. III.

Zkąd Żydzi do nas weszli, i jakiego doświadczyli losu.

Kiedy do nas Żydzi weszli, rzeczą jest niewiadomą. Rozmnożyli się od czasów niepamiętnych, jak Naruszewicz mówi ⁶⁾; od niemieckich krajów przystęp był łatwy. Taż sama wygoda, którą czynili w Niemczech, była zapewne ich zaletą w naszym kraju. Było u nas złoto,

¹⁾ Raynald pod r. 1338.

²⁾ Tamże.

³⁾ Raynald pod r. 1348 n. 33.

⁴⁾ Na sessyi 19. Labbé Conc. t. XII p. 547. Mam tej szczególnej sessyi wyrok z pieczęcią, z soboru do Polski przysłany.

⁵⁾ Fischer *Handelsgeschichte* w t. II obszernie w tej mierze mówi, przywołując Höberlina, iż te przywileje czytał. Wiadomo jest uczonemu światu, jak Fischera dokładność jest podległą powątpiewaniu. W tak ważnym przedmiocie, chciałbym czytać całych nadań wyciągi, których mieć nie miałem sposobności.

⁶⁾ *Historia polska* t. VI. k. 13. Marcin Gallus Judytę pierwszą żonę Władysława Hermana wychwalając, przytacza te słowa: *Multos Christianos de servitute Judaeorum suis facultatibus redimebat*. Toż samo Anonim. ed. Sommersberg. t. I. pag. 24 twierdzi. Musieli tedy być Żydzi już moiżni, kiedy taki handel ludźmi prowadzili.

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn
srebro i ziemiopłody, musiał być handel; byli zatem i Żydzi, mówi siedemnastego wieku pisarz Wacław Grabowski¹⁾; ten wniosek nosi cechę prawdy, gdy się przeniesiemy do tych wieków, w których kupiectwo było w ręku plemienia Izraela. Prześladowania Żydów w 1096 r. przeniosły ich znaczną liczbę z Czech²⁾. Pochód z niemieckich krajów dowodzi także, że Żydzi nasi w podziale obrządków niektórych i odprawowaniu modlitw, mają wspólność z niemieckimi współbraćmi³⁾, i językiem popsutym niemieckim mówią.

W ruskich zaś krajach, które oręż Bolesława I zajął, widzimy że 1112 r. żołnierze polscy zrabowali domy Żydów w Kijowie⁴⁾. Wnijście do tej części południowej Polski, było bardzo łatwe; wyjaśnić je jednak należy. Mieliśmy długo z podań rabinów, że ku nadbrzeżu Kaspijskiego morza i koło Wolgi, były królestwa żydowskie. Niedawno wydany arabski jeograf Ebn Haukal w początku dziesiątego wieku żyjący, zaświadcza, że nad rzeką *Atel*⁵⁾ czyli Wolgą, było królestwo kwitnące, rolnictwem sławne, w którym Żyd był królem, dziewięciu miał kadych i tysiąc dwieście żołnierzy na swoim żołdzie. Miasto nazywało się *Bat*, i wszystkich religij ludzie tam mieszkali⁶⁾. *Massoudi* drugi jeograf

¹⁾ W piśmie o Żydach w Koronie 1611 r. 4 na k. 3.

²⁾ Kosmas *Pragensis* pod tym rokiem; kronika Jana Marignola XIV wieku pisarza. *Monumenta Bohemica nusquam antea edita*, a Dobnero, Praga 1768 r. t. 2 p. 182 dodaje pod tym samym rokiem, iż Żydzi prześladowani przesłiali swoje bogactwa do sąsiedzkich krajów. *Dux (Vratislaus) fecit eos bonis omnibus spoliari, impropere eis, quid portassent, quando adducti fuissent patres eorum de Hierosolymis, et vendebantur eorum triginta pro denario uno.*

³⁾ Księgi rytualne zwane *Minhagin* są wspólne polskim, litewskim, czeskim, niemieckim, morawskim Żydom. Inne są dla włoskich, inne dla hiszpańskich, inne dla jerozolimskich. Buxtorf *Synagoga Judaica* ed. Basil. 1690. 8. p. 8.

⁴⁾ *Milites in dedicationem versi, deinde singulos Judaeorum in Kijow consistentium domos invadunt, et diripiunt.* Długosz pod tym rokiem.

⁵⁾ Mojżesz Choreński ed. Wishtonów r. 1733 p. 355 nazywa Wolgę *Ethel*. Konstantyn Porfirogenit *de administrando imperio* p. 337 daje imię tej rzeki *Athel*.

⁶⁾ *En Araban Traveller of the tenth century translated from a manuscript in his own possession.* London. 1800. 4.

arabski¹⁾, a współczesny Ebn Haukulowi mówi, że w stolicy *Khozarów* liczba znaczna była Żydów, chrześcian i pogan. Król i celniejsi urzędnicy byli Żydami. Przyjęli tę wiarę za Kalifa Haruna Al-Raszyda w drugim wieku Hegiry, czyli ósmym naszej ery. *Massoudi* nazywa stolicę *Amol*, i o drugim miejscu *Semender* mówi. To o siedm dni jazdy było od *Amola*, a ośm od *Derbentu*. Wezyr tego króla wtenczas kiedy pisał, był muzułman Ahmed. Jak daleko tym dwom twierdzeniom mamy wierzyć, jaką rozległość i trwałość tym państwom mamy naznaczyć, jest rzeczą obcą memu dziełu²⁾, lecz winniśmy to wyrazić, że Nestora mnicha świadectwo³⁾ jest wyraźne, że Żydzi z *Khozarów* królestwa, cucili do swej wiary nawrócić Włodzimierza W. On im odpowiedział, że gdy Jerozolimy nie mają, Bóg na nich nie jest łaskawym. Gdyby Żydzi znaczenia nie mieli, nie odważyliby się wachającego w wyborze religij nawracać książęcia. Tak więc przez różne sąsiedztwa i handlowe związki, mogli Żydzi pomału wchodzić, a potem osiadać. W XI wieku pisali ruscy Żydzi książki⁴⁾. W XII wieku wędrownik Benjamin z Tudeli, objeżdżał wielką część świata dla widzenia synagog; o naszym

¹⁾ *Massoudego* znamy w *le premier volume des notices et extraits des manuscrits de la Bibliothéque du Roi*. Ed. Par. 1788 r. pod artykułem *Massoudi*. Miałem także wypis z jego rękopismu, przysłany z paryskiej biblioteki.

²⁾ O królestwach żydowskich u pisarzy tego narodu mamy wiele, najwięcej fałszywych wiadomości, jak w podróżniku Abrahama Peritzola znajdujemy wiele dowodów. O istotnem panowaniu Żydów w części Arabii patrz w t. IV *Novi Commentarii societatis Göttingensis* rozprawę pod tytułem: *Gvilh. Francisci Valesii Historia rerum in Homeritide saeculo VI, cum a rege Judaeo contra Christianos, tam ab Habessinibus ad hos ulciscendos gestarum.* Część pierwsza rozprawy jest na k. 1, część druga na k. 40.

³⁾ Ed. lipskiej 1774 r. p. 101.

⁴⁾ W Bibliotece watykańskiej nro 300, za świadectwem Assemaniego *Cat. Bibl. Vatic.* p. 288, jest ms. *Alf Hathore* czyli nowy wykład ksiąg Mojżesza, 1094 r. in *Russia* pisany. Jest on wpisany w ms. Cod. późniejszy.

www.libtool.com.cn

kraju mało, o synagogach nie wspomina ¹⁾). Za Miecysława Starego władza krajowa broniła Żydów od studentów ²⁾). W początku trzynastego wieku posiadali Żydzi wsie ³⁾, przybyła znowu część Żydów z Czech. Te przywileje które mieli w tym kraju, były rękojmią ich bezpieczeństwa ⁴⁾. Takie same nadanie udzielił im Bolesław wielkopolski książę 1264 r. ⁵⁾. Kazimierz W. potwierdził i rozciągnął ten przywilej do tych krajów, które władzy Bolesława nie podlegały. Niewiem, czyli ten król wydał inne jeszcze przywileje, które miały mieć podług niezgrabnego wyrazu Długosza, śmierzdzący zapach ⁶⁾; lecz o innym nadaniu nie mamy żadnych dowodów. W protekcyi która Kazimierz dawał Żydom, wielu tylko chciało widzieć władzę miłości Esterki ⁷⁾ nad królem kochankiem, a Niemierzy i Pelki ojcem ⁸⁾. Nie-

¹⁾ Ed. Bergerona 1735 r. t. I p. 65 mówi o Pradze, o Kijowie i o całej tej przestrzeni w kilku wierszach.

²⁾ Około 1176 r. *Judaem scholares casu percusserunt, iudem poenae, ab iudem iudicibus, tanquam sacrilegi adiciuntur.* Vincentius Kadłubek ed. Lipskiej 1711 r. p. 753.

³⁾ Przywileje 1203 i 1207 r. in *Cod. Diplom. Silesiae* Sommersberga: *Villam falconariorum in Wratislaw, quam Judaei Joseph et Chazkiel habuerunt.*

⁴⁾ Urządzenie Żydów w tym samym porządku jak w przywileju Bolesława, patrz w Monse *Versuch über die älteste municipal Rechte in Böhmen.* Przywilej Ottokara 1268 r. dla Żydów morawskich, jest w *Abhandlungen der Böhmischen Gesellschaft.* 1787 r.

⁵⁾ *In civitate Kalisz in crastino assumptionis Beatae Virginis Mariae.*

⁶⁾ *Ad preces quoque praefatas Ester Judaeae et concubinae, exorbitantes praerogativas et libertates, per literas, singulis Judaeis in regno Poloniae habitantibus, quas falsa scripta a quibusdam insimulabantur, et quibus Divina Majestas contumeliatur et offenditur, concessit, quorum factor olidus, etiam in hanc diem perseverat p. 1110.* Długosz który to pisał, umarł 1480 r.

⁷⁾ Ester Żydówka z Opoczna, po Rokiczanie Czeszce została nałożnicą Kazimierza W. ożenionego wtenczas z Adelajdą córką landgrafa heskiego. Mogiłę w której miały być zwłoki Esterki złożone, pokazuje w łobzowskim ogrodzie pod Krakowem. Miałem Esterki współczesny, ile się zdawało, portret; ten podczas ostatniej rewolucyi zginął.

⁸⁾ Niemierzy i Pelka byli nieprawie synowie spłodzeni z Esterki

nawisć nazwała tego dobroczyńcę kraju Aswerem ¹⁾. Wielu zapomniało, że Kazimierz wyższy nad wiek, któremu panował, podnosił miasta, handel ubezpieczał, usuwał ucisk przez możnych rozbójników zarządzany, że nakoniec grób jego kosztem narodu wystawiony ²⁾, łzami wywołujących jego cienie ³⁾ był zroszony, a pamiętało tylko chcieli, że Kazimierz miał słabość dla pięknej Żydówki. Usunęmy pochwały i potwarze, któremi tego ostatniego na tronie potomka Piastów okrywano.

W półpięta wieku po jego ustawach, sędzić się godzi bezstronnie o ludziach, dla których pisano prawa, i o człowieku, który je wydał. Kraj nasz obfity a nie-ludny, potrzebował przemysłu; Żydzi wycinani w Niemczech w czasie powietrza 1349 r., przenosili do nas swoje bogactwa. Handel pieniędzmi był w ich ręku. Chrześcianin go dotknąć się jeszcze nie śmiał. Dwa miasta, jedno pod Krakowem, drugie niedaleko Lublina noszą jego imię. Drugie jeszcze i dzisiaj składem szpichlerzów sławne, miało wysyłać na morze bałtyckie ziemiopłodny, a pierwsze dostarczać rzemieślników, którzy przerobieniem produktów, powiększoną okazywali cenę. Godzi się nawet wierzyć, że ogromne dawali obcy Żydzi su-

Tym samym i trzeciemu Janowi Bogucie darował Kazimierz W. dobra: Kuław, Jarzynót i Drugmą przez testament. Anonim Archidya-akon ed. Sommersberga toż samo mówi, przekształciwszy imiona, które z Długosza wyjąłem. Kiedy po śmierci Kazimierza W. a przybyciu Ludwika króla, rozważano dary testamentowe Kazimierza, uchylono nadania Pelce i Niemierze służące. Anonim na kar. 102: *Słabsi tracili prawo do darów ojca, mocniejsi nadania i obywatelskie umiaręgo umieli uczynić ważnemi.* Patrz Hist. Naruszewicza. Długosz mówi z powieści: *feritur, iż córki Kazimierza z Esterką z pozwolenia króla zostały Żydówkami.* Kromer już tę wiadomość za niewątpliwą ogłosił.

¹⁾ Ka. Wacław Mojecki w dziele: *Okrucieństwo, mordy i sabory*, k. 9. Sleszkowski i inni.

²⁾ *Arbitrantibus universis statibus, singulari eum decorando mausoleo, qui singulari in patriam et ecclesiam cracoviensem usus est charitate.* Długosz dalej opis narodu a kanonik krak. słęczył sławę króla z dzieł wielkich dla ojczyzny, z wdzięcznością kapituły, której był członkiem.

³⁾ Patrz rozdział o chłopach.

www.libtool.com.cn

my, które stawiały króla w sposobności, liczne podnosić miasta ¹⁾). Kraków był jednym z czterdziestu czterech miast spowinowaconych anzeatycznego związku ²⁾). Pełny był skład towarów w gmachu jeszcze dziś w Krakowie przypominającym Kazimierza ³⁾). Kupiec chrześcianin nie sarkał na Izraelitę, a kiedy handel kwitnął pod cieniem wolności, chrześcianin w kościele, Żyd w szkole błogosławił niebu za jedną ojczyznę, i za równą sprawiedliwość. Witold w takim, a może w gorszym stanie znalazł Litwę, jak Kazimierz Polskę. Ten sam przywilej nadał litewskim Żydom ⁴⁾). W osobnym przedziale stawiamy pod sąd czytelnika i ten przywilej, i powody do tych ustaw, które bez objaśnienia z dziejów nie były dobrze, przynajmniej w swoich celach, rozumiane ⁵⁾). Umarł Kazimierz Wielki ⁶⁾), słabła tęgość rządu. Bezpieczeństwo i los Żydów zależał od ich trafności, cnoty i win rządzców, a często od małych przyczyn. Następca Kazimierza Ludwik, nie odziedziczył widoków wuja, ogłosił wypędzenie Żydów. Uczony Kromer, zdaje się tę czynność usprawiedliwiać ⁷⁾). Za Władysława Jagielly, zachęcił Budek kapłan w 1407 roku pospółstwo w Krakowie do rokoszu. Padli ofiarą Żydzi oskarżeni o zabójstwo dziecięcia ⁸⁾). Kazania Stanisława

¹⁾ Wacława Grabowskiego o Żydach w koronie 1611 r. 4. p. 9.

²⁾ Kiedy Kraków zaczął i przestał być spowinowaconem miastem anzeatycznym, pewnie dojść nie mogłem. W pismach miast anzeatycznych do Zygmunta Augusta, które są w składzie archiwum miasta Gdańska, a magistrat udzielił mi raczył, są wzmianki, że to miasto samo przestało być spowinowaconem anzeatycznym miastem. Mam jednak różne ślady, które mnie może doprowadzą w rozprawie innego rodzaju do oczywistości, i postawią mnie w sposobności, mało wiadome w tej mierze odkryć szczegóły.

³⁾ W środku rynku tego miasta jest gmach obszerny zwany Sukiennicą.

⁴⁾ 1408 r. ten Przywilej jest wypisany na początku pierwszego statutu lit.

⁵⁾ Patrz §. IV.

⁶⁾ 1370 r.

⁷⁾ Li. 13. ed. 1554 r. p. 347.

⁸⁾ Li. X. p. 186. Długosz i wszyscy pisarze polscy. Długosz ten wypadek mieni być skutkiem zemsty od Boga.

z Szkalimierza, przed tymże królem miane, zawierają nagany Żydów i zachęcenie ogólne aby ich uporządkować ¹⁾). Za tego panowania Żydzi zostali oskarżonymi, iż hostye ukradzione nożami pokłóli; te uszanowaniu wiernych w Poznaniu do tych czas wystawionemi zostają, i w proccy na Boże Ciało Żydzi w tem mieście chodzili z wielkimi nożami. Nie doszedł czasów naszych wyrok królewski, mamy o jego jestestwie pewne dowody. Za Kazimierza W. podobny, choć nieco mniej głośny był wypadek w Krakowie, na którego pamiątkę stoi kościół Kanoników regularnych. Wydane były za Władysława Jagielly statuta całej duchownej prowincyi gnieźnieńskiej ²⁾), a przepisawszy słowa dawnych synodów, iż Polska jest nową osadą chrześciańską ³⁾), postanowiono, aby chrześcianie biesiad z Żydami nie odprawiali, na ich weselach i ucztach nie tańcowali, mięsa od Żydów nie kupowali; nakazano aby Żydzi nosili z sukna czerwonego koło wyrzniete na sukni; a jeżeli będą nieposłusznymi, miejscowy biskup ma ich karać; chrześcianie żadnego związku z nimi mieć nie powinni. Jedną tylko mają mieć w mieście synagogę. Razem z Chrześcianami mieszkać nie mają, do łaźni z chrześcianami chodzić nie będą. Nadto osobliwsza jest ustawa, iż gdy w tem miejscu gdzie Żydzi mieszkają, mieszkaliby chrześcianie, od których pleban miałby mieć pożytek, biskup powinien oznaczyć, wiele plebanowi płacić powinni Żydzi ⁴⁾). Ta ustawa co do słowa w późniejsze synodalne konstytucye za Stefana króla ⁵⁾ i Zygmunta III ⁶⁾ przeniesioną została. Motloch ludu

¹⁾ W ms. biblioteki akademii krakowskiej.

²⁾ Li. V tit. *de Judaeis* wydrukowane razem z statutami państwa, pierwszej edycyi, bez miejsca druku, zapewne przed 1496 r., następnie z synodami wrocławskimi 1512 r. w Wrocławiu 1523, 1576, 1630 w Krakowie.

³⁾ Cum autem terra Polona sit in corpore Christianitatis nova plantatio.

⁴⁾ Li. 5. w dawnej edycyi, l. 4. w nowej.

⁵⁾ 1579 r. pod Karnkowskim arcybiskupem gnieźn.

⁶⁾ 1630 r. pod Janem Wężykiem.

www.libtool.com.cn

który uzbrajał się na Turków 1464 r. podniósł broń przeciwko Żydom krakowskim. Niedołężny w obronie uciśnionych magistrat, ukaranym przez Kazimierza Jagiellończyka został ¹⁾. Za Jana Olbrachta, z miasta Krakowa do przedmieścia czyli do drugiego miasta Kazimierza przeniesiono Żydów ²⁾. W roku 1496 ³⁾ wyrzekło prawo, że Żydzi większymi swobodami jak chrześcijanie szczyścić się nie mają, pieniądze dane na dobra i zapisy tracić powinni, w ostatku dłożono bez żadnego wyjaśnienia, iż nadane swobody które są przeciwne prawu bożemu, uchylają się. Alexander chciał Żydów wypłenić, jeśli niezgrabnemu jego chwalcy wierzyć mamy ⁴⁾. Kiedy układano statut 1505 r., umieszczono przywilej Bolesława księcia z potwierdzeniem Kazimierza W. z tym dodatkiem: że ten przywilej ma służyć przeciwko Żydom, on zaś potwierdzenia temu przywilejowi nie daje ⁵⁾. Przyluski ⁶⁾ chwali Alexandra, że ofiarowanych darów od Żydów nie przyjął; my równie chwalimy wstręt od łakomstwa, ale dziwimy się, że pisarz, który chciał być prawodawcą, nie uważał, że to prawo, któremu potwierdzenia odmówił król, zostało w swojej mocy: chrześcijanin nie otrzymał większego wsparcia, a Żydzi na bezskuteczną nienawiść sarkać tylko mogli. Za Zygmunta I prześladowani i odarci w Czechach Żydzi ⁷⁾, otrzymali upewnienie bezpieczeń-

¹⁾ Kromer I. 15.

²⁾ Kromer I. 30. Zdaje się, że wtenczas umowa z Żydami była utworzoną, bo do układu w tej mierze sroblonego odwołuje się synod 1542 r.

³⁾ Vol. Leg. I. p. 254.

⁴⁾ Jacobi Zborowski can. sandom. ad Sm. Alexandrum regem 1502 r. 4 u Hallera w Krakowie. Lecz ta pochwała zdaje się bardziej satyrą, przynajmniej podług naszego objęcia: *Cum vis esse Apostolus ad convertendos Judaeos, gladium e vagina educere satagis ut etiam sic coacti, fidei felicitate exsistant.*

⁵⁾ *Quod nos Alexander rex, non confirmatione speciali, sed ad cautelam defensionis contra Judaeos, privilegiis in istum codicem congestis, adscribi mandavimus.*

⁶⁾ W statutach 1553 r. wydrukowanych w *Glossie de Judaeis.*

⁷⁾ Otto Kranichsteins *Versuch einer Geschichte der alten und neuen*

stwa w naszym kraju, jak ci którzy dawniej przybyli ¹⁾. Turecki cesarz żądał przejścia Żydów do swego państwa. Porozumieni o wychudzenie, zatrzymani pod strażą zostali. Wielu jednak wyszło ²⁾. Bielski upewnia ³⁾, że Żydzi widząc w swarach o religią chrześcijańską powątpiewanie o jej prawidłach, namawiali chrześcijan do swojej wiary, i obrzezanych odsyłali do Wołoszczyzny. Kazał Zygmunt karać winowajców; Żydzi prosili cesarza tureckiego o przyczynne listy do króla, aby im wolno było jeździć. Cesarz dał tę odpowiedź, iż niebawnie chrześcijanie wypędzi, a im nada wolność. Nie zgadza się jednak to twierdzenie z współczesnymi aktami ⁴⁾, i gruntować się musiało na gminnej powieści. Sprzeczne były zdania sejmujących o Żydach na kilku sejmach; jedni chcieli ich wypędzać, drudzy odbierać im handel, inni zupełnie pozwalać wszystkich swobód ⁵⁾. Miłość prawdy każe wyznać, że akta Chojeńskiego kanclerza ⁶⁾, i życie Piotra Kmity przez bezimiennego zostawione ⁷⁾, składają świadectwo, iż pieniądź stwarzał, przeciagał

Toleranz in Böhmen, w Abhandlungen der Gesellschaft von Böhmen na rok 1785 p. 219 kazano Żydom wyjść z Czech; nim doszli do granicy, obdarto ich ze wszystkiego co posiadali.

¹⁾ 1542 r. księ. metr. kor. 64 p. 12.

²⁾ Ta cała okoliczność wyjaśniona jest w liście Zygmunta I do Piotra Kmity 1540 r. 9 lipca, który za Żydami mocno się wstawiał t. 16. p. 170. ms. Tomickiego mojej biblioteki.

³⁾ Ed. 1597 8. p. 580.

⁴⁾ W 1548 r. mamy dwa listy cesarza tureckiego do Zygmunta I pełne oświadczeń przyjaźni. Wspomniane akta Tomickiego, korespondencya króla z Kmitą, zupełnie o tej okoliczności zachowują milczenie. Nadto Bielski zdaje się mówić o sakazie jeżdżenia na Wołoszczyznę; mamy dowody, że handel był wtenczas nieprzerwany z Turcją, a taki odkas dowodziłby nieprzyjaźni.

⁵⁾ Dzieje sejmowe 1532 i 1534 r. w t. 16 aktów Tomickiego.

⁶⁾ Są one w mojej bibliotece pod imieniem aktów Tomickiego w t. 16. p. 59. Obwinieni są o wzięcie pieniędzy królowa, różni panowie i będący przy dworze Włochy. *Etiam nuntii dona acceperunt a Judaeis, et remisse egerunt.*

⁷⁾ Ed. Lipskiej 1711 p. 1611. *Judaeos depulabat (Piotr Kmita) commotis et concitatis in eos glamoribus nuntiorum terrestrium, vel ad restringendam eis mercaturae licentiam, vel ad futura inhibenda, vel ad*

www.libtool.com.cn

i odsuwał prześladowanie. Śmieszna jest skarga na Żydów w 1538 r., choć tyle razy powtarzana i w naszych czasach, że Żydzi kupowali woly i inne produkty na Wołoszczyźnie, a za granicę państwa wyprowadzali, i odbierali chrześcianom zarobki, a kraj przez to się uboży¹⁾. Władza duchowna pierwszej przez rozniesione pisma²⁾, później przez urzędową uchwałę r. 1542, tyle razy potem ponawianą³⁾, żądała aby synagogi nowe były zrucone, a pewna liczba Żydów tylko została mogła. Domagała się usilnie też władza dawniejszych ustaw wykonania⁴⁾. Bronili się Żydzi pieniędzmi więcej, a mniej piśmienną obroną, choć i tę drukiem z niepospolitą trafnością wydaną, upowszechnili⁵⁾. Okazują oni w tej książeczce, że religije się odmieniają (to pismo bowiem było wydane w czasie szerzącego się Lutra wyznania), a że ludzie nie powinni się prześladować; że Żydzi prowadzą handel ziemiopłodami, przynoszą tedy nie wynoszą pieniądze; że lepiej ich mieć z wyznaniem które jest wiadome, niż żądać hipokryzyi. Wyrażają że w Polsce rzemieślników Polaków prawie niemasz, a kupców kolo pięciuset jest tylko. Żydzi

usuras minundas ac tollendas. Ad haec avertenda Judaei collata in commune pecunia, ingentia ei munera offerebant. Ilac eadem ratione mercatores cracovienses emulgebat proposito, ac promulgato rumore de permittenda ex totius Conventus decreto libera Judaeis omnis generis mercatura, quod scilicet Judaei parvis lucris contenti, merces suas minoris quam christiani mercatores vendere solerent. Hinc hi ipsi mercatores, rebus ac lucris suis metuentes, munera magna Kmitas dabant, quo vetus mos mercandi conservaretur, et Judaei in pristina eorum restricta mercatura continerentur.

¹⁾ Instrukcja do króla 1538 r. Legati I. IX p. 280 w mojej bibliotece.

²⁾ *De stupendis erroribus Judaeorum. 1541 r. Cracoviae*, bez wyrażenia pisarza.

³⁾ Ta uchwała jest najprzód w aktach tego synodu 1548 r. 4. w Krakowie drukowanych, później w Edycji 1579 na kar. 115 ed. Pragskiej 1590, na kar. 44, ed. 1630 r. na k. 265.

⁴⁾ Synodu 1420 r.

⁵⁾ Bez miejsca druku i pisarza. *Ad quaerelam mercatorum cracovien. responsum Judaeorum de mercatura MDXXXIX. 8.*

zaś mają 3,200 kupców, a trzy razy tyle rzemieślników. Niech kupiec chrześcianin nie zbytkuje, a niech taniej daje niż Żyd, każdy od niego kupować będzie; nakoniec odważają się mówić, że nie podlegają władzy kościelnej, której dekrétami ich straszą, ale królów, pod których opiekę oni przyszli i tu mieszkają. Po takim okoliczności wyjaśnieniu, rzucmy oko na prawo o Żydach za tego panowania.

Cła trzymać, jakiegokolwiek urzędy Żydom sprawować¹⁾, targować i kupczyć im we wsiach nie wolno²⁾. Zakłady czyli *vadia* kancelarya królewska nie wskazać dla szczególnego Żyda, tylko dla całej społeczności³⁾. Mieszkający Żydzi we wsiach i miasteczkach królewskich, nie mają spodziewać się opieki od króla⁴⁾. Chodzić winni w czapeczkach złotych⁵⁾. Biorący przywileje lub wyjmujący jakie papiery, tyle płacić powinni ile kancelarya zechce⁶⁾; do poborów na wojnę podwójnie należeli⁷⁾. Miał być sposób kupiectwa Żydom oznaczony⁸⁾. W Litwie uwolnieni Żydzi zostali od opłat, które rabini dawali⁹⁾. Postanowiony został zwierzchnik, który na wszystkich Żydami litewskimi miał zu-

¹⁾ 1538 r. V. L. I. p. 524.

²⁾ Tamże.

³⁾ Tamże. Kancelarya królewska, jak w aktach metryki widziemy, wydawała listy, w których dla większego wrażenia bojaźni, na przestępujących dodawano zakład, to jest, jeśli kto przestąpił tę patawę, taką sumę jaka była wyrażona miał zapłacić.

⁴⁾ 1539 r. V. L. I. p. 550.

⁵⁾ 1538 r. V. L. I. p. 525.

⁶⁾ 1511 r. V. L. I. p. 375.

⁷⁾ Taxowano ich we dwoje więcej jak chrześcian; patrz uniwersały poborowe 1503, 1511, 1519, 1523, 1528, 1533, 1538, 1543, 1545 roku.

⁸⁾ 1538 r. V. L. I. p. 525.

⁹⁾ 1506 r. w aktach metryki lit. w t. VII, w oryginale na k. 129, w kopii na k. 138, Żydów łuckich odplacenia 12 kop groszy litewskich corocznie za rabina uwolnił. Od 1660 r. powszechnie w dobrach królewskich rabin opłacał staroście swój urząd. Szlacheckich dóbr właściciele poszli za tym przykładem, i do ofiary podatkowej ten dochód dodany został.

www.libtool.com.cn

pełną zwierzchność, całej społeczności interesa miał u króla sprawować¹⁾. Witolda zaś przywilej na początku statutu Zygmunt I ogłosił²⁾.

Za Zygmunta Augusta³⁾ po przybyciu Lippomana nuncjusza, spalono Żydów z Rawy, obwinionych o kradzież hostii⁴⁾. Jeśli złutrzenni pisarze ten czyn ganili, nie przepisujemy to tylko ich ludzkości, ale także różnemu religijnemu mniemaniu, i że jedna Luterka była w tę sprawę wmięszana⁵⁾. Owszem Przyłuski augsburskiego wyznania, więcej powstaje przeciw Żydom⁶⁾, niż Hozyusz⁷⁾. Żywiej ich gromi mistrz języka polskiego Rej z Nagłowic⁸⁾, niż biskup kamieniecki Białobrze-

¹⁾ Pierwszy taki Żyd starszy, był Michel z Brześcia. Jest w t. VII metryki lit. w oryginale na k. 583, w kopii na k. 696. rozkaz Zygmunta I. 1506 roku, przywilej nominacji tego Żyda. W tychże aktach są przywileje dla następców tegoż Michela. Z takiego postanowienia starszych wyniknęli arcyrabini, którzy w miastach królewskich, a nawet w miastach wielkich panów sprawowali jurysdykcję. Na Wołyniu był arcyrabin w Ostrogu. Zwyczaj i wspomnienie jego urzędu w jednym uniwersale podskarbiego nadały mu tę władzę.

²⁾ Michałon ed. Baz. 1615 r. p. 25 pisząc za Zygmunta I, oskarża Żydów o liczne występki popełnione w Litwie, i całą moc obelgi przeciwko nim wywiera.

³⁾ 1556 roku.

⁴⁾ Bzowski pod rokiem 1556 n. 25. p. 337. Joachim Bielski. — Lubienieccii *historia reformationis Poloniae* li. 3 c. 4 p. 76, 77. Domalewicz in *Serie Archiepiscoporum Gnesnen.* p. 304. Lippoman w listach; ms. w mojej bibliotece opisują ten wypadek. Z tych sprzecznych jednak opisów widzieć można, że w tej całej sprawie rozsądszenia, przewodniczył nierozsądny zapal.

⁵⁾ Patrz opis dziejopisów augsburskiego wyznania i Socynianów, tego wypadku. Kto czytał pismo Lutra 1543 r. wydane przeciwko tolerancji udzielonej Żydom, ten się przekona, że wyrozumiałość dla inaczej wierzących nie była cnotą Lutra.

⁶⁾ W statucie 1553 r. wylęczywszy prawa srogie rzymskie przeciwko Żydom, dodaje: *quae (leges) apud nos desiderantur*, i nie oszczędza obelg.

⁷⁾ Hozyusz w dziele *Confessio Fidei Catholicae* 1551 r. wydaniem ed. wiedeńskiej 1560 r., dwa razy tylko o błędach żydowskich wspomina.

⁸⁾ W Postylli u Mateusza Wierzbity 1557 r. w Krakowie wydanej, w liście I, jest tylko lekkie wspomnienie o błędach żydowskich, lecz w wyłożeniu Męki Pańskiej przed zgromadzonymi panami i chrze-

ski w Postylli¹⁾. Czyny Zygmunta Augusta były często w sprzeczności. Postanowił król na początku panowania pobór coroczny po złotemu ówczesnemu²⁾ od głowy męskiej i kobiecej; nie kazał przymuszać do tego ciężaru szlacheckich Żydów, lecz dodał, iż nieplacący nie będą mieli tych swobód, które tylko Żydom królewskim służą. Jeden poborca na cały kraj ustanowiony³⁾. Tak ogromnej opłaty naznaczenie, musiało pociągnąć falążywą za sobą lustracyą, kiedy tylko 16,589 Żydów obojej płci narachowano⁴⁾. Kazano im dawać do mennicy srebro podług dosyć niskiej ceny⁵⁾, a handel ścięsniono. Zakazano handlować końmi pod karą śmierci⁶⁾. Z miastami poruczono o handel zawierać umowy⁷⁾, a nad wzajemny opis kupczyć nie mają prawa⁸⁾. Ustawie używano Żydów do arend różnych dochodów⁹⁾, a najsurowiej zakazywano prawami, aby ani zup, ani cel, ani żadnych najmów nie trzymali¹⁰⁾. W tej nowej ustawie synody dycezyonalne¹¹⁾ i niektórzy pisarze znajdować chcieli zakaz trzymania szynków. Powszechny w czasie tej ustawy i po jej ogło-

ś iańskim ludem tegoż roku wydrukowanym, w liście 8 woła, aby wszyscy chrześcijanie lepiej wypieniali Żydów, jak siebie wypienić przez nich do woli.

¹⁾ ed. krak. 1581 r. Ta Postylla mało czytana, zawiera rozróżne piękne myśli i wyrazy.

²⁾ zło. 9 gr. 18¹/₂

³⁾ 1549 r. Ks. metr. kor. 77 p. 214. Przywileje. *Nostris Judaeis concessa sunt*, słowa ustawy.

⁴⁾ Patrz księgę percepty z r. 1551, 52, 53 w mojej bibliotece.

⁵⁾ Uniwersał Zygmunta Augusta 1569 w metr. kor.; równy jest uniwersał 1578 r. 14 kwietnia Stefana króla w metr. kor. w ks. 91 p. 367; odwołuje się do dawnego swyczaju, *juxta veterem consuetudinem*, Żydzi czystego srebra tysiąc grzywien dać powinni.

⁶⁾ Vol. L. 2. p. 607.

⁷⁾ V. L. 2. 1565 r. p. 690.

⁸⁾ 1567 r. tamże p. 725.

⁹⁾ Patrz akta i rejestra, tudzież noty ówczesne.

¹⁰⁾ 1562 r. p. 624. 1565 V. 2. p. 691 ponowiono tę ustawę pod karą konfiskaty, 1647 r. V. L. 4. p. 102.

¹¹⁾ Lipskiego synod łucki 1620 r., plocki 1733 r.

www.libtool.com.cn

www.libtool.szenin zwyczaj, przekonywa, że nie w tem rozumieniu brano wyrok woli najwyższej¹⁾. Broniono aby czeladź chrześcijańska u Żydów nie służyła, a żaden z pisarzy nie narzekał, żaden głos się nie podniósł, iż Zygmunt August upewnił Żydom poznańskim, iż ich władza śmiercią występnych podług ich prawa karać może, a opiekunem tego przywileju naznaczony był każdy generał wielkopolski²⁾. Musiała więc być opinia powszechna, jak w wielu innych była krajach, że Żydzi są oddzielnym narodem. Nie szczególnych tedy osób, ale ogółu należy pilnować, rząd ich wewnętrzny zostawiać im samym³⁾.

W Litwie upewnił Zygmunt August zwierzchność żydowską, iż będzie sprawować zupełną władzę nad społecznością. Odjął im wolność noszenia łańcuchów złotych i kruszcu drogiego przy pasach i szablach, ale pozwolił Żydówkom chodzić podług przemożności. Nadto pozwolił im nosić sygnety⁴⁾, na których albo święte imię Jerozolimy⁵⁾, albo rzeka Sabba-

¹⁾ Patrz akta ówczesne. Zaprzeczyć jednak nie można, iż pod imię ogólne najmów ten wyraz podchodzi.

²⁾ 1571 r. w metr. kor. ks. 110 p. 61, starszym żydowskim pozwolono, in omnibus criminibus et excessibus, Judaeos vel urbe pellers, vel etiam vita privare, et ut nulla pro hoc difficultas a moderno Palatino, et pro tempore existenti non inferatur. Porucza się każdemu generałowi wielkopolskiemu, aby był do wykonania tej ustawy komisarzem królewskim.

³⁾ Wacław Grabowski o Żydach w koronie 1611 r. p. 8.

⁴⁾ W statucie drugim; przepisano co do słowa w art. 8. statutu 3go.

⁵⁾ Między różnemi ulómkami aktów metr. kor. które nie były opracowane, znalazłem spory urządzenie przed Zygmuntem I. 1540 r. wprowadzone, czyli Żydzi mają nosić sygnety z napisami. W obronie dosyć niezgrabnej jest wyraz, że tam jest wyryte święte imię Jerozolimy, i że za karę grzechów to pierścienie noszą. Alojzy Novarinus w dziele *Electa sacra* ed. 1629 r. F. na k. 442. mówi o tych pierścieniach: *Observatum est plerosque Hebraeos in annulis figuram Jerusalem gestavisse, idque praecipue praestitisse, cum a patria Babylonias exules essent, ut saltem patrias memoria recrearentur, eam in annulis, quod assidue ad illam cogitarent adeo, ut corpore quidam ipsi a patria exularent,*

tion¹⁾ bywała wyrytą. Komendoni kardynał i poseł do Zygmunta Augusta, objeżdżając południowe nasze prowincje, chwali dosyć Żydów²⁾, świadczy ich znaczenie, uwiadamia że w stroju nie różnili się od Chrześcian, a w listach jego znajdujemy opisy ich sprawności³⁾.

W Prusiech za tego panowania, Żydzi wypędzonymi zostali⁴⁾.

patria vero ab eorum mentibus exularet nunquam, ad hunc ritum plerumque non insulse vocant illa Regii Prophetae verba ps. 136:

Si oblitus fuero Jerusalem, oblivioni datur dextra mea.

W Katallu in *Argonautica* i w Pliniuszu *Hist. nat.* II. 33. c. I. mamy, że Prometeuszowi starożytność także dawała pierścień, aby ustawnie patrzeć na okrucy skały. Z podobnych wyobrażeń często bywają podobne wnioski.

¹⁾ O rzecze Sabbathon w § VIII mówimy; Manasses ben Israel w dziele o nadziei Izraela na k. 63, a z niego Wolfius *Bibliothecae Hebraicae* 1715 r. t. 2 p. 141 mówi, że dwóch Żydów polskich z dalekiej drogi powróciwszy, wydało w niemieckim języku opisanie tej rzeki. Tę księgę później na żądanie Jesuitów na wrocławskim jarmarku spalono; teraz Żydzi różne pieczętki noszą.

²⁾ *Vie du Cardinal Commendon par Gratien, traduit par Flechier. Paris 1614. p. 190* On trouve encore en ces provinces une grande quantité des Juifs, qui n'y sont pas méprisés, comme en plusieurs autres endroits. Ils n'y vivent pas misérablement des laches profits, des usures, et de leurs services, quoiqu' ils ne refusent pas ces sortes de gains, mais ils possèdent des terres, s'occupent au commerce, et s'appliquent même à l'étude des belles lettres, particulièrement à la médecine, et à l'astrologie. Ils ont presque partout la commission de lever le droit des entrées, et du transport des marchandises. Ils peuvent prétendre à une fortune assez considerable, et non seulement ils sont au rang des honnêtes gens, mais quelque fois même ils leurs commandent. Ils n'ont aucune marque qui les distingue des chrétiens; il leur est même permis de porter l'épée, et d'aller armés. Enfin ils jouissent du droit des autres citoyens.

³⁾ W kilku miejscach listów Komendoniego które są w bibliotece Barberinich w Rzymie i w archiwum watykańskim, kopije mam u siebie, wspomina, iż jeden doktor Żyd miał przystęp do króla i do wielu panów. Zdaje się że to jest mowa o Szymonie z Gintzburga przesłanym poznańskim. Mówi, że listy bezpiecznie przez Żydów przesyła, lecz nie takie daje Żydom koło Krakowa i Warszawy mieszkającym pochwały jak ukraińskim.

⁴⁾ *Geschichte von Preussen* Bacako 1795 r. Königsberg 8. t. 5. p. 437.

www.libtool.com.cn

Za Henryka Walezego oskarżono Żydów w Litwie, iż dziecko chrześcijańskie zamordowali. Wymowny Skarga, już tę dziecinę w żywotach świętych ze czcią wspomina; lecz następca Henryka Stefan ogłosił przez uniwersał, aby win dzieciobójstwa nie zarzucano Żydom, jako nie mającym morderczej nauki ¹⁾. Za tego panowania Klonowicz poeta, rymem dosyć szczęśliwym dotykał Żydów, i pogardzie ich oddawał ²⁾.

Za Zygmunta III wydawać zwierzchność duchowna ośmieliła się pozwolenia na stawianie synagog; zachował się ten zwyczaj aż do naszych czasów ³⁾. Zaczęto częściej dawać pozwolenia na drukowanie książek.

¹⁾ 1576 r. W. ks. metr. kor. pod lit. A. F. p. 382.

²⁾ Pod tytułem *Victoria Deprum Sebastiani Salimira*, ed. 1583 c. 14 p. 73.

„Abraamo se Judaeus factare parente

„Progenitum (si forte rogas) inglorius audeat.

„Quo nihil est levius, totò nil vanius orbe.

„Qui se ex plere putat summi praecepta tonantis;

„Si vicibus trebris in pelle notata susurrat,

„Interea celebres usuris aggravat urbes.

„Miris aucupiiis captans ignobile lucrum,

„Et quamvis mercatur, aquas mercatur et auras,

„Mercatur pacem et pretio venalia jura,

„Unde tamen mercetur, habet, placetque monarchis,

„Undeque consveti jaciunt sua semina lucri.

„Quos dum praefecti spoliant, spoliantur ab illis.

„Non etiam fides tali securus ab arte est,

„Omnes unque adeo violentum fascinat aurum!

„Haec est Abraami (si displicet) unica proles,

„Justitiam, et primi mores imitata parentis,

„Sed jam degeneres missos faciamus Haebreos,

„Sordibus urbanis latent cenoque profundo,

„Fortunis hominum simul insidentur, et ipsis

„Intima qui fures in viscera sponte raptant.

„Qui tinea hominum propriis in manibus addunt,

„A quibus admissis ingens arroditur orbis

„Et velut a veteri pereunt aerugine gentes.

³⁾ Patrz różne akta konsystorskie. Za ostatniego jednak panowania ustawały pomalu te nadużycia.

zok; zapewne ich nie czytano, gdyż w nich się znajdują (lajania, i najgrawania chrześcianom ¹⁾). Przecław Mojecki, 1598 r. ²⁾, Miczyński w 1618 ³⁾ wyzionęli to wszystko; cokolwiek wściekłość przybrana, w religijną gorliwość wydać może. Porozumiewał jeden z tych pisarzy o czary Żydów i z tego względu, że tyle znajdowali obrońców ⁴⁾. Dziennik sejmu 1618 r. ⁵⁾ okazuje, że jedni posłowie Miczyńskiego apostołem prawdy, drudzy wzruszycielem spokojności nazywali; a jeden był wyrzut, iż te mniemane czary były w zwodzących cnotę pieniądzech ⁶⁾. Tych dwóch pisarzy duchem, ożywione były późniejsze, za innych panowań przeciwko Żydom pisma ⁷⁾. Sleszkowski lekarz rozgniewany, że Żydów doktorów używali; chorzy, pisał przeciwko tej swobodzie wybrania z niewiernego ludu lekarza ⁸⁾, a w osobnem piśmie o powietrzu nie rumieni się głosić, że powolność rządu dla tego plemienia Izraela, jest przyczyną kary nieba w rozciągnięciu zarazy ⁹⁾.

¹⁾ Widzieć można dzieło pod tytułem *Jad chazakah*, Aarona z Kąsimierza, potwierdzone przez urząd archidiecezjonalny gnieźnieński 1557. 18 Januar. jak na ostatniej karcie to jest wymieniono.

²⁾ Okrucieństwa żydowskie, u Siebenjehera, przedrukowano 1618 i 1649 r.

³⁾ *Zwierciadło korony polskiej, wraz z ciężkimi i utrapieniami wielkimi od Żydów* etc. na sejm. 1618 r.

⁴⁾ p. 107.

⁵⁾ W ms. w mojej bibliotece.

⁶⁾ Tamże.

⁷⁾ *Waglicyusza. Swawola wyuzdana żydowska* 1648 w Krakowie. *Lament dzieci pomordowanych przez Żydów* 1651 r. i liczne dzieła, w których wielka część w tytułach zapowiada albo stronność, albo nierozum.

⁸⁾ *Jasny dowód o doktorach żydowskich, iż nie tylko duszę, ale ciało swoje na wieczne zginienie dają, którzy lekarzów żydowskich i Tatarów używają, od pawnego zakonnika napisany, a przez Sleszkowskiego doktora wydany 1623 r.* Przedrukowane to josiome dzieło 1649 w Krakowie.

⁹⁾ O powietrzu morowem w Kaliszu 1623 r.

www.libtool.com.cn

Na początku tego panowania, statut litewski ¹⁾ przypisał domowi szlachectwa przechrzów. Nie wiele skutku miała ta ustawa ²⁾; lecz potem, gdy potomkowie tych przechrzów wzmogli się w majątki, zniżyć ich chciano ³⁾.

Jeśli za Władysława IV i Jana Kazimierza powstało pospólstwo w różnych miastach przeciwko Żydom ⁴⁾, jeśli fałszywe zbrodnie im przypisywano ⁵⁾, wzdyga się pisarz wyznać winę rządowi, iż Żydzi trzymając arendy w południowych prowincjach, nękali chłopów, i przyłożyli się do tego powstania, które wstydem i smutkiem naszych naddziadów okryło ⁶⁾. Nie szukajmy to prawach surowości przeciwko Żydom; ale pilnować należy, aby nie byli w mocy nas obdzierać, mówili kozacy posłowie do Jana Kazimierza ⁷⁾. Nie usłuchano tego głosu, i dopiero zwycięstwo pod Beresteczkiem zatrzymało zwycięskie hordy. Smutna w niedoleżności rządu była ostateczność, iż w tym przedmiocie była

¹⁾ R. 7 A. 16. Dojść nie mogłem za czyjem staraniem to prawo, w poprzednich dwóch statutach litewskich nie będące, umieszczone zostało w trzecim. Mniemam, że gdy w Hiszpanii, podług świadectwa Mariany, pod r. 693 nadano wielkie swobody nowo nawróconym Żydom, ten przykład wzięto za wzór. Szlachectwo w Litwie było daleko łatwiej dostać, niż w Polsce, w której do 1601 r. królowie, choć z ściśniętą władzą, jednak te zaszczyty nadawali.

²⁾ Grabowski w dziele o Żydach w Koronie, 1611 roku p. 28. „Zaślepieni są Żydowie, że w księstwie (mówi o Litwie) i szlachectwa i wiary boskiej kają się.”

³⁾ Konstytucja 1764 r. tit. *Neofici* V. L. 7. p. 4, nakazała kupione dobra neofitom we dwa lata przedać pod karą konfiskaty, i wytlómaczyła ten statut nie podług jego właściwych i prostych wyrazów. Konstytucja 1768 roku p. 803 zachowała neofitów przy ich dawnych prawach na przyszłość.

⁴⁾ Oprócz różnych skarg znajdujących się w aktach, mamy instrukcję 1664 r. 22 Sbra stanów praskich: *Ut tumultus contra Judaeos et eorum caedes in civitatibus polonis coërcantur*.

⁵⁾ Kiedy powszechnie Żydom oskarżano o czary, rozumiano, że djabeł ciało męczonego na torturze przenosi na cień, i dla tego Żyd nie przyznaje się. Patrz *Żydowski proces odgłos 1720 r.* Ten jeden przykład nierozumnego pisma, niech dowodzi jakiego rodzaju winy Żydom przypisywano.

⁶⁾ Patrz Klimakter I Kochowskiego.

⁷⁾ W ms. biblioteki Załuskich.

srogość, gdzie należało udzielać obrony, a tam występna zachowano powolność, gdzie surowość na uciskających była prostym obowiązkiem. Pod panowaniem Jana Kazimierza, spodziewali się Żydzi mesjasza. *Sabbatai Zavi* sławny oszust, był przedmiotem ich uwierzenia. Przychodzili Żydzi z Polski i innych krajów do Stambułu, gdzie w więzieniu mieszkał, a wydawał obwieszczenia, że jest mesjaszem ¹⁾. Nehemiasz Żyd polski przekonał turecki rząd o wstydzie którym się okrywał, iż to fałszywe udawanie pozwolono ²⁾.

Za Michała króla zdzierano Żydów ³⁾, pisano przeciwko nim ustawy ⁴⁾, a przypisywano im zdrady dla Turków ⁵⁾, których nikt nie dowiódł. Pod Janem III księga praw broniła Żydów od ucisku ⁶⁾. Akta konsystorskie ⁷⁾, różne rękopisma, świadczą zuchwałość w ich postępowaniu, i odkrywają przyczyny dawanej protekcji ⁸⁾. Za Augusta II rozhułkane wojsko roznosiło ucisk, którego Żydzi najwięcej doświadczyli ⁹⁾. Władza duchowna nie przyjmując od dawnego już czasu wyroków

¹⁾ Joannis a Leut de Pseudo Messis dissertatio w t. XXIII Ugolina p. 1076.

²⁾ Tamże p. 1181, 6.

³⁾ Suplika do króla 1670 roku 12 maja od Żydów drukowana w Warszawie. „Już oczy nasze wypłakaliśmy, wargi nasze próżne, każdy nas obdziera, z głodu umarło wielu, etc.”

⁴⁾ 1670 r. V. L. V. p. 77 zakazano najsurowiej trzymać czeladź chrześcijańską. Myt i żadnych przychodów arendować nie mogą, od pieniędzy pożyczanych brać więcej prowizji na rok jak 20 od sta, w czasie procesji okna zamykać mają.

⁵⁾ Szumowskiego koniuszego nadwornego kor. posła do traktatu buczackiego 1672, 10 marca, 18 kwietnia, zawierają uczynione mu o Żydach donoszenia. List 4 maja uwiadamia, iż porozumienia Żydów nie są dowiedzione.

⁶⁾ Konstytucje 1673, 678, 685, 609.

⁷⁾ Akta konsystorza krakowskiego i gnieźnieńskiego.

⁸⁾ Mieli przystęp do króla, którego w jednym hebrajskim panegiryku symem słońca, królem królów i zbawcą swego narodu nazywają. Oskarżono króla w radzie senatu 1682 r. 16 czerwca, iż Żydzi mieli wpływ do wyjednywania od tronu łask. Jeszcze są teraz powieści o dworze Jana III i faworycie Żydzie.

⁹⁾ Konstytucja 1717 r. V. L. VI p. 316 nakazała bronić Żydów od chłopiat, i wszelkich innych napadów. Supliki 1716, 1718, 1720,

www.libtool.com.cn

soboru bazylejskiego ¹⁾, kazala jednak dopełnić ten przepis, który misye w synagogach naznaczał ²⁾. W Mazowszu uchwała obywatelów ³⁾, wyroki sądów ⁴⁾, akta synodu plockiego nieco później ⁵⁾, zapowiedziały srogość na tych, którzy Żydom dają wsparcie lub puszczaają karczmy w arendę, albo ich w dobrach trzymają. Za Augusta III, gdy władza krajowa paraliżem była dotknięta, cząstkowe władze dotykały i broniły Izraelitów. Szukali Żydzi wsparcia u naczelnika duchownych ⁶⁾, kiedy od króla skutecznej zyskać nie mogli obrony ⁷⁾. Wtenczas podniósł się wśród Żydów Frank, który chrześcijańską wiarę przyjął, a zabobony żydowskie zachowywał, i naczelnikiem oddzielnej ogłosił się ⁸⁾ sekty.

1722 r. do Augusta II podawano i u mnie będące, malują zachwałność żołnierzy do najwyższego stopnia.

¹⁾ Patrz rozdział o prawie kościelnym w Polsce.

²⁾ Procs Szaniawskiego biskupa krak. 1718 r. 11 lipca. We Lwowie 1721 r. t.ka misya była wsparta wojskiem, bo Żydzi prosili, aby ich nie męczono temi kazaniami, które ich nie nawrócą; patrz akta Szembeka kancelarza pod tym rokiem w mojej bibliotece.

³⁾ *Laudum 1720 Feria 3 post Dominicam Cantate* jest wydrukowane w ogłosie procesu Zuchowskiego p. 349.

⁴⁾ Przywiedzione są w synodzie plockim 1733 ed. warszaw. 1735 p. 10.

⁵⁾ Pod Załuskim 1733, 4 sierpnia w Pułtusku odprawiony synod, wybrał plenipotentów, aby czynili o wykonanie praw przeciwko Żydom wypadłych.

⁶⁾ Suplika do prymasa 1756 r. drukowana. Hadziewicz podstoli Łukowski, patron w trybunale lubelskim, najmocniej w śmieszem piśmie, którego pod ręką teraz nie mam, przeciwko Żydom powstawał.

⁷⁾ Patrz różne reskrypta za tego panowania wydane.

⁸⁾ Około 1750 r. z Wołoszczyzny przybył ten przechrzta z innemi współbracia. Duchowna władza zaczęła z nim dysputy. On chciał mieć religią za narzędzie swojej wielkości. Wyznawał Chytystu'a, ale mniemał, że wiele obrządków trzeba godzić z żydowską wiarą, on zaś jest między obydwoma religiami pośrednikiem. Oddany został do częstochowskiej fortecy. Przez Moskalów wypuszczony. Uwolniony udał się do Wiednia i do Moraw. Józef II wyjechał mu kazał. W Offenbach nie najdawniej umarł, i pogrzebiony został z dziwną okazalnością. Uczniowie jego w Warszawie osobną składają społeczność. Lecz gdy Franka uczniowie już nie są Żydami, w tej rozprawie mówienie o nich nieco dłuższe, nie ma że mieć miejsca.

Za Stanisława Augusta zniesiono wyższe rabinowstwo, zliczono długi powszechności, oddano ich uporządkowanej władzy komisji skarbowej ¹⁾. Zapowiedziano tym, którzyby wzięli się do rolnictwa, uwolnienie od poddaństwa ²⁾, i już miałem tę pociechę, że kilkanaście familij w czasie mego urzędowania w komisji skarbowej użyło tej swobody ³⁾. Pracowało wielu nad Żydów zupełną poprawą. Plan cały jaki był, wystawiamy w końcu tej rozprawy. Kiedy w 1794 roku rozpacz uzbroiła stolicę, Żydzi nie lękali się śmierci; zmieszani z wojskiem i ludem dowiedli, że niebezpieczeństwo nie jest im straszne, a sprawa ojczyzny jest miłą ⁴⁾.

Za tego ostatniego panowania, dawno zapomnieni większej ścisłości Żydzi, stali się nieco powszechniejszymi. Odnowili dla siebie pochlebne imię *chassidim*, o którym w §. 1. tej rozprawy mówiłem. Gmin przypadkowe różne nadawał im imiona.

Szczęśliwie zwodził przechrztów Frank Izrael Hirszowicz, międzyboski na Podolu rabin, chciał być także naczelnikiem nowego wyznania między Żydami. Zagłębiał się w kabale. Pochód jeden tego tajemnego podania aż do Mojżesza Majmonidesa, równie z innymi Żydami ogłaszał. Lecz (podług niego) Lauryl Żyd 5335 r. (1575) w Egipcie, w bibliotece Majmonidesa niezmiernie ważne znalazł umiejętności; te wszystkie razem wzięte, okazały nieznaną wielu prawdy, i doprowadziły oddających się rozwadze do bliższego jeszcze poznania przymiotów Boga, i ich uczenia w nroczystym sposobie. Modlitwy są które w Jerozolimie Żydzi odprawują z niektórymi odmianami, które Sanhedrin ⁵⁾ miał ustanowić. Do modlitwy przystępować powinni z największą uwagą, a w jej odnoszeniu najwyższą okazują gorliwość w klaskaniu i ustawnym ruchu. Zawsze są wesółymi,

¹⁾ Konstytucya 1764 i 1775.

²⁾ Konstytucya 1775 V. L. VIII p. 147 i 631.

³⁾ Patrz mój raport 1787 r. z prowincji ruskiej i ukraińskiej.

⁴⁾ Urzędowy dziennik powstania warszawskiego 1794 r., w gazetach warszawskich.

⁵⁾ Co jest *Sanhedrin*, mówiłem w §. I mojej rozprawy.

www.libtool.com.cn

przynajmniej spokojność umysłu okazują; jalmużny chętnie, a najwięcej do Jerozolimy posyłają. Każdy Izraelita ma dwie dusze: jedna zła w lewej komórce serca, druga dobra w mózgu przemieszkująca. W ustawnej walce między sobą też dusze zostają. Modli się człowiek o wsparcie, aby cnotliwa dusza otrzymała wyższość; uświętobliwiony człowiek ośmiela się przenosić duszę swoją do Boga. Jeden z ich rabinów ¹⁾ zaklął ją; ta stanęła w niebie, mówiła z mesyaszem o jego przybyciu, i otrzymała odpowiedź, że wtenczns przyjdzie, kiedy tak wszyscy będą umieli kabbalę jak on. Oddani jedynie spekulacyi rabini, ubrani w białe szaty jak Essenzykowie, głoszą obowiązki wyższej doskonałości i większego zaufania w Bogu. Tą mistyczną sektą gardzone w polskich prowincjach. Kilku wędrownych uczniów Eliasza rabina wileńskiego, nietolerancyi stali się przedmiotem. Prześladowanie pomnożyło ich liczbę. Gmin przetworzył imię *Hassidim* na *Hussytów*. Od rabina w Karolinie pod Pińskiem nazywają ich Karlińcami, w innych miejscach pod imieniem Kitajców są znanymi. Polemiczne spory wydały księgi. Najslawniejsze dzieło które *Hassidim* ogłosili, jest *Tania* ²⁾, na które inni rabanici patrzą z gniewem, a odpowiadają na nie z nierozsądkiem ³⁾. Spodziewano się w rządzie polskim, że *Hassidei* niebawnie zgasną, gdy się o nich nikt pytać nie będzie. Teraz ich liczba powiększyła się. Pozorną ich świętość inni rabanici oddzielają od win, które im zarzucają. Byłem tego zdania, aby nimi nie zatrudniać się, spory wynikające,

¹⁾ Israel rabin w liście do szwagra Gerszona. Odpowiedź na tę książkę jest dzieło zwane *Zemer orycym*.

²⁾ Zelman Boruchowicz jest autorem tego dzieła; ma także tytuł *Likutey amorim*. Ostatnia edycja jest w sławuckiej drukarni na Wołyniu.

³⁾ W książce *Zemer Orycym* wyłajawszy autor *Hassideów*, nadawczy im nazwiska heretyków, porównawszy ich z Karaitami, obciążwszy przekleństwami, dziwi się, jak można polecać weselość, kiedy Izraelita ustawnie płakać powinien. Na przeniesienie duszy do nieba w zachwyceniu poważnie mówi, że to tylko być może w siemi świętej, i że żaden największy kabalista, takim czynem nie chlubił się.

ile spokojności publicznej nie zagrażające, usunąć od uwagi, a dozwolić odkrycia śmieszności w mistycznych wykładach rzeczy dziwacznych. Jak daleko spory zaszyły w Litwie między pospolitemi rabanitami a Hassidejami, nie jest mi wiadomo.

§. IV.

Krótki rozbiór przywileju Bolesława książęcia, potwierdzonego przez Kazimierza wielkiego i Witolda.

1. Kiedy jest sprawa przeciwko Żydowi gdzie świadków potrzeba, przekonać należy Żyda świadkami, z których dwóch ma być katolików, a jeden Żyd znający prawo żydowskie.

Ten warunek na pierwszy rzut oka jest niesprawiedliwy, w oświeconym wieku miejsca mieć nie powinien. Lecz w czasie kiedy władza rządowa chciała drzeć Żydów, którym nawzajem zdzierać pozwoliła innym kraju mieszkańcom; kiedy fałszywa i uniesiona gorliwość kazała Żydów uważać za morderców dzieci chrześcijańskich, a za nieprzyjaciół rodu ludzkiego, — wtenczas dwójka chrześcijanina i człowieka nienawist, nazywała często wszelkie środki zguby Żyda godziwymi. Wiedzieli Żydzi, że jeszcze w XIV wieku wolno było chrześcijanowi pluć na Żyda. Akta Bollandystów zawierają dowody ¹⁾, że poważnie i uroczyście przede drzwiami kościelnymi trzy razy na rok policzkowano Żyda na pamiątkę i ukaranie podobnej sromoty, uczynionej Chrystusowi. W Bitteryku do 1159 r. przez 15 dni ²⁾, od kwietnia do przewodniej

¹⁾ Miesiąca maja. Tom I. p. 142 w życiu Ś. Teodora.

²⁾ *Valseset Historiae occitanensis* t. 2.

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn
 niedzieli, pospólstwo miało zwyczaj pokazujących się Żydów kamieniami obrzucać. Krzyżownicy pomnawali nienawiść ku Żydom. Żydzi więc świadectwu nieprzyjaciół wierzyć nie mogli. Ta jednak swoboda udzielona Żydom wywróciła u nas warunki inne tego przywileju ¹⁾, stawała się przedmiotem niechęci w Czechach ²⁾, z kądem tego przywileju wzór wzięliśmy ³⁾, była przyczyną bezkarności, gdyż ciężko było Żyda, i jeszcze wiadomego prawa żydowskiego, mieć świadkiem czynu, do którego umyślnie ludzi w oznaczonej prawem liczbie, sprowadzać za świadków nie można było.

2. Prócz rzeczy kościelnych i krwią zbroczonych, wolno wszystkim Żydom brać w zastaw, a gdyby zastawa była kradziona, Żyd się odprysięga, że o kradzieży nie wiedział, i połowę pieniędzy za które wzięta była zastawa, wróci.

Prawa wszystkich prawie narodów, zakazywały brać takie rzeczy w zastaw, bo świadczyły albo złodziejswo, albo zabójstwo. Dodano we Francji zakaz dawania w zastaw niewianego zbroja, bo z stodoły w takim stanie złodziej najwięcej mógł wynosić ⁴⁾. Sprawiedliwie Grabowski twierdzi ⁵⁾, że ten podział summy, w której rzecz kradziona była zastawiona, bardziej do kodexu złodziejów, niż do porządnego należał prawodawstwa.

3. W sprawie oddania zastawy chrześcianinowi, Żyd jest bliższy do odprysiężenia, że nie miał zastawy, albo w takiej sumie ją trzymał.

4. W kłótni między Żydami, grzywny nie do skarbu książęcego iść mają. Szlachcie ma Żydowi rany płacić jak

¹⁾ W instrukcyi od sejmu 1543 r. do króla, w aktach Tomickiego, jednostajne uzalenie na ten warunek przywileju znajduje się. Nazywają go stany niesprawiedliwym, a z tej części swobody wnoszą, że całe nadanie ma cechy stronności dla Żydów, ucisku dla chrześcian.

²⁾ Patrz w metr. kor. sekretny list stanów czeskich do Zygmunta 1, 1526 r. 19 kwietnia.

³⁾ Patrz przywilej Ottokara króla Żydom służący, w 1268 r. wydany, z poprzedniczych nadań ulżony.

⁴⁾ Lauriere *Ordonances des Rois* a. 1218.

⁵⁾ W piśmie o Żydach w Koronie 1611 r. in 4.

szlachcicowi: Panującego skarbowi tyle zapłaci, ile będzie naznaczono.

Żydzi byli pod opieką panującego, wskazane pieńiężne kary należały do jego skarbu. Sędzia który z swego wyroku nie ciągnął zysków, nie miał przyczyny ich uciązać. Przeniosłszy się do owych wieków w których to prawo było wydane, zdaje się że było potrzebnem.

5. Od przewożonych ciał umarłych, opłata brana nie będzie. Chrześcianin niszczący cmentarz żydowski, utratą dóbr ukaranym być ma.

Nie wolno było Żydom w jedenastym i dwunastym wieku mieć cmentarzów, jak w jednym mieście. Do Carogrodu sprowadzano ciała Żydów umarłych ¹⁾.

Henryk III w 1177 r. pozwolił dopiero w innych miastach prócz Londynu mieć cmentarze, pierwsi bowiem w tem tylko mieście grzebać ciała współbraci wolno im było; które z dalekich miejsc wożono ²⁾. W podróżniku Beniamina z Tudeli, i Petachiasa z Ratyzbony, nie widzimy nazwiska synagog w Polsce. Musiały tedy być nader rzadkie. Przewóz ciał bywał zatem częsty, a właściciele gruntów twierdzili mieć prawo mycia od wozów.

6. Rzucający kamieniami na szkołę żydowską, odda staroście za grzywny dwa funty pieprzu.

Dawanie tego rodzaju grzywien, na pierwszy rzut oka dziwić może; lecz zagłębiwszy się w dziejach, widzimy w różnym sposobie daniny i grzywny z tego indyjskich krajów płodu. Kiedy Alaryk pierwszy raz w r. 363 dobywał Rzymu, Honoryusz cesarz kupował u niego tymczasowy pokój, między różnemi opłatami, dał mu trzy tysiące funtów pieprzu ³⁾; widzimy dawne ustawy niektórych miast, a w nich grzywny pieprzowe. Miasto Nuremberg posyłało miastu Heilbronu co roku funt pie-

¹⁾ Nicetas in *Andronico*.

²⁾ *Pris enim Judaei mortui Londonias ferebantur sepeliendi*. Roger Hoveden pod r. 1177.

³⁾ Zozim. II. V p. 354.

www.libtool.com.cn

przu ¹⁾. W Frankforcie nad Menem trwa dotychczas zwyczaj, że na pamiątkę uwolnienia od cel kupców miasta Worms i Bamberg, zbierają się kupcy podczas jednego jarmarku, i grając pieśń starożytną niemiecką z muzyką, oddają w imieniu tych miast frankfortskiemu burmistrzowi łaskę białą, na znak uznania władzy, i funt pieprzu w kubku drewnianym, w daninie wdzięczności ²⁾. Nadto widzimy, że w niektórych miejscach dawali Żydzi pieprzu daninę kościołom. Pitto ³⁾ przywoździ dwie ustawy, pierwszą dwunastego, drugą trzynastego wieku, przez które katedrze akwitańskiej Żydzi pieprz dawać byli obowiązani. Jaka tedy była dani na lub kara na Żydów, takąż też wzajemność ustawa dla nich oznaczyła. Nie potrzebujemy zaś przywozić, że jedne ustawy w takim przedmiocie, były wzorem drugim.

7. Przysięga na dziesięć przykazań, Żydowi nie powinna być naznaczona, tylko o wartość przechodzącą szacunek 50 grzywien srebra topionego, lub w rzeczach o które był zapis przed panującym; w mniejszych zaś sprawach przed szkołą przysięgać ma.

Jak rzadko powinna przysięga być przez Żyda wykonana, jakie są jej rodzaje, niżej mówimy. Często władza sądowa w małych przedmiotach nakazywała przysięgę Żydom, aby jej nie wykonywali ⁴⁾; dla tego do większej wartości sprawy, uroczystszy przyłączono obrządek.

8. Gdyby dowodów istotnych nie było kto zabił Żyda, panujący będzie o tym wypadku uwiadomiony.

9. W zarzucie Żydowi o zabójstwo dzieci chrześcijańskich, trzeba mieć trzech świadków chrześcijan, tyleż Żydów; a niedowodzący, równej karze podlega, jak przekonany o występku.

Mówiliśmy w § 1 o powstaniu Żydów pod przewodnictwem Barcoqueby przeciwko Adryanowi. Ten zdział hordy naczelnik wycinał dzieci nieprzyjaciół, a

¹⁾ Jonathan Fischer, *Handelsgeschichte* t. II p. 80.

²⁾ Tamże.

³⁾ *Historia ecclesiarum occitanensium*. Pierwsza ustawa jest 1148 roku na karc. 122, druga 1283 r. na karcie 160.

⁴⁾ Patra supplikę Żydów do króla Michała 1670 r.

tyczasowi zwycięzcy ich jel'tami się opasywali, w których liczbie i chrześciance, jak wyrażnie św. Justyn mówi w apologii pierwszej, znajdowali się ¹⁾. Zbrodnia pełniona w jednej wojnie, jest oznaką tych poczwarów, które przekleństwu powszechnemu oddajemy, ale nie jest cechą mniemań całego ludu Izraelitów. Żydzi nawet w Barcoquebie uznają człowieka, który chciał uchodzić za mesyasza, pomyślność powszechną obiecywał, a nieszczęście całego plemienia żyjącego wtenczas pod władzą rzymską, utwierdził. Księgi religijne (nie mówiąc nawet o księgach pisma, jako nadto znanych) podobnej nie zawierają nauki; a jeśli zawziętość wyrównywająca niemocy, rzuca obelgi na chrześcijan, my także dosyć długo nie umniejszaliśmy słownika obelg przeciwko Żydom. Do dwunastego wieku ²⁾ nie słyszała Europa o tych oskarżeniach. Upowszechniła je fałszywa gorliwość, lud lekkoierny zawierzył twierdzeniom o męczennikach ofiarach i o zabójcach. Widzieliśmy jak papież bronili Żydów przeciwko tym potwarzom. Przykład Szwajcarów, którzy w trzynastym wieku zakazali obwiniać Żydów o podobne zbrodnie ³⁾, przez wiele rządów był naśladowany.

W Polsce liczył Zuchowski ⁴⁾ przez trzysta lat zamordowanych dzieci 86. Jeden dekret trybunalski 1636 r., ile wiem, znajduje się, który tę zbrodnię zaświadczył i ukarał ⁵⁾. W metryce zaś koronnej dopiero 1743 r. podobny sądu królewskiego znajdujemy wyrok ⁶⁾. Smutną nawet jest rzeczą wyrazić, że te obadwa dekreta najwyższej instancyi, nastąpiły z wyznań wymuszonych przez tortury. Były następnie takie sprawy ⁷⁾ w sądach. Wywieszony jest obraz przypominający ten srogi wypadek w Wojsławicach, trzy mil od Krasnegostawu. Leczą

¹⁾ Dion Cassius l. 68: *redimunt se visceribus eorum*.

²⁾ Fleuri T. 18 p. 409.

³⁾ Müllers Schweizer *Eidgenossenschaftsgeschichte* B. 1. p. 559.

⁴⁾ p. 328.

⁵⁾ Dekret jest wydrukowany.

⁶⁾ W. ks. metr. kor. 143 p. 418.

⁷⁾ 1758, 1761, 1774 r.

www.libtool.com.cn

zglebiwszy wszystkie wydane pisma, można widzieć, iż najczęściej enota jednych sędziów była omyloną, a drugich sumnienie niecnym zyskiem lub chęcią otrzymania poklasków skażonem zostało. Dotychczas jeszcze w Azji chrześcijanie tej wieści wierzą, iż Żydzi ich dzieci zabijają¹⁾. Wszelako jeśli okazujemy pewność, iż żydowska religijna nauka nie nakazuje wylewać krwi współczłowieka, dalecy jesteśmy od twierdzenia, iż nie mógł być taki popełniony występki przez fanatyków.

Czytamy o Barcoqueby powstaniu, iż jego stronicy krwią chrześcijan się mazali i jelitami ich dzieci opasywali się²⁾; pełni uienawiści do inaczey wierzących, wysilali tajemnie okrucieństwo, które (choć nie w takim sposobie) na nich wysilano. Wreszcie zbrodnia kilku, nie dowodzi występnęj potrzeby wszystkich karmienia się krwią ludzką.

10. Niewolno jest kraść dzieci Żydom, a ten co kradnie, ma być jak złodziej karany.

Kradzież dzieci Żydom dla ochrzczenia, rozumiało wielu być dziełem pobożnem. Wyrzuca chrześcijanom Julian cesarz, że kradli dzieci Żydom³⁾; i we wszystkich niemal krajach gdzie byli Żydzi, znajdujemy od rodziców żydowskich skargi na taki gwałt czyniony władzy rodzicielskiej. My do Augusta III czasów takie znajdujemy użalenia⁴⁾.

11. Wolno jest Żydom wszelkie towary kupować, chleba i innych produktów dotykać się.

Długo zakazywano Żydom, aby nie dotykali się żywności, którą chrześcijanie mieli kupować. Jeszcze w dziewiątym wieku obstawał za tą mniemaną potrzebą Agobard, arcybiskup lugduński⁵⁾; a Du Cange⁶⁾ przywo-

¹⁾ Niebuhr *Voyage en Arabie*. ed. Amstelod. 1780 T. 2 p. 295. — (Nasz lud dotąd w to wierzy. P. W.)

²⁾ Patrz § I tej rozprawy.

³⁾ pag. 303.

⁴⁾ W różnych sułkach od społeczności żydowskich.

⁵⁾ W liście do Ludwika Dobrowolnego w T. I: eppm: Agobardi. Ed. Belua 1666 r.

⁶⁾ In *Glossario medine et infimae Latinitatis*, voce *Judaei*.

dzi statut awenionński, który nas o podobnem zachowaniem prawidło przekonywa¹⁾.

12. Władza nad Żydami panującemu, lub wojewodzie, albo jego zastępcy była zachowana.

13. Żaden sędzia nie będzie sądził Żydów, chyba od strony wezwany; sądzić zaś Żydzi będą, w miejscu, które sami wybiorą.

14. Gdy chrześcijanin odbierze daną Żydowi zastawę, a prowizyą nie zapłacił w miesiącu, przybywa prowizyą do prowizyi.

15. Niewolno jest Żydom dawać pieniądze pod pretekstem na dobra nieruchome.

16. Zastawa gdy rok i sześć niedziel u Żyda zostaje, staje się jego własnością.

17. Żydzi w dnie świąt swoich nie mogą być przymuszani do oddawania zastawy.

18. Gdy Żyd woła o pomoc w nocy przeciwko łotrom, a chrześcijanie blisko mieszkający nie dają pomocy, karaniymi być mają.

§. V.

Jakie są źródła praw, któremi Żydom rządzić się pozwolono.

Mówiliśmy, że dwojakiego prawa słuchają Żydzi: ksiąg, pisma, i ustaw, które mają z podań. Genealogia tej tradycyi, która od Mojżesza aż do czasu spisania *Mischny* jest zapisana w księgach uczonych żydowskich, nosi tylko cechę usilności Żydów, jak chcą okazywać, że ich twierdzenia od samego Boga pochodzą. Sarkali ojcowie chrześcijaństwa, że te podania są skażone¹⁾,

¹⁾ *Statuimus, quod Judaei aut meretrices non audeant tangere manu panem, vel fructus, qui exponuntur venales, quod si fecerint, tunc emere illud quod tetigerint, tenentur.*

²⁾ Zbiór dowodów, patrz u Voisin *Observations in proemium pugionis fidei*.

www.libtool.com.cn

uznawali toż samo, choć w innym względzie Żydzi ¹⁾. **Nakoniec**, skoro w zbiorze tych podań widzimy sprzeczność, dowód więc jest jasny, że tak jak glosatorowie i komentarzyści w każdej nauce muszą być często niezgodnymi, tak i w tym przedmiocie wykład nie może być zgodny, zwłaszcza, że dzieje nawet składają świadectwo, jak celniejsi nauczyciele i ich uczniowie bywali w niezgodzie.

Mischna jest to drugie prawo ²⁾, jest to słowna ustawa ³⁾, pomnożona wyrokami najwyższych władz w Sanhedrynie i zdaniami uczonych. Rabin Jehuda świętym ⁴⁾ zwany, wydał to dzieło, aby rozproszeni Izraelici mieli zawsze obecną ustawę ojców swoich. Napisane jest to dzieło albo za Antonina pobożnego ⁵⁾, albo za Marka Aureliusza i Kommoda ⁶⁾.

Mischna składa się z pięciu rodzajów podań. 1^od. Wykłady od Stwórcy dane Mojżeszowi i które znajdować należy w piśmie, i w tem różnienie się nie jest pozwolone. 2. Ustawy Mojżesza na górze Synaj. 3. Ustawy o których Mojżesz nie pisał, ale należy uważać na współczesną opinią sędziów i władz; w tej mierze uczeni się różnią. 4. Wyroki sądów, w których są sprzeczności. 5. Zwyczaje od proroków i uczonych potwierdzone. Te wszystkie źródła stósował Jehuda do sześciu

¹⁾ Tamże.

²⁾ Powszechnie zdanie pisarzy żydowskich.

³⁾ Patrz Mosesa Maimonidesa w przedśłowiu do *Jad-Chazakach*; w przedmowie zaś do *Seder Zeraim* ed. Pococka 1655 Oxonii p. 1, wystawiwszy Maimonides Mischnę, mówi: *Atque ecce est illa instar turris davidicae, super tumulum suum constitutae, in qua mille suspensi sunt clypei, cum omnibus electorum instrumentis bellicis, omnia potentium scuta.*

⁴⁾ *Hakkadosch*, świętego dają nazwisko rabinowi Jehuda, który Mischnę ułożył, żydowski pisarz. Patrz Maimonidesa ed. Pococka w przedśłowiu do *Seder Zeraim* p. 36. W Mischnie jak Maimonides ed. Pococka mówi, jest przywiedzionych pisarzy 130, z których dwóch, jednego dla złej o nim opinii, drugiego dla niezgodności jego zdania z innymi, wylączył. Zostało tedy 128 pisarzy, których księgi służyły za materiał do tej zbieraliny w Mischnie.

⁵⁾ Powszechniejsze zdanie.

⁶⁾ Tzemach Dawid ad a. 4910 i 4978. Patrz księgę *Juchasin*.

wydziałów: do nasion, świąt, kobiet, szkód, poświęceń i oczyszczeń. Każda część jest podzielona na *Masyktoth*, czyli traktaty albo księgi. Szczególne księgi na rozdziały czyli dystynkcyje, a te na *Hallicoth* czyli §§. Pierwszy przedział o pierwszych i drugich dziesięcinach, o pierwiastkach; o roku siódmym odpoczynku ziemi etc. Drugi o świątach; obadwa te przedziały nie zawierają materyałów do cywilnego i kryminalnego prawodawstwa. Przedział trzeci rzecz czyni o związkach małżeńskich, o zrękowinach, o małżeństwach, o rozwodach, o powinności wdowy, wzięciu brata bezpotomnego męża za małżonka, o ślubach czynionych Bogu przez kobiety, o kobiecie podejrzaney ¹⁾. Czwarty przedział o szkodach, zawiera przepisy o sądach, sanhedrynie, o chłoscie, o przysięgach, o świadectwach, o dowodach i balwochwaltwie, i o ojcach, to jest o tych, którzy od Mojżesza przynieśli podania aż do czasu Mischny ²⁾. Piąta część Mischny stanowi o ofiarach, o czystych, o nieczystych zwierzętach, o pierwotnych bydłach, o karach za winy popełnione w usłudze i ofierze religijnej, o mierze kościoła i ołtarza w Jerozolimie. Szósta o różnych

¹⁾ Ten przedział ma te księgi: 1. *Jehamoth*, czyli powinności sąmęścia bezpotomnej wdowy jednego brata za drugi go, i sposoby uwolnienia się od tego obowiązku przez dobrowolne brata żyjącego srzeczanie się tego prawa. 2. *Cetubot*, o umowach małżeńskich. 3. O ślubach czynionych, oświadczeniu wstrzeźliwości w pożyciu małżeńskim, niejedzeniu jakiej potrawy i daniu ojcu i mężowi władzy, niszczenia takiego rodzaju sumiennych obietnic. 4. O *Nazireacie*, o rodzajach i sposobie takiego oświadczenia. 5. *Githin*, o rozwodach i opuszczeniach żony *per repudium*. 6. *Sothah*, o kobiecie podejrzaney. 7. *Kidduschim*, o zaręczynach, o sposobie tej umowy pisania, o darach zrękowinnych.

²⁾ Ta księga ma ośm *Masictotów* czyli ksiąg, a siedmiesiąt cztery rozdziałów. 1sza księga *Baba kama*, *Baba betria*, *Baba batra*, brama pierwsza, brama średnia, brama ostatnia. O szkodach przez ludzi, bydła i inne jestestwa uczynionych, i dlatego materya sądowa zaczyna się od szkód, że sędzia powinien usuwać szkody od ludzi, jak Moises Maimonides mówi. 2ga księga o sanhedrynie, o sędziach i o świadkach, o karach kryminalnych. Księga 3cia *Macot*, o karze czterdziestu plag, które odjęciem jednej plagi rabini jeszcze przed Chrystusem zmniejszyli. 4ta księga *Schebuot*, o przysięgach. 5ta księga *Edajot*, o świadectwach.

www.libtool.com.cn

oczyszczeniach. Wszystkich przepisów jest sześćset trzy-
naście ¹⁾.

www.libtool.com

Po wydaniu Mischny, wydany został dodatek na-
zwany *Tosyphot*, czyli ostatek Mischny ²⁾.

Inne komentarze, nazwane zostały *Barajetot* ³⁾.
Osaias rabin, wydał komentarz na Genesim, zwany
Bereschith Rabach, który Żydzi biorą za komentarz
Mischny ⁴⁾. Rabinowie Chaja i Oseasz napisali *Melcitot*
czyli pandekty ⁵⁾. Rab napisał komentarz zwany *Sy-
phra*, skończył to dzieło Jehuda, syn Eliasza; inaczej
zowie się *Torat Cohanim* czyli prawo Lewitów. Symon
syn Jochai, a podług zdania niektórych R. Ismael, uło-
żył komentarz na księgi *Deuteronomium* i *Numeri* zwa-
ny *Siphre* ⁶⁾. Symeon syn Joachi i syn jego Eliezer,
w jaskini przez dwanaście lat siedząc, pisali księgi *So-
har*, którą uczniowie dokonczyli. *Seder Olam*, wydał
podług mniemania wielu R. Joses ⁷⁾, podług drugich R.
Eliezer syn Josesa Galilejczyka, *Leb midot Letorah*.

Rabin Johanan, napisał Talmud jerozolimski ⁸⁾.
Czas napisania tego dzieła, podlega wątpliwościom. Mai-
monidesa zdanie zdaje się przeważać, że 308 roku po
zburzeniu Jerozolimy, zatem 370 r. ery chrześcijańskiej,
wydanym został. Rabin Ase w sto lat później wydał
Talmud babiloński ⁹⁾. Te obadwa Talmudy są wykładem

¹⁾ *Praecepta affirmativa* są w liczbie 248, z których 60 jest ko-
niecznych. Kobiety do 14 nie są obowiązane. Te wszystkie 613 prze-
pisów, *revocari possunt ad tria, ad dogmata, ad mores, et ad actiones
regiminis politici*. Patrz Thesaurus Ugolina T. I p. 181. Pierwszy
raz w Polsce drukowana była Mischna 1596 r. w Lublinie. Wolfius
T. I p. 883. Pokazywał mi jeden rabin w Warszawie 1791 r. Mischnę
tłumaczoną po arabsku; o tym przekładzie w dziesiątym wieku,
patrz Wolfiusza T. I p. 718.

²⁾ Thesaurus Ugolina p. 126.

³⁾ Tamże p. 127.

⁴⁾ Tamże p. 127.

⁵⁾ Tamże p. 128.

⁶⁾ Tamże p. 128 wydrukowana jest *Siphra* zupełnie w zbiorze
Ugolina.

⁷⁾ Tamże p. 129.

⁸⁾ Pierwszy raz wydrukowany w XIII tomach *in folio* 1603 r.
Drugi raz w Krakowie 1616 r., w Lublinie od 1617 do 1627 r.

⁹⁾ Talmud babiloński, w Lublinie wydrukowany został najpier-
wej 1559 r. Wolfiusz t. I, p. 903.

trudniejszych miejsc w Mischnie, są dodatkiem ustaw
i opinij uczonych aż do epo' i wydania Talmudów.

Z tych wszystkich wymienionych dzieł, okazuje się,
co jest zakazaniem, co jest pozwoleniem, co jest czystem,
co nieczystem, zostawionem woli człowieka, i co jest
koniecznem do wykonania. Babiloński Talmud jest nie-
jako większej powagi, niż jerozolimski.

Gemara nazywa się wykład Mischny, Talmud zaś
zawiera całą naukę żydowską, chociaż często pod imie-
niem Talmudu, Gemara i właściwy Talmud bierze się.
Uczniowie Asy w 73 lat po jego śmierci, dokonczyli
jego dzieło, i to się nazywa zamknięcie Gemary ¹⁾.

Pracujących nad Mischną, nazwano *Tanaim* ²⁾, ci
którzy pisali komentarze na wykład Mischny, mają imię
Moraim czyli *Amoraim* ³⁾. *Seborai* po nich nastąpili ⁴⁾,
dalej *Geonim* ⁵⁾, po nich są znani bliżsi naszego wieku
pisarze ⁶⁾, których wyniosłymi tytułami naznacza społecz-
ność żydowska. Lecz wśród tych wszystkich pisarzy
którymi zdobi lub zatrudnia się nauka żydowska, w wzglę-
dzie w którym piszemy, jest Mozes Maimonides, który
w 1217 r. umarł. Ten wyłączył z Talmudu wszystkie
sprzeczki i różnice zdań, i tylko zrobił wyciąg prawideł
obrazkowych i prawnych w księdze *Jadchasakach*. To
dzieło jest przyjmowane z uszanowaniem, lecz jak Mai-
monides nie odbiera czci od wszystkich Żydów i był za-
odsz: epieńca miany ⁷⁾, tak jego dzieło nie jest od

¹⁾ *Obisignatio Gemarae*.

²⁾ Thesaurus Ugolini p. 141.

³⁾ Słowo, *manera*, znaczy słowo mówienia. *Amar* znaczy mówić.

⁴⁾ Thesaurus Ugolini p. 142.

⁵⁾ *Geonim dicuntur, quasi eminentissimi mortalium*, trwali 448 lat.

⁶⁾ *Denique post Geonim subsecuti sunt sapientes, intelligentes et pe-
riti, quorum celebratur memoria*.

⁷⁾ *Leben Moses Maimonides 1792 Berlin 8. Buhle, Lehrbuch der Geschi-
chte der Philosophie*, pod artykułem filozofii Arabów, i wiele dzieł, które
tego sławnego człowieka opisują. Pococke w przedmowie do dzieła *Porta
Mosis* ed. 1665 r. w Oxfordzie, wylicza tytuły, które Żydzi dla uszano-
wania mu nadali; nazywa się on pochodnią wschodu i zachodu, feni-
xem i t. d. Sam zaś Mozes w przedmowie do *Seder Zeraim* ed. Po-
cocka, powiedziawszy że Mischna jest wieżą nadgrobową Dawida,
mówi: *Ego Moses f. Maimonides Hispanus ipsam extruxi, e mari Tal-*

www.libtool.com.cn

wszystkich, za wyrok prawodawczy uważane. W XVI wieku Józef zebrał księgę *Schulchan Aruch*, którą Mojżesz Izrael dodatkami pomnożył. Ten zbiór zawiera te przepisy i zwyczaje, które teraz są w użyciu, z opuszczeniem tych, które po zburzeniu kościoła miejsca nie mają. Dzieli się na cztery części: *Orach Chajim*, o religijnych obrządkach; *Joreh Deah*, o rzeczach pozwoleń i zakazanych; *Eben haeser*, o małżeństwach. Czwarta *Choschem ham Mischpatt*, o prawności i nieprawności. Uważają Żydzi i to pismo jako szacowny zbiór prywatnego człowieka, lecz tyle ważny, ile z Talmudem jest zgodny, i późniejsi pisarze od tego dzieła odstępili w niektórych przypadkach¹⁾; w częściach różnych mieliśmy w łacińskim języku praw żydowskich wykłady. Rząd pruski polecił zbiór i wydanie tych ustaw Hirschlowi berlińskiemu rabinowi, ten użył do tej pracy sławnego filozofa Mendelsohna. W przedśłowiu do tego dzieła sam wyznaje, iż jego praca jest niedostateczną; bo w tylu dziełach z których sędziowie żydowscy czerpają wyroki, są różnice mniemań, są obszerne formalności, które wypisować byłoby rzeczą dosyć nudną, a sędzia winien je mieć przed oczyma²⁾. My jeszcze krót-

mudis extrahi, e Saphiro Tosiphtho fundamenta ejus jeci, ipsam carbunculo Siphrae stravi, auroque Siphri oblevi, verbis excellentium fulcivi, argento puro constrinxi, et in argilla cordis mei fudi. Estque ecce illa sicut vinea desiderabilis, qua plantatione deliciarum consitam, interdiu ac noctu custodivi, et ad momenta irrigavi, donec consummati fuerint flores ipsius et matura erint, botri omnisque uva parva se aperuit, et omnis in ea arbor geminas emisit dederintque mandragorae odorem. Portas ejus, quas aperui, non observavi, neque interdiu aut noctu clausi, sed omni recto et mundo, libere ipsam permisi et pro munere discipulis misi. Atque ecce aligavi ipsam omnibus qui verba transcribunt, sedentibus coram Domino, ut sit ex quo comedant ad saturitatem et operimentum durabile.

¹⁾ Patrz przedśłowie Mendelsohna do dzieła: *Ritual-Gesetze der Juden, betreffend Erbschaften, Vormundschaften, Testamenten und Ehesachen, in so weit sie das mein und dein angehen, entworfen von Moses Mendelsohn, auf Veranlassung und unter Aufsicht R. Hirschel Levin Oberrabiner zu Berlin, 4te Auflage 1799 Berlin*. Pisano zaś to dzieło 1778 r. i za rozkazem dworu pruskiego było zebrane.

²⁾ *Dieses gehörig zu beurtheilen, mus man den Geist und die Quelle des Gesetzes beständig vor Augen haben, und immer auf dieselbe zurück-*

szy zrobimy wyciąg, aby czytający mógł mieć dokładne tylko wyobrażenie tego prawodawstwa, które często bywa okryte zasłoną tajemnicy przez Żydów dla chrześcian.

§. VI.

Jakie są tedy prawa cywilne żydowskie.

Wziąłem Seldena¹⁾ i Mendelsohna dopiero przywiedzione dzieło w rękę. Czyniono przedemną tłómaczenie *Mischny*²⁾ *Schulchan Aruch*, sprawdziłem każde twierdzenie z opisaniem Żydów uczonych, i ten prosty czynię wykład.

ROZDZIAŁ I.

O dziedzictwie i spadkach, prawie córek, prawie pierworodstwa.

I. Mężka płeć w równym stopniu wylacza żeńską; jeśli kto ma synów i córki, synowie biorą spadki; lecz jeśli nie masz synów, córki są bliższe od krewnych pochodniczej linii, *ascendentes*.

gehen können, wenn uns die Worte des Gesetzes in Zweifel lassen — p. 27 Einleitung.

¹⁾ *Uxor Hebraea de successionibus*. Halle. *The History of The Common Law of England 1739* r. p. 208, przepisał, czyli bardziej przełożył uwagi Seldena.

²⁾ Niektórych części *Mischny*, które stósują się do praw cywilnych, jest tłómaczenie i komentarz wydany przez Konstantyna l'Empereur ab Opwych w dziele: *De legibus Ebreorum forensibus, liber singularis, ex Ebreorum pandectis versus et commentariis illustratus*. Lugd. Batavor. 1637 r. Ten przekład sprawdzony w mojej przytomności, est dokładny.

www.libtool.com.cn

II. To wyłączenie nie ma miejsca, kiedy jest w prawie mężczyzny, jak córka brata w rodzeństwie mającem podział, lub wnuczka z męskiej linii.

III. Osoby z macierzystej linii pokrewne, nigdy po sobie nie biorą spadku.

IV. Dzieci po matce biorą sukcesyą, matka nigdy po dzieciach nie dziedziczy.

V. Synowie córek wyłączają swoje siostry, lecz nie odsuwają córek z ciotki urodzonych; zgola prawo wyłączenia służy tylko do rodzeństwa.

VI. W niedostatku dzieci i ich wnuków, bierze spadek ojciec, a w jego niebytności jego bracia, a gdyby ich nie było, siostry zmarłego i ich dzieci, podług wyższego prawidła.

VII. Porządek sukcesyi jest taki: najprzód synowie, powtórnie ich potomki, potrzebie ojciec, poczwarte bracia, popiąte potomki, poszósze siostry, posiódme ich potomki, poósme dziad, podziewiate bracia ojca, podziesiate ich następcy, pojedenaste siostry ojca, podwunaste ich następcy.

VIII. Nieprawne, w kazirodztwie nawet splodzone dzieci, nie są wyłączone od prawych, byle matka była wolną i z rodu żydowskiego. Jeśli zaś matka nie jest wolną i nie z żydowskiego rodu, wtenczas spadku po ojcu nie bierze.

IX. Po wdowie lub rozwódce biorą dzieci sukcesyą i ich następcy, podług wyższego prawidła. Jeśli zaś nie-dojrzały plód wyszedł po jej zgonie, lub pierwszej dziecko umarło niż matka, jej krewni biorą sukcesyą.

X. To są prawidła do sukcesyi po człowieku który testamentu nie zrobił; lecz jeśli kto uczynił dar, wola jego jest nieograniczona; jeśli zaś użył w swoim piśmie wyrazu spadku, czyli odkazu dziedzictwa, uważa się najprzód: nikogo nie można zrobić dziedzicem, kto nie jest prawnym następcą, ani wyłączyć można prawego następcę. Zre Wolno jednak powiększyć część jednego z dziedziców, byle prawu pierworodztwa przez to nie stała się krzywda.

XI. Człowiek przy zdrowiu może czynić dar ale nie testament.

XII. Córki od sukcesyi po ojcu są wyłączone, wsze-

lako z całego majątku utrzymują się, dopóki są małoletnie i za mąż nie idą; i w tej mierze mają siostry przed bracią pierwszeństwo ¹⁾.

XIII. Dla każdej córki przed działem, wyznacza się posag i wyprawa. Używać wyprawy i brać procentu od posagu nie może, aż kiedy za mąż pójdzie.

XIV. Posagu ustanowienie (gdy ojciec nie naznaczy) ma takie prawidła. Najpierwej idąca za mąż córka bierze dziesiątą część majątku pozostałego; uważać jednak sąd winien okoliczności domowe, i wnioskować ma, wiele ojciec dalby posagu? Jeśli jedną córkę ojciec za życia wydał, a okoliczności fortuny nie zmieniły się, wtenczas jedna zachowuje się proporcya. Jeśli ojciec nie naznaczył posagu i trudno jest zgadnąć wolę ojca, druga córka bierze dziesiątą część pozostałości i. t. d.

XV. Utrzymywania córek powinność jest nieodmienną, ściągą się do fortuny ojca. Czy należy się wyprawa z macierzystej substancyi, czy tylko z ojczyznej, dzieli się rabini w zdaniu ²⁾.

XVI. Kiedy córki same dziedziczą, niezamężne utrzymują się z całej substancyi, ale do posagu i wyprawy nie mają prawa, do dnia zawarcia małżeństwa.

XVII. Zwyczaj jest, że rodzice córkom przy zamęciu, połowę wartości części młodszych synów zapisują w sposobie długu, zostawując synom wolność, albo zapłacenia tej summy, albo z fortuny ojca połowy dzielnicy oddania ³⁾.

XVIII. Pierworodny syn, po ojcu ma podwójną dzielnicę majątku i przyłączonych ciężarów w ogólnym majątku. W macierzystej fortunie pierworodztwo nie ma miejsca.

XIX. Pierworodny może prawo swoje na kogo innego przenieść. Służy jego dziedzicom to prawo. Umiera

¹⁾ Rabini niektórzy utrzymują, że kiedy ruchomy jest tylko majątek, równa utrzymywania jest synów i córek powinność.

²⁾ *Ritual-Gesetze der Juden, betreffend Erbschaften, Vormundschaften und Ehesachen, in so weit sie das mein und dein angehen, entworfen von Moses Mendelssohn auf Veranlassung und unter Aufsicht Hirscheles Levin Oberrabiners zu Berlin. Vierte Auflage Berlin 1799 p. 11.*

³⁾ Często teraz bywa, że sumę pewną rodzice córkom oznaczają bez wyrażenia połowy wartości części synowskiej.

www.libtool.com.cn

pierworodny bezpotomnie, gaśnie to prawo, i do drugiego brata, jeśli pozostaje, nie przechodzi.

XX. Pierworodny, nim dział nastąpi, powinien żądanie o podwójną dzielnicę podać; niepodający żądania, usuwa się, jak gdyby się zrzekł tego prawa.

XXI. To prawo do tego tylko się ściąga, co istotnie ojciec za życia posiadał; nawet wyłączają żydowscy prawnicy długi przez ojca miane w papierach, nie w zastawach; dla tego młodsi bracia nie mogą być przymuszani, długami które ojciec miał na skryptach, płacić długi które był winien, aby przez to część pierworodnego pomnażała się.

XXII. Bliźnięta po śmierci ojca urodzone, między sobą prawa pierworodztwa nie mają; urodzone za życia ojca, to z bliźniąt uważa się za starsze, któremu w siedmiu dniach po urodzeniu da matka świadectwo; a jeśli nie masz wyznania matki, świadectwo położnicznej baby zaraz po urodzeniu jest żądane, a w niedostatku i tego świadectwa, sumnienie ojca stanowi.

XXIII. Nim wydział nastąpi, dzieci są utrzymywane z wspólnego funduszu.

XXIV. Gdy ojciec dorosłe i niedorosłe zostawia dzieci, starsze przez swoje starania ulepszają wspólne dobro; nagroda im nie nastąpi, chyba gdyby to sobie warowali i taka byłaby ich praca, do której małoletni nie są sposobnymi.

XXV. Kiedy dorosłe dzieci i od ojca nieopatrzone, biorą z wspólnej masy część posazną, ma być także sama część dla niedorosłych wydzielona.

XXVI. Jeśli ojciec w przedślubnej umowie obiecał pewny wydział fortuny, a przed ślubem syna, którego żeni, umarł, wtenczas ten syn nie ma prawa do tej sumy, ale tylko do części jaka na niego wypada.

XXVII. Kiedy kto z dorosłych żąda wydziału, albo sąd znajduje rzeczą potrzebną, małoletnim dają się opiekuni i dział następuje.

XXVIII. Podział bezsądowy nastąpić może, kiedy wszyscy dziedzice mają lat trzynaście, i tylko do przedaży trzeba aby sprzedający miał lat 20.

XXIX. Dział ustanawia się losem, i małoletni wtenczas tylko czynić przeciw działowi mogą, kiedy dowiodą, że w szacunku dóbr więcej jak 6 część wartości jest opuszczona.

XXX. Nieprzytomność należących do spadków, nie przeszkadza działowi. Godni wiary są wezwani do ocenienia, a podział pieniędzy w przytomności dwóch świadków odbywa się.

ROZDZIAŁ II.

o opiekunach.

I. Wolno jest naznaczyć przez testament opiekunów dzieciom. Gdy zmarły tego nie dopełni, sąd wyznacza opiekunów.

II. Opiekunowie po śmierci właściciela robią rejestr pozostałego majątku, i u sądu składają.

III. Nieruchomy majątek sprzedać opiekunowie bez sądu nie mogą; a jeśli za pozwoleniem sądu sprzedają, na istotny małoletnich użytek pieniądze na zupełnie pewny fundusz pożyczają.

IV. Sądowy opiekun z porozumienia iż wspanialej żyje niż potrzeba wymaga, oddalony być może; lecz testamentowy opiekun powinien być świadkami przekonanym, iż pieniędzy małoletnich użył.

V. Opiekun złożyć opieki nie może, chyba z tego miejsca gdzie są małoletni oddalił się.

VI. Co zginie małoletnim przez niedbalstwo opiekuna, to nagrodzić będzie w obowiązku.

VII. Kiedy dzieci pod opieką będące, synowie mają lat 13, a kobiety 12, opiekun oddaje majątek pupillom. Jeżeli jest wyraźna przeciwko opiekunowi skarga, że źle pełnił swój obowiązek, wykonywa przysięgę, jako powinność swoją dokładnie wykonał i pupillów nie ukrzywdził.

www.libtool.com.cn

ROZDZIAŁ III.

O darowiznach i testamentach.

I. Przy darowiznie własność tym sposobem się przenosi jak w przedażach. Do dóbr nieruchomości powinien być zapis; objęcie dóbr podług różnych, a do gatunku majątku stosowanych formalności następuje.

II. Jeśli darujący nie zaprzecza daru, świadkowie nawet nie są potrzebni.

III. To co nie jest w posiadaniu, darować nie można, np. owoce z drzewa, lub zboże z pola; lecz to drzewo i to pole można dać na użytek wieczny, lub czasowy.

IV. Dar powinien być w najprostszyc słowach zrobiony, i ma być zaraz dopełniony, nieznaczając czasu kiedy ma wziąć skutek, pod nieważnością.

V. Jeżeli darujący dał zapis, a po jego śmierci otrzymujący własność odebrał to pismo, dar ważny; bo nie mógł biorący wziąć w posiadanie, które się zowie *Mantelgriff*.

VI. Jeżeli przy darze jest jaki położony warunek, a ten nie jest dopełniony, umowy upada.

VII. Dar powinien być głośny. Ustąpienie które byłoby tajone, jest nieważne. To jednak nie ściąga się do testamentu, bo ostatniej woli skutek dopiero po śmierci następuje.

VIII. Dar raz zrobiony, w tym samym sposobie i z tą formalnością, nazad się wracać może do właściciela; wszelki inny sposób zrzeczenia się nie jest ważny.

IX. Dar w niebezpieczeństwie życia zrobiony słownie, jest ważny; wraca się do zdrowia człowiek, dar traci moc swoją.

X. Dar w dobrym zdrowiu uczyniony, bez oddania w posiadanie, jest nieważny. Lecz dar przy śmierci zrobiony, wzmocniony odebraniem, bez wyraźnej na to woli darującego, jest równie nieważny, przez to samo, że

ta formalność użytą została, która temu rodzajowi układów nie jest właściwą.

XI. Testament może być na piśmie i słownie zrobiony. Ten co stracił mowę, przez znaki okazać może swoją wolę, byleby przytomnego był umysłu, a po jego śmierci świadkowie władzy opowiadają, co zmarły rozkazał, i testament się pisze.

XII. Legata powinny być wyraźne, choćby były w sposobie długu legataryuszom upewnione; czy zaś przez testament można kogo wyznaczyć, aby umierającego majątek rozdarował, nie zgodzili się uczeni żydowscy.

XIII. Kiedy umierający dzieciom przytomnym co rozkazał, a oni wyraźnie wtenczas nie sprzeciwiają się, dotrzymać są obowiązani.

XIV. Niewolno tylko żyjącym już osobom co odkazywać; dziecku własnemu które się ma urodzić, wolno odkazany dar zrobić, lecz nie dzieciom brata, przyjaciela i t. d.

XV. Kiedy umierający rozumiejąc że nie miał dzieci, rozrządził majątkiem, a żona w ciąży została, lub dziecko nieprzytomne i za umarłe poczytane powróciło, testament jest nieważny.

XVI. W zapisie lub testamencie, w najściślejszym znaczeniu potrzeba brać wyrazy czyniącego.

XVII. Pod imię ruchomości, *mobilia*, biorą się tylko sprzęty domowe i suknie, nie zaś towary lub gotowe pieniądze; do tych przedmiotów trzeba je wyraźnie oznaczyć. Jeśli zaś wyraźnie napisano, że wszystko się daruje, wtenczas niemasz wyłączenia. Wszelako *Thora*, księga prawa, uważana za cenniejszą rzecz, powinna być wyraźnie darowaną.

XVIII. Długi pierwszej się placą niż odkazy; gdy fortuna na nie nie wystarczy, w proporcję uczynionych darów wydział nastąpi.

www.libtool.com.cn

ROZDZIAŁ IV.

O małżeństwach, posagach, rozwodach i wdowach.

I. Każdy człowiek żenić się powinien, głęboko uczony może od tego obowiązku być wolnym ¹⁾.

II. Każdy Żyd przez uszanowanie woli starszych, którzy tego uznali potrzebę, winien mieć jedną tylko żonę ²⁾.

¹⁾ Kto się nie żeni: 1) *Caret benedictione*, 2) *caret vita*, 3) *caret adjutorio sive auxilio*, 5) *caret bono*. Buxtorff *Lexicon Chaldaicum, rabbinicum talmudicum*. Ed. 1640 Basilae p. 77 gdy zaś oddanie się nauce teologicznej jest pierwszą Bogu usługą, z tej tylko przyczyny można się nie żenić.

²⁾ Wiadomo z ksiąg pisma, że wielożenstwo było dozwolone. Wielki kapłan nie miał tylko dwie żony, jak Gemara babilońska tit. *Jabimoth* c. 6. W Deuteronomium powiedziano, aby król nie pomnażał liczby żon. Wytlómaczono, że może mieć żon ośmnaście, jak Gemara babilońska ad tit. *Sanhedrin* c. 2. Koło ery chrześcijańskiej zwyczaj wniósł, iż Żydzi miewali po cztery żony, jak nawet w apologii 4. Justyna widzimy. Została ta sama liczba u mahometanów. Prawo cesarza Teodozego i jego dwóch synów Arkada i Honora 393 r. Cod. Theod. *de Judaeis*, zakazało Żydom wielożenstwa. Rabinii dzielili się w zdaniu o wielości żon. Przewiedziony rabbi Ami w Gemarze babilońskiej tit. *Jabimoth* radził mieć jedną żonę. Rabin Gamalliel wydał wyrok pod karą ekskomunikacji, aby nie mieć więcej żon jak jedną. To jest wyraźnie w księgach *Schulchan Aruch*, w przedziale *Eben-hazer* c. I. §. 10. Lecz ten zakaz trwał miał do końca Chilliady piętej 1240 r. Majmonides 13 wieku pisars wyraźnie stanowi: *Licet homini ducere quod voluerit uxores, etiam centum idque simul, sive alteram post alteram*. Lecz ten wyrok Majmonidesa już był przeważony opinią, że kobiet kilka w jednej społeczności, szczególnie gdzie nie są jak na wschodzie zamykane, wstrząsają spokojność domową, jak Aaron z Kazimierza w dziele 1557 r. wydanem wspomina. Rabin Józef Karro żądał wyklęcia tych, którzyby dwie żony wzięli; kiedy *Schulchan Aruch* przez opinią za dzieło wielkiej powagi przyjęto, stało się powszechnem mniemaniem, że jedną tylko żonę Żyd mieć może. W takiej zaś proporcji rodzenia się mężczyzn i kobiet (jak w innym okazujemy rozdziale) rzeczą jest niepodobną wielożenstwo, bo liczba żon byłaby mniejsza jak mężczyzn, gdyż majątni mieliby *haremy*, a ubożsi musieliby stać w bezżeństwie.

III. Kobieta która czterech mężów przeżyła, nie powinna pójść za męża piąty raz ³⁾.

IV. Do zawarcia małżeństwa, trzy czynności prawne są potrzebne: 1) umowa o ślub— 2, układ o wzajemne warunki— 3, zawarcie aktualne małżeństwa. Ożenienie się bez poprzedniczej umowy, nie czyni małżeństwa nieważnem, ale ściąga naganę i karę na żeniącego się ⁴⁾.

V. Troistym sposobem zawiera się małżeństwo: 1) Żeniący się w przytomności dwóch świadków, daje pieniądze srebrny ⁵⁾ oblubienicy, i mówi, że to jest znak ożenienia się, a kobieta w celu zamęścia przyjmuje tę sztukę monety ⁶⁾. 2) Przez pismo, w którym żeniący się wyraża, iż się żeni, a kobieta takowe upewnienie przyjmuje. 3) Gdy mężczyzna w przytomności dwóch świadków powie: Przez to obcowanie które mieć będę z tobą, jesteś moją żoną, i zaraz się z nią zamknie. Ten trzeci sposób nabycia żony jest ważny, wszelako jest ganionym ⁷⁾.

VI. Koniecznie jest potrzebne zejście się małżonków, aby była sposobność do pełnienia małżeńskiej powinności; a tak oblubienicy uważanemi byli za małżonków.

VII. Mężczyzna do ożenienia się jest pełnoletni, kiedy ma lat trzynaście i jeden dzień, i są na nim znaki dojrzałości. Póki też znaki aż do trzydziestu pięciu lat i jednego dnia nie pokażą się, póty uważa się za dziecię.

VIII. Małoletni żenić się nie powinien.

IX. Kobieta po dwunastu latach jest pełnoletnia do zawarcia małżeństwa; jeżeli zaś nie ma znaków dojrzałości, do trzydziestu pięciu lat uważa się za dziecię.

¹⁾ *Quia praesumitur etiam illum concubitu perdituram*. Buxtorff *Lexicon Chald. rabbinicum talmudicum*. Ed. 1640 p. 701.

²⁾ Naznaczono dawniej chłostę, teraz nie daje się, dla bojaźni władz chrześcijańskich.

³⁾ Nazwana jest ta moneta *Prutah*, wartości naszej dwa grosze. Patrz Buxtorfa *Lexicon* p. 1978.

⁴⁾ Lub rzecz tej wartości.

⁵⁾ Bo znaczy nierozważne śpieszenie się, pogardę przyjętej opinii powszechniejszej i przywołanej wszystkim skromności.

www.libtool.com.cn

X. Córka jest pod władzą ojca. On ją wydać za mąż może podług własnej woli; lecz gdy już raz za mąż pójdzie, a rozwiedzie się lub zostanie wdową, ojciec nie może bez jej woli powtórnie ją za mąż wydać.

XI. W przedślubnej umowie układa się: 1. O majątku obojga, który rodzice oznaczają. 2. O miejscu mieszkania młodych małżonków. 3. O naznaczenie lub nie, wydziału połowy części syna. 4. Czyli bracia oblubienica dają zrzeczenie się swego prawa, w ożenieniu się z oblubienicą, jeżeli bezpłodny ich brat umrze¹⁾. 5. O zakładzie pieniężnym, gdyby jedna lub druga strona naruszyła umowę. To wszystko upewnia się przez kłatwę, a często jeszcze przez wzajemne wexle.

XII. Wzajemna umowa niszczy ten układ. Jedna nawet strona niszczyć może bez podlegania karze: 1. Kiedy przed zawarciem małżeństwa przez nieprzewidziane okoliczności jest w niepodobieństwie dopełnienia umowy. 2. Jeżeli mający zawrzeć małżeństwo z tego miejsca się oddala, gdzie podług umowy miał mieszkać. 3. Jeżeli krewni jednej strony ściągali na siebie nieślawę, lub strona jest nią oznaczona. 4. Jeżeli ojciec zawierający umowę umiera, a dziedzice jego są w niepodobieństwie dopełnienia tej umowy. W innych przypadkach choć się zapłaci wyznaczona suma, jeszcze uchybienie ciąży sumieniu, i uwolnienie zalczy od władzy duchownej.

XIII. Przy ślubie pisze się już kontrakt małżeński; w tem piśmie już się wyraża, co z pierwszej umowy zostanie dopełnionem, lub się ma dopełnić. Oznaczają się czasem warunki w przypadku niezgody małżonków. Wszystkie zaś zakłady już nie mają miejsca, bo małżeństwo się dopełnia, do którego pewności tylko poprzednicze ułożyły się warunki.

XIV. Cokolwiek ojciec przed ślubem słownie przyrzecze, dotrzymanem być powinno, choćby posiadanie rzeczy, którą upewnił, nie nastąpiło. Matki zaś lub in-

¹⁾ Gdy wdowa bezpotomną zostanie, brat męża żenić się z nią ma prawo dla ożywienia nasienia.

nej osoby upewnienie bez oddania w posiadanie; obietnica nie obowiązuje.

XV. Nie wolno jest żyć z żoną, póki się nie oznaczy dla niej fundusz w przypadku śmierci jej męża. Najmniejszy zapis jest dla panny 53 $\frac{1}{2}$ łutów czystego srebra, a dla wdowy 26 $\frac{1}{2}$ łutów¹⁾; powiększenie tej sumy zależy od męża.

XVI. Powinności męża są: obowiązki małżeńskie pełnić, utrzymywać w stanie przyzwoitym, leczć w chorobie, umierać pochować, w niewoli będącą wykupić, upewnić jej sposób życia po swoim zgonie, póki innego męża mieć nie będzie.

XVII. Jeżeli przez sześć miesięcy powinności małżeńskiej mąż nie dopełni przez słabość, winien wziąć rozwód, jeżeli chce żona. Wolno jej uwolnić małżonka od tego obowiązku, jeżeli spłodzili dzieci.

XVIII. Wykupić żonę z niewoli raz jeden mąż powinien, gdy drugi raz stała się niewolnicą, da jej rozwód, i odda jej małżeńskie zapisy, ona sama winna się wykupić. Obowiązek wykupna żony należy do męża, ale nie jego dziedziców.

XIX. Zapis małżeński może darować żona mężowi, lecz nie zapis który jej służy jak wdowie, chybaży z nim się rozeszła.

XX. Prawa męża względem żony, co do jej majątku, są te: 1. Cokolwiek żona przez rączną pracę zyska, 2. co jej przez szczęśliwy wypadek dostanie się, jest jego własnością, 3. dochodów z jej majątku jest właścicielem; 4. po zgonie żony jest jej majątku dziedzicem.

XXI. Od takich darów, które mąż da po ślubie, użytek należy do żony.

XXII. Wszelkich praw może zrzec się mąż co do własności majątku swej żony, wyjawszы odziedziczenie spadków po zgonie żony; wszelako i o to układ może nastąpić, ale tylko w czasie między ślubem, a udaniem się do łożnicy.

¹⁾ Patrz *Ritual Gesetze Mendelsohna*.

Sibl. pol. Rozprawa o Żydach, T. Cześkiego.

www.libtool.com.cn

.

XXIII. Mąż jest uniwersalnym dziedzicem po zgonie żony, lecz tego majątku, który w ciągu jej życia spadł i był w istotnym już posiadaniu.

XXIV. Jeśli żona za życia swego przeda jakikolwiek majątek bez pozwolenia męża, dochód nie może mu być odebrany; czy zaś mąż ma prawo nie oddać w posiadanie kupca, lub biorącego dar tego majątku, dzieli się zdania. Jeśli zaś żona pierwszej umrze od męża, dar czyli sprzedaż nieważna, bo mąż jest jeneralnym dziedzicem.

XXV. Długi, które żona przed ślubem zrobiła, a jej posagu placą się; długi w czasie małżeństwa zaciągnięte, mąż nie płaci za życia żony, i po jej śmierci.

XXVI. Umowa żony z wolą męża zawarta, jest zupełnie ważną.

XXVII. Wszelako kiedy mąż przeda żony majątek nieruchomy, na którym jest posag lub zapłatę małżeńską żony, a ona na tę sprzedaż dała pozwolenie, w przypadku jednak rozwodu lub śmierci męża, może ten majątek do swego użytku odebrać, bo prawo wnosi, że mógł być przymus; jednak jeżeli żona dała osobne pismo kupującemu, jeżeli dowiedzie się, że ona mogła opór woli męża czynić, a nie czyniła, lub pieniądze wzięte w jakiegokolwiek części na siebie obróciła, wtenczas taka transakcja jest niewzruszoną.

XXVIII. Wdowa tak powinna być utrzymywana, jak za życia męża, dopóki umowy przedślubnej nie zawrze. To zaś co ona przez pracę rąk swoich zarobi, to należy dziedzicom męża. Wolno jest jej zrzec się utrzymywania przez sukcesorów, i swoją pracę utrzymywać się. Jest jej obowiązkiem mieć rząd domowy, i prowadzić gospodarstwo.

XXIX. Do majątku wdowy i użytków i żadnego prawa nie mają dziedzice męża.

XXX. Wdowa gdy nie ma testamentu, wyrażającego wszystkie szczegóły fortuny co do żony, wykonywa przysięgę, że z zapisu małżeńskiego mąż jej nie wypłacił, że mu tego długu nie darowała, nakoniec, że mężowi przez własną winę majątku nie umniejszyła.

XXXI. Wdowa nie jest obowiązana swoim kosztem pochować męża.

XXXII. Rozwód jest albo z dobrej woli wzajemnej albo z żądania jednej strony. Z wzajemnego zezwolenia wolno jest stronom zrobić układy, jakie się podobają. Mąż podług nauki od szkoły Hillela wprowadzonej, a powszechnie od Rabbanitów przyjętej, mocen jest z każdej przyczyny dać list rozwodowy¹⁾, żona tego nie ma prawa²⁾.

XXXIII. Prawo pozwala mężom dawać list rozwodowy z każdej przyczyny, wszelako rada uczonych miarkuje tę wolność³⁾.

XXXIV. Dany list rozwodny od męża, powinien mieć wszystkie formalności, które dla zatrudnienia pomnożono⁴⁾.

XXXV. Sama żona ma prawo żądać u sądu rozwodu, jeśli mąż jest niewierny, skazanym został na śmierć cywilną, małżeńską powinności nie pełni.

¹⁾ *Libellus repudi.*

²⁾ U Józefa Flawiusza ks. 15 widzimy, że Salomea synowica Heroda króla, posłała mężowi Kostobarowi rządcy Gazy i Idumei list rozwodowy, dodaje jednak Józef: *mittit illi libellum et matrimonium dissolvit non secundum leges judaicas. Marito apud nos licet hoc facere; ne utiquam vero uxori quas sponte aberit, nubere, nisi prius a marito dimittatur.*

³⁾ Hillelianie i Sch-maneanie godzili się, że *propter turpitudinem*, to jest cudzołóstwa i nieprzystojnego postępowania, które obraża sławę, godzilo i należało się mężowi opuścić żonę. Hillelianie wszelką przyczynę uznają za prawną. Uczenci niektórzy łagodząc zaczęli tę nadaną mężom wolność, jak w Seld-nie *Uxor hebraica li. III c. 21* widzieć m. zna. Rabin Gerszon przywiedziony w Talmudzie i u Mendelsohna twierdził, że bez woli żony nie może mąż robić rozwodu.

⁴⁾ Listu rozwodnego formę podaje Mischna w przedziale *Gittin* w Gemarze babilońskiej *ad tit. Eracin c. 8 i ad tit. Jabimoth c. 12*. Maimonides i Schulchan Aruch w przedziale *Ebenhæser* opisuje konieczne warunki składające się z drobności: opuściwszy jakąkolwiek formalność, list rozwodowy nie jest ważny. Dział jest celniejszych kondyeyi, które konieczne zachować należy. Patrz Seldena *Uxor hebraica li. III c. 24* w Schulchan Aruch r. 115 *Ebenhæser* są wypisane wszystkie przypadki, dla których mąż żonę opuścić może bez jej woli. Patrz Buxtorfa *Synagoga Judaica 1690* ed. Bas. 8 p. 642.

www.libtool.com.cn

XXXVI. Jeśli dla występku lub win żony następuje rozwód, to tylko się jej wraca, co z wniesionego przez nią majątku pozostaje. W takim wypadku należy żonę o winy przekonać i donieść że ją mąż ostrzegał, a ona z danej rady nie korzystała ¹⁾.

XXXVII. Gdy wdowa bezpotomną zostanie, brat zmarłego męża ma prawo wziąć ją za żonę; jeśli nie chce użyć tej swobody, winien jej się zrzec z przepisami uroczystościami ²⁾.

ROZDZIAŁ V.

o władzy sądowej.

I. Władza sądowa ordynaryjna składa się u Żydów w naszym kraju z rabina i starszych.

II. Liczba ich powinna być nierówna.

III. Najczęściej obadwa między sobą wybierają prezesa, sąd ich jest ostateczny.

IV. W ordynaryjnym sądzie wyłączenie sędziów na miejsce, jeśli sędzia jest krewnym, lub nieprzyjacielem, albo mieć może wspólność interesu, następuje.

V. Wolno jest stanom wybierającym sąd miejscowy ubezpieczyć dotrzymanie wyroku przez zakład pieniężny albo klątwę.

¹⁾ Przyczyny obszernie są wyłożone w r. 77 Ebenhäuser.

²⁾ Trzewik się zdejmuje przy tym obrzędzie, pluje się etc. etc. To prawo nazywa się *Jus Leviratus*; Michaelis *Commentationes Societatis Regiae Göttingensis per annos 1763, 1764, 1765, et 1768 oblatae* Bremae 1769 p. I, uczoną w tym przedmiocie wydał rozprawę. Dowodzi on, że to prawo przejęli Żydzi od innych narodów, i że Mojżesz je tolerował, ale nie polecał. Urzenci niektórzy rabini włożyli klątwę na tych, którzy chcieliby użyć tego prawa.

ROZDZIAŁ VI.

o przysięgach.

I. Przysięga powinna być od władzy prawnej nakazana ¹⁾.

II. Przysięga jest rzecz straszna, każdy jej unikać powinien ile tylko może ²⁾.

¹⁾ To prawidło w ich teorii nie może być zaprzeczane. Żydzi rozumiejąc że są w niewoli, wszelki nakaz od zwierzchności nie swojej, mają powszechnie za gwałt, a przysięgi są wymuszane. Dla tego nakazanych przysięg przez władzę swoją więcej Żydzi się lękają, niż tych które władza krajowa postanawia. Patrz w tej mierze przywołane dzieło Döhma, w którym Eisenengera zarzuty osłabia; wszelako jest rzeczą dowiedzoną, że wielka część Żydów więcej lęka się przysięgi nakazanej przez swoją władzę, niż sądy chrześcijańskie.

²⁾ Wśród przysięg do których liczne obrządki przydawano dla wprowadzenia większej bojaźni, była i jest największa na dziesięciorgo przykazań. W Schulchan Aruch wyraźnie napisano: *qui jurat per decem verba et librum legis, nunquam in perpetuum revocare potest*. W średnich wiekach dodano obrządki, które wykonywającego przysięgę straszły miły. Nie wierzyli tronem carogrodzkim władający cesarze swoim poddanym, pomnożyli ostrość przysięgi, którą ciż poddani wykonywać mieli. Ta przysięga którą Justynian Cesarz nakazał, zawierała w sobie wszystkie przekleństwa. Tytus i Antoninowie jednak bezpieczniejsi siedzieli na tronie, choć od bóstwa i poczwarnie wyrwali piorunów na ukaranie kraywoprzysięgców. Justynian i jego następcy czuli, że naród ma wstręt do ich osób, bojaźń ich tedy ubezpieczać się miała temi małemi środkami, któremi gieniusz gardzi, a słabość je przyjmuje. Przeciwno Żydom, dla tego samego że niewierni, powiększano jeszcze niedowierzanie. Mamy in *Jure Graeco Romano* przepis, jak Żyd wykonywający przysięgę z dziesięciorgiem przykazań wstępował w morze; pluł trzy razy na część obrzezaną, siadł na worku w koszulę śmiertelną ubrany, i dopiero zakłóty wykonywał przysięgę. Pełne są zbiory praw różnych narodów przepisów w tym rodzaju, z których jedno są śmieszniejsze od drugich. Prawo węgierskie §. 3 tit. ult., sroga rotę przysięgi dla Żydów przepisało. Prawo nasze V. L. I. p. 337 prawie tę samą nakazało wykonywać. *Quod Judaeus debet converti contra solem seorsum et stare nudipes, super unam sedem, indutus pallio aut chlamyde, et pileum judaicum debet in capite habere, et si lapsus fuerit ter, totidem amittit fertones, si quarto, manet reus in causa; tunc dicat is qui sibi juramentum narrare debet seu praedicare: Helya Judae, ego te moneo per has tres litteras, et per hanc legem, quam Deus dedit*

www.libtool.com.cn

www.libtool.com III. Na wielkie przedmioty wykonywa się przysięga na przykazanie boskie¹⁾; na mniejszej wagi rzeczy wyznaje się prawdę mniej uroczystym sposobem²⁾. Prawo czeskie przeniesione w polskie głosiło, że Żyd jakąs przysięgą trzy razy, traci sprawę.

ROZDZIAŁ VII.

o świadkach i o świadectwach.

I. Świadczyć nie mogą: 1) gracz, 2) lichwiarz, 3) którzy uczyli latać gołębie noszące listy. Z krewnych

Moyse in tabula lapidea in monte Sinai, quod liber iste aut Rodale hoc verum et justum sit, super quod tu Judaei jurare debes, huic vero Christiano pro tali culpa, sive causa, pro qua duxit te ad judicium. Et praedicetur ei juramentum sic. Quod tu in hac causa non es reus, pro qua hic Christianus te inculpat, ita te Deus adjuvet, ille et idem qui caelum et terram fecit, aërem et rorem, montes cum vallibus, flores et graminas; et si tu reus sis, quod te lepra et venenum invadat, quas precibus Helizei Naaman Syrum dimisit et Gezy invasit; et si tu reus sis, quod te ignis caelestis comburat, et morbus invadat caducus, et fluxus sanguinis; et si tu reus fueris, quod tu pereas in anima tua, et in tuo corpore, et in tuis rebus, et ut tibi accidat sicut uxori Loth accidit, quas mutata fuit in statuam salis, quando Sodoma et Gomora periit, fiat et tibi. Et si tu reus es, ut nunquam ad sinum Abrahae venias, ubi Christiani, Judaei et Gentiles ante Creatorem omnium rerum resurgent; et si tu reus es, quod te lex Moysis deleat in monte Sinai, quam Dominus dedit Moysi, quam solus Deus digito suo scripsit in tabula lapidea; et si tu reus es, quod te confundat, omnis scriptura, quas scripta est in quinque libris Moysi; et si tuum juramentum non est justum nec mundum atque verum, quod te Adonaj deleat suae divinitatis potentia, et te suscipiant diaboli, et deducant te in aeternam damnationem in saecula saeculorum. Amen.

¹⁾ Przysięgali Żydzi mniej uroczystym sposobem przez życie króla, głowę swoją, kościół, ołtarz, życie rabinów, niebo, ziemię, różczkę Aarona, patrz Buxtorfa: *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabanicum*, ed. 1640 p. 2315. Jacobi Lydii: *Dissertatio de Juramentis*, Joannis Nicolai Diatriba de *Juramento*, Seldeni de *Juramentis*, to jest wyciąg z drugiej jego księgi o synedryonach. Bernardi Ludovici Molembecii: de *Juramentis*, w T. XXVI *Thesauri Ugolini*; a naszych Żydów była mniej uroczysta przysięga, kiedy rabin zakłada pod *Cherem*, to jest pod mniejszym wyklęciem, jeśli prawdy nie mówi. ²⁾ Ar. 98 w Polsce przywilej Bolesława 1364 r.

wylączają się brat, stryj, wuj, ojciec, syn, matka, macocha, ciotka, wujenka, stryjenka. II. Świadczyć nie mogą niewolnicy, małoletni, wyzuci z rozumu, bez bojaźni, ślepi, głusi, ściśli przyjaciele, nieprzyjaciele, skazani jakimkolwiek wyrokiem na kaźń wstyd ściągającą.

III. Pytao się należy świadka którego roku, dnia, miesiąca, godziny, w jakim miejscu był ten wypadek o którym świadczy. Niezgodne z sobą w tych przedmiotach świadectwa usuwają się.

IV. Świadkowie wykonywają pierwaj przysięgę nim dadzą świadectwo.

ROZDZIAŁ VIII.

o ekskomunikach czyli wyklęciach.

I. Wyklęcie jest odłączenie człowieka od społeczeństwa w którym się znajduje.

II. Stanowi się ogólna klątwa z tem ostrzeżeniem, iż kto nie wyjawi rzeczy o którą idzie, lub to dopełni co jest zakazane, tem samem wpada w klątwę¹⁾. Zapisuje się świadkowi klątwa z tem ostrzeżeniem, jeśli prawdy nie wyzna; karze się wyklęciem za dowiedzioną winę.

III. Trojaki jest stopień klątwy: 1) *niddui*, 2) *cherem*, 3) *schamatha*²⁾.

¹⁾ Toż samo w prawie kościelnym, *excommunicatio de facto*.

²⁾ Większa część pisarzy prywatnych żydowskich liczy dwa stopnie klątwy *Niddui* i *Cherem*. Nietylko zdania Buxtorfa *Lexicon Talmudicum* p. 828, Godwina w rozprawie *Moses et Aaron* p. 354, w T. III. *Thesauri Ugolini*, były dla mnie i w tej materji skazówką, ale badania uczonych rabinów. Zapewne *Schamatha* jest ostatnim stopniem, wyłączeniem ostrości klątwy.

IV. Są winy, za które opinia powszechniejsza twierdzi że Bóg sam wyklina¹⁾.

V. Pierwszego rodzaju wyklęcia następujące są przyczyny: 1) Gardzący uczonym tak za jego życia jak po jego śmierci. 2) Gardzący wysłańcem od sądu. 3) Nazywający bliźniego swego niewolnikiem. 4) Niestawający u sądu. 5) Gardzący księgami świętymi i zdaniem rabinów w materii religijnej. 6) Nie wykonywający wyroku sądu. 7) Mający rzecz jaką szkodliwą, a nieusuwający jej, jako to: psa wściekłego, łamiącą się drabinę i t. d. 8) Przedający rolę swoją chrześcianinowi, lub poganinowi. 9) Dający świadectwo w sądzie chrześcian przeciwko współzyciowi. 10) Niezachowujący się względem oddziału czystego mięsa do jadła²⁾. 11) Niezachowujący święta w swojej ścisłości. 12) Pracujący po południu w dzień poprzedzający wielkanoc. 13) Wzywający napróżno imię boskie. 14) Nakłaniający do jedzenia święconych potraw w innym miejscu a nie w świątyni³⁾. 16) Piszący kalendarze inne jak żydowskie. 17) Potrącający ślepego. 18) Odciągający od pełnienia obowiązków religii. 19) Stający się rzeźnikiem bez pozwolenia władzy. 20) Rzeźnik nieokazujący uczonym noża swego dla sprawdzenia czy jest dobrym. 22) Niechcący się uczyć. 22) Oddzielający się od żony, a potem z nią żyjący, lub jakkolwiek poufalość mający. 23) Uczony złej sprawy i niedobrych postępowań. 24) Niesprawiedliwie wyklinający.

VI. Kłatwę *niddui* wydać może każda sądowa zwierzchność.

¹⁾ Gemara babilońska tit. *Pesachim* c. 10 mówi: 1) Qui uxorem non habet. 2) Qui habet uxorem, non liberos, wyrozumiałości dodają: ex sua culpa. 3) Si habet liberos quos non educat in disciplina legis. 4) Qui non habet Phylacteria in capite. 5) Qui calceamentis pedes suos munitos esse non vult. 6) Si non habet postes in ostiis suis. 7) Si non habet penicula in veste sua. Patrs Seldena de Synedriis ed. Amstel. 1679 p. 104.

²⁾ W Buxtorfie ten artykuł inaczej jest wypisany, Żydzi nasi tak go rozumieją, jak go wyłożyłem.

³⁾ Ta ustawa ściaga się jeszcze do kościoła jerosolimskiego.

VII. Nim kłatwa się wydaje, napominanym zostaje winny.

VIII. Będący w kłatwie, świadkiem być nie może, golić się nie powinien, o cztery łokcie od niego oddalać się mają wszyscy, prócz żony i dzieci. Jeśli umrze, kamień na jego ciele kładzie się na znak że jest go-dzien kamienowania. Po zmarłym w kłatwie, nie może być żałoba.

IX. Jeśli w ciągu trzydziestu dni nie odprawi wy-kłety pokuty, wpada w kłatwę zwaną *Cherem*¹⁾.

X. Tę kłatwę nikt nie może wskazywać tylko dzie-sięc osób, a uwalnia trzech.

XI. Tak wyklęty uczyć nie może i uczonym być nie powinien. Nikt nie ma z nim związku interesu, chyba w dodaniu głodnemu żywności; do szkoły przy-stępu nie ma.

XII. *Schamatha* czyli ostatni stopień kłatwy, ogła-

¹⁾ *Ex sententia Domini Dominorum sit in anathemate Ploni filius Ploni in utraque domo iudicum, superiorum scilicet et inferiorum, in anathemate item sanctorum excelsorum, in anathemate Seraphim et Ophanim, in anathemate denique totius Ecclesiae maximorum et minimorum. Sint super ipsum plagae magnae et infideles, morbi magni et horribiles. Dominus ejus sit habitaculum draconum, caliginosum fiat sidus ejus in nubibus, sit in indignationem, iram et exardescantiam; cadaver ejus obiciatur feris et serpentibus, laetentur super ipso hostes et adversarii, argentum et aurum ipsius dentur aliis, et omnes filii ejus ad ostium inimicorum ipsius sint expositi. Super die ejus obstupescant posteri. Sit maledictus ex ore Addiroron et Achlariel, ex ore Sandalphion et Handaniel, ex ore An-fiel et Patchiel, ex ore Serahiel et Saganasael, ex ore Michael et Gabriel, ex ore Raphael et Meschareliel. Sit anathematizatus ex ore Zafzafil et ex ore Husafil, et ex ore septuaginta nominum Regis ter maximi; ex ore denique Tzortak cancellarii magni. Absorbatur sicut Korach et ceterus ejus, cum terrore et timore egrediatur anima ejus, incre-patio Domini occidat eum, stranguletur ut Achitophel in consilio suo, si-cut leprosus Gehazi sit lepra ipsius, neque ulla sit resurrectio ruinae ejus; in sepultura Israelis non sit sepultura ejus, alienus datur uxor ipsius et super eam prostrante se, alii in morte ejus. In hoc anathema sit Ploni filius Ploni et haec sit haereditas ipsius. Super me autem et super totum Israel expandat Deus pacem et benedictionem suam. Amen. Adduntur etiam versus 18, 19, 20, capituli 29 Deut. Buxtorf Lexicon p. 825.*

www.libtool.com.cn

szal się dawniej przez trąby ¹⁾, później przez lokalne listy, i zakazano uwalniać od tej klątwy ²⁾.

XIII. Wyklęcia niesądowe należą tylko do sądu sumienia ³⁾.

§. VII.

O prawie kryminalnem.

Sąd kryminalny nie miał porządnego zbioru ustaw; o sędziach, o sposobie sądzenia, o karach i o wykonaniu wyroku, mamy dochowane, choć nieco rozrzucone przepisy.

I. Sąd składa się z liczby nierównej. Synedryn sądził tego rodzaju sprawy ⁴⁾.

II. Oskarżyciel stawia, składa dowody, stawia świadków, oskarżony odpowiada ⁵⁾.

III. To co o świadkach w przedziele o prawie cywilnem napisano, służy równie do spraw kryminalnych.

IV. Do osądzenia kogo winnym, trzeba koniecznie dwóch kresek więcej.

¹⁾ Cztery trąby ogłaszały wyrok; Buxtorf p. 2463. Michel starszy Żyd czyli najwyższy rabin 1508 r. 11 kwietnia ogłosił kazal przez trąby, iż Icho i Berek z Brzacia są zdrajcami Boga i króla, bo do Głińskiego zdrajcy uciekli i wynosili mu tajemnice.

²⁾ Widziałem takie listy okólne, ostatni (ile wiem) wydany przez arcyrabina ostrońskiego za Augusta III. był dla mnie przetłumaczony. Najśrodsza klątwa była rzucana na Żyda z Tartakowa; że wydał układy o dobro i pożytek całego plemienia Izraelitów czynione.

³⁾ Kiedy kto we śnie widzi wyklęcie siebie, żądać winien uwolnienia od klątwy, bo może przez sen Bóg wykląć kazal; nabożny Żyd sam siebie wyklina i uwolni od klątwy, patrz Buxtorfa i innych.

⁴⁾ Z jednego manuskryptu żydowskiego XVII wieku, który dostał Mateusz Nielubowicz, okazywało się, iż w naszym kraju zwolowano 23 osób do takiego sądu, aby liczbę sędziów mieć tę samą, jak w mniejszych Sanhedrynach czyli Synedrynach.

⁵⁾ Sposób zasiadania sędziów, miejsca, w których oskarżony i oskarżający stawali, i inne szczegóły, dokładnie Selden opisał w dziele *de Synedriis*.

V. Kary śmierci są te, następnym stanowią się porządkiem i srogością: 1) kamienowanie, 2) spalenie, 3) ścięcie, 4) zaduszenie.

VI. Za trzydzieści sześć występków wskazywano śmierć; za rodzajów win, osiemnaście kamienowanie, za dziesięć spalenie, za dwa występkę ścięcie, za sześć uduszenie następowało ¹⁾.

VII. Te kary wskazywał tylko Synedryn; w sądzie zaś królewskim samo ścięcie było nakazywane.

VIII. Prawo odwetu miało miejsce; kto oko wybił rękę uciął, lub ochromił inny członek, takiejże samej karze podlegał.

IX. Skazany na śmierć siedł wśród uczonych, wolano do ludu, czy niemasz kogo, któryby dowody na obronę potępionego mógł złożyć; jeżeli albo osądzony, albo kto inny ważną wyraził obronę, odprowadzono do sądu i jeszcze raz tę samą sprawę zgłębianą.

X. O dziesięć łokci przed miejscem oznaczonym do stracenia życia, winowajca powinien był wyznać swoją winę, a jeśli nawet twierdził że nie popełnił zbrodni za którą jest karany, powszechne wyznanie grzechów swoich uczynić.

XI. Winowajcy dano wypić wino z kadzidłem zmieszane, aby rozum i wszelką czułość utracił.

XII. Świadkowie w tej sprawie będący są w obowiązku katów, i wyrok sądowy wykonywali.

XIII. Skazani na śmierć w grobach ojców pochowywani być nie mogli.

XIV. Za każdą egzekucją narzędzia śmierci pogrzebanymi zostały.

XV. Za mniejsze winy była kara plag; ta nie przechodziła liczby trzydziestu dziewięciu ²⁾. Naznaczono tę karę za sto sześćdziesiąt ośm win ³⁾.

¹⁾ Patrz ten rejestr w Seldenie *de Synedriis* na kar 332 i 333.

²⁾ Prawo Mojżesza naznaczyło plag 40; delikatność aby omyłką plag więcej nie dano, sprawiła, że tylko 39 dawano winowajcy.

³⁾ Patrz ten rejestr w Seldenie od kar 334 do 346.

www.libtool.com.cn

XVI. Upornie niestawiający, wyklęci dłużej jak przez dni 30, smaganyymi byli ¹⁾).

§. VIII.

O stanie oświecenia u Żydów.

W §. I tej rozprawy mówiliśmy, jakie prawidła w nauce teologii i filozofii przyjęli i utrzymywali Żydzi. Dwoiste prawo boskie pisane i podane, było przedmiotem czci i wykładów. Rozkazywano jedne i drugie uczyć; za naukę pisma bożego, wolno było i jest brać pieniądze, drugie darmo należy uczyć ²⁾, aby bardziej mogło się upowszechnić. Wpojono uszanowanie bez granic dla nauczycielów. Jeśli ojciec i nauczyciel będą w niewoli, jeśli obadwa będą nosić jakiś ciężar, i uczeń ulżyć może; jeśli ojciec i nauczyciel zgubią rzecz jaką, pierwsza pomoc należy nauczycielowi ³⁾. Nie wolno jest uczniowi wieść spory z nauczycielem, różnić się w zdaniu od uczącego, ma się uważać uczeń za sługę, i dla uznania podległości rozwiązywać powinien rzemyski u obuwiów ⁴⁾. Pisma i Mischny uczyć się każdy Izraelita powinien. Gemara zostawiona jest woli każdego. Lecz

¹⁾ W kościele chrześcijańskim zachowany był obrządek, uwolnionym od exkomunikacji czyli klątwy dawać choć obrządkowe smaganie.

²⁾ *Ubique invaluit consuetudo legem docendi mercedis gratia, non conceditur. Mosi Maimonidis tractatus duo de doctrina legis sive educationis puerorum, de natura poenitentiae apud Hebraeos. Oxonii 1705, 4 p. 3.*

³⁾ Tamże p. 22.

⁴⁾ *Praeceptor aequandus est Deo, praefereendus patri, nominandus titulo honoris, corpus praetereunti flectendum. Nec ab eo dissentiendum, nec cum eo litigandum, nec contra eum murmurandum. Nec de eo prave suspicandum. Injuncta discipulo servi officia, ut solvendi praeceptoris calcei. Patrs r. 4 rozprawy Georgii Ursini *Antiquitates hebraicae* w T. XXI Ugollna. Nie nie może więcej okazać uszanowania dla uczonych, jak to, co Gemara jerozolimską w księdze *Horaioth* r. 3 mówi: *Sapiens antecedit regem. Sapiens quando moritur nullum post se relinquit sibi similem. Rex vero quando diem suum obiit, omnes Israelitae sunt idonei ad regnum.**

kto się jej nie nauczy, nie może być rabinem ¹⁾; a jeśli nieuczony w tej nauce odważy się zostać rabinem, niemego ²⁾ otrzymuje imię, a każdy mu złorzeczy. Podziału pisma na *Paraschy* ³⁾, umiejętność *Masoretów* ⁴⁾ nauki, są ozdobą cenniejszą uczonego. Wśród licznych podań które Żydzi mają, są nader śmieszne. Opisane jest wesele Adama ⁵⁾, zniżonego z wysokości po grzechu. Ten sam Adam przez sto trzydzieści lat będąc w wyklęciu, tworzył hufce nieczystych duchów ⁶⁾. Bóg stworzył rybę *Lewiathan*, jedną męską, drugą żeńską płci. Lecz gdy ogonem okrążyła ziemię całą, aby się nie mnożyły, zabił Bóg żeńską *Lewiathan*, posolił i na pokarm dla Żydów po przyjściu Mesjasza przeznaczył. Stworzył także Bóg wolu zwanego *Behemet*, któremu tysiąc gór na dzień służy na paszę ⁷⁾. Lecz jeżeli jedni Żydzi mają to za prawdę, drudzy poczytują to za allegoryę. Wreszcie ktokolwiek zagłębił się nieco w nauce praw teologii i literatury żydowskiej, musi się przekonać, że często są pisma wykładające filozoficzne i teologiczne prawdy sposobem metaforycznym, i nazywają się *Medraschot*, a te które *Agadot* ⁸⁾ nazywają się, są

¹⁾ *Antiquit. Hebraeor. Ursini l. c. p. 864.*

²⁾ Buxtorf *Lexicon* p. 1247.

³⁾ Przedsiały *Pentateuchu* tak jak się w szkole czytają.

⁴⁾ *Masoretha significat scholia et notas criticas in biblicorum margine, autores harum notarum vocabantur Masorethae. Oni liczyli słowa, wiersze i litery w księgach pisma, w rozdziałach, w księgach i całym piśmie bożem. Patrs o nich w rozprawie Godwina *Moses et Aaron*, p. 81 i 431 w T. III Ugollna. Buxtorf twierdzi dodług mniemania żydowskich pisarzy, że ta masoretyczna nauka ma cel ubespieczyć całość i nieetykalność pisma. Jabłoński w przedśłowiu do biblii hebrajskiej w Berlinie wydanej, i Michaelis w §. 31 do biblii hebrajskiej, ed. 1720 r. w Halli, dowodzą, jak wielkie w tej Masorze są błędy. Polscy Żydzi: Jakób Ben Izaak w Lublinie 1616, r. Jedidia Gottlieb w Krakowie 1644, Meier Abraham 1629 r. pisali o Masorze. Wolfiusz *Bibliot. hebr. Hamb. 1721 r. §. I p. 535.**

⁵⁾ Aniołowie trzymali pochodnie przy łóżnicy.

⁶⁾ W Talmudzie.

⁷⁾ Georgii Ursini *Antiquitates hebraicae* p. 997.

⁸⁾ *De drachot* znaczą mistyczny wykład, *Medraschot* teologiczny lub *Asyceny* a allegoryę, *Agadot* historyczna, powieść wdzikami poety pkraszoną.

www.libtool.com.cn

poetycznym sposobem pisane, i niejako romansów historycznych noszą cechę, i dla tego z Michaelisem¹⁾ wyznać potrzeba, że w tej sprzeczności jaka panuje między mniemaniami rabinów, w Talmudzie nie są wszystkie nierozsądne twierdzenia, które przywodzimy, ale często zachodzą wykłady sporów, w których rozsądek i nierozum, moralność i niecnota, mają obronę. Nauka tak ogromnego dzieła jakim jest Talmud, sposób jego uczenia nie przez znoszenie jednego miejsca z drugim, jednej księgi z drugą, ale przez proste od pierwszej karty do ostatniej odczytanie, są tak trudne, że całe życie człowieka ledwo na nauczanie się wystarczy²⁾; jeśli inne jeszcze pomocne nabyć zechce, pragnący być uczonym, nauki. Katechizmu tak jak my, Żydzi nie mają.

II. Mówiliśmy o źródłach prawa. *Schulchan Aruch* jest zbiorem tych ustaw, które mają moc obowiązującą Żydów nie mieszkających w własnej ziemi. Pierwej zaś Mojżesza Maimonidesa księga ustaw zbliżyła wszystkie rozrzucone ustawy do uwagi czytelnika. Mówiliśmy także, że te obadwa dzieła nie otrzymały powszechnego przez Żydów przyjęcia, zatem glossy, komentarze, nową rzuciły ciemność³⁾; nie można tego zapomnieć, co Mendelsohn wyrzekł, iż nauka prawa dla wynienionej dopiero przyczyny jest trudną, a co w prostocie Michel starszy żydowski, do Zygmunta I, oskarżony o niesprawiedliwy wyrok, napisał⁴⁾, to w trzysta lat każdy rozsądny Żyd powtórzy.

¹⁾ *Orientalische Bibliothek*. T. 19. ed. 1782 r.

²⁾ Wolfius *Bibliotheca hebr.* T. 1. p. 610, przywołuje Avoda Sara: *semper tripliciter dividat homo annos suos, ita ut tertiam partem Genarum tribuat. Quis enim novit mensuram vitae suae.*

³⁾ Polscy Żydzi, Dawid Samulowicz arcyrabin ostrogski, żyjący w końcu XVII wieku, Hillel Ben-Naphtala Herz, zmarły w Żółtowie 1670 r., Menachem Mendel z Krotoszyna 1692 r. i 1702, pisali w Polsce komentarze na *Schulchan Aruch*. Patrz Wolfiusa p. 330, 351 i 768.

⁴⁾ Księgi nasze różnie i różnie rozkazują, nie wiemy często jak postępować, kiedy Gamaliel tak, Elizer inaczej, rozkazują. W Babilonie jedna, w Jerozolimie (mówi o Gemarach) druga jest prawda. My sł-

III. Tych dwóch szczególniejszych nauk, za jedną religijną powszechnie wziętych, uczą nauczyciele żydowscy. Nie znali dawniejsi uczeni tytułów¹⁾. Nieco przed Chrystusem rabinów nazywanie stało się powszechne. Symeon syn Hillela, pierwszy jest, podług wielu uczonych opinii, który rabina tytuł nosił²⁾. Widzimy u Nestorjanów uczonych pierwszej nauczycieli, a w późniejszych czasach uczniów Arabów, tę samą godność. Josia Bar-Aun nauczyciel Masawaiha, w lekarskiej nauce w Seleucyi otrzymał rabina godność³⁾. Arabowie przyjęli ten tytuł dla swoich uczonych w lekarskiej nawet nauce⁴⁾. Włożenie rąk (*impositio manuum*) z niewielkimi obrządkami, stawało u Żydów rabina. Pierwej examen ścisłe zostało odbyty⁵⁾.

Morenu, jest wyższy stopień od *Rabina*, znaczy doktora teologii. W Niemczech w XV wieku Żydzi zaczęli brać ten tytuł. Jakób Levi z Wilna w 1427 r. napisawszy rytuałową książkę, już ten zaszczyt przyłączył do swego imienia⁶⁾. W Hiszpanii ani rabinów ani *morenu* Żydzi nie mają, twierdząc, że te urzędy do Palestyny tylko się ściągają⁷⁾; u nas się *morenem* każdy Żyd, rozumiejący siebie uczonym, nazywa. Jak zaś tytuły w średnich wiekach dawano chrześcijańskim pisarzom, najuczestniejszego, najsubtelniejszego, najłatwiejszego; tak też same za-

chamy drugiego Mojżesza (Maimonidesa) a nowi go nazywają kacerzem. Zachęcam ja uczonych aby napisali mądre rzeczy a uczeni i głupi je słuchali." To doniesienie z ruskiego Mateusza Nheubowicza w 1790 r. z oryginału znalezionej wyłomaczyl.

1771) *Secula prima, quae erant praestantissima, non habebant opus se extollere titulis, neque per Rabbi, neque per Rabbim, sapientes Babyloniae quam sapientes Israel; jam Hillel accedit ex Babylonia, neque fuit nomen eius Rabbini titulo appellatum.* Mówi to przywieziony Rabin Natan w rozprawie *Antiquitates hebraicae* w T. XXI p. 908 Ugolina.

²⁾ Tamże, tudzież Jonae Serapiti *Dissertatio de titulo Rabbi* w tymże tomie p. 1087.

³⁾ Assemani *Bibl. orient.* v. 2. 435.

⁴⁾ Sprengel *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*. Ed. 1800 r. T. 2. p. 359.

⁵⁾ Patrs Uryna i Serupa przywiezione rozprawy.

⁶⁾ Buxtorf syn *Synagoga Judaica*, ed. Basil. 1690. s. e. 69. p. 669.

⁷⁾ Tamże.

www.libtool.com.cn

szczyty, podchlebstwo żydowskich uczniów nauczycielom swoim przyznawało ¹⁾).

Nad tymi rabinami byli u nas arcyrabini, ziemskimi rabinami zwani; tych rozkazy miały moc obowiązującą. Zbierali oni synody. O jarosławskim mówi Rhenferd ²⁾, nie wyrażając czasu kiedy był odprawiony. Słyszałem i miałem ślady, że był synod w Żółkwi za Jana III panowania odprawionym. Wyroki tego synodu drukiem były upowszechnione, z woli tego króla zostały zniszczonemi. Wszystkie moje starania o dostanie aktów któregośkolwiek synodu żydowskiego, nie otrzymały skutku.

IV. Od Arabów nauczyli się Żydzi gramatykę i słowników ³⁾. Saadias Hagaon w dziesiątym wieku jest pierwszy, który gramatykę hebrajską napisał ⁴⁾. W jedenastym wieku rabin Juda Ching, książęciem żydowskich gramatyków zwany, napisał gramatykę i słownik ⁵⁾. Chrześcijańscy pisarze od środka XVgo, bardziej XVIgo wieku, pracowali nad uporządkowaniem i ułatwieniem nauki tego języka. Stankar profesor za Zygmunta I w Krakowie, a sławny błędów w wierze rozsiewacz ⁶⁾, i Hulewicz ⁷⁾ w naszym kraju trudnili się ułatwieniem nauki tego języka. Nasi zaś Żydzi rzadko gramatyki, a rzadziej jeszcze słowników używają. W rejestrze pisarzy, którzy o języku hebrajskim pisali, żadnego polskiego Żyda nie znalazłem ⁸⁾. Kilka razy widziałem pisma

¹⁾ Patrz rozprawę Jona Serupii *de titulo Rabbi*.

²⁾ *Investigatio praefectorum et ministrorum*, u Ugolina w T. XXI p. 227. Wzmiankuje tylko o wyroku wydanym a *veneranda synodo* o drukowaniu książek.

³⁾ Gustav Peringer *Historia eruditionis et linguae Arabum*. Ed. Upsal. 1694.

⁴⁾ Jo. Georg. Meusel. *Leitfaden zur Geschichte der Lehrsamkeit, zweite Abtheilung* p. 557.

⁵⁾ Tamże.

⁶⁾ W Krakowie 1548 r. jest pierwsza edycja, kilka razy w innych niemieckich miastach ponowiona.

⁷⁾ *Notae characteristics linguae sanctae*. Nie mogę teraz znaleźć notaty którego roku i w którym miejscu to dzieło jest wydrukowane.

⁸⁾ Patrz ten rejestr u Wolfiusa T. I. p. 574.

gramatyczne Mojżesza Kimchi ¹⁾, lecz i te były bardziej ozdobą składu ksiąg, niż źródłem nauki.

V. Pismo boże, a równie nawet jeszcze więcej tradycja czyli podanie zawarte w Mischnie i Gemarach, zatrudnia uczniów; nie bronili uczniom innych świeckich (jak mówią) nabywać nauk. W ciągu wojny Tytusa, zakazali Żydzi uczyć się po grecku ²⁾. Rzucili przekleństwo na tego, który uczyć będzie syna nauk greckich ³⁾. Pod imieniem ogólnem greckich nauk, zawierały się wszystkie umiejętności nie uczone w Jerozolimie ⁴⁾. Uważano w tej mierze nie tylko na oddział Żydów od innych narodów, ale lękano się, aby ustawą mieszaną filozofii z teologią, religijną naukę nie zrobiono świecką ⁵⁾, która co do wymysłów rabińskich, nie wytrzymałaby filozoficznej walki. Tę pogardę innych nauk przez Żydów opisuje Juvenalis ⁶⁾; przeciwko tej opinii powstał sławny rabin Akiba ⁷⁾, obiecywał nagrodę na tamtym świecie temu, który obce czyta księgi ⁸⁾. Pozwolili jedni po 25 roku uczyć się innych nauk ⁹⁾; drudzy do 22 r. ten zakaz rozciągnęli ¹⁰⁾. To prawidło nie uważano za powszechny przepis, kiedy widzimy jak Żydzi pod Arabami, czasem nauczycielami, częściej byli uczniami. Zapewne polscy Żydzi w naukach teologicznych wiele pisali ¹¹⁾. Zapewne uczeni żydowscy z naszego kraju

¹⁾ Ed. weneckiej 1546 r.

²⁾ *In bello Titi decreverunt, ne quis filium suum graece doceret*. Sotah c. 9. w t. XXI Ursina pag. 1003.

³⁾ *Maledictus, qui nutrit porcum, et maledictus qui docet filium graece*. Tamże.

⁴⁾ Tamże p. 1003.

⁵⁾ *Lex data est ab Aemoneis; maledictus sit, qui docet filium sapientiam graecam*. Leonhardi Heuberi: *Dissertatio de Academiis Hebraeor.* w t. XXI Ugolina pag. 1060.

⁶⁾ *Romanas autem soliti contemnere leges, judaicum discunt ac metuent jus*.

Tradit arcano quodcumque volumine Moses. Sat. 14.

⁷⁾ Akiba skończył życie 135 r. ery chrześc. Patrz o nim §. I.

⁸⁾ Mischna w przedziale Sanhedryn cap. chel.

⁹⁾ Bartolocci *Bibliotheca Rabinica* p. 501.

¹⁰⁾ Tamże.

¹¹⁾ Patrz *Bibliothecam Hebraicam* Jo. Chri. Wolfii.

www.libtool.com.cn

wielkiej nabyli w tym rodzaju sławy ¹⁾. Drukowano u nas dwa razy Palkeiry Żyda dzieło, o potrzebie uczenia się innych nauk ²⁾. Należy także przywieść przykładem zdaleziony płomek listu synodu żydowskiego, za Zygmunta I, do Żydów, aby się uczyli nauk: *Jehovach ma liczne Sephiroty, Adam miał różne doskonałości wypływy. Izraelita tedy na jednej tylko nauce przestawać nie powinien. Pierwsza jest święta nauka, ale dla tego inne nie opuszczają się. Najlepszy jest owoc rajske jabłko, ale czyż dla tego mniej smacznego nie mamy jeść jabłka? Wszystkie nauki nasi wynaleźli ojcowie, i kto nie jest bezbożny, znajdzie początek wszystkich umiejętności w księgach Mojżesza. Co było naszą chwałą dawniej, wstydem teraz być nie może. Byli Żydzi u królów na dworze. Mardochei był uczony, Ester była mądra, Nehemiasz był radcą perskim, i lud wybawili z niewoli. Uczcie się, bądźcie użytecznymi królowi i panom, a będą was szanować. Ile gwiazd na niebie, ile piasku w morzu, tyle jest Żydów na świecie; ale u nas nie świecą jak gwiazdy, a każdy nas depta jak piasek. Król nasz jest tak mądry jak Salomon, tak święty jak Dawid, ma przy sobie Samuela drugiego prawie proroka (mówi o Samuelu Maciejowskim kanclerzu). Patrzy on na wszystkich ludzi, jak na las ogromny. Rzuca wiatr różne drzew nasiona, i nikt się nie pyta skąd najpyszniejsze drzewo ma swój pochod.*

¹⁾ W Amsterdamie najwięcej Żydzi polscy sprawowali urzędy rabinów; w XVI i XVII wieku, nasi Żydzi byli prawie w swoim rodzaju najuczciwsi. W Afryce żydowscy polscy pisarze są sławoymi, wyrzucają im tylko jedną wadę, że pisząc komentarze nad Miszną lub Gemarą, wyrażają je po niemiecku a nie po hebrajsku. *Voyage dans l'empire de Maroc, par Jean Potocki 1792 Varsovie p. 45.*

²⁾ Józef Palkeira Żyd hiszpański, w 1409 r. napisał rozmowę między uczniem Gemary i uczniem filozofii, w której dowodzi, że należy się Żydom innych nauk uczyć prócz Talmudu. To dzieło jest w ms. biblioteki watykańskiej nr. 329. Bartolucci i Wolfiusz te rozmowy opisali, lecz mniej dokładnie, podług zdania Assemaniego. T. I *Cat. Bibl. Vatic.* p. 321. w Krakowie 1545 i 1648 tę księgę Żydzi wydrukowali; ta pierwsza edycja jest mało znana.

Czemus i z nas cedr libański wśród tarniny powstawać nie ma ¹⁾.

Gieniusz Zygmunta I umiał ozywiać równie i Żydów. Znajdujemy ich drukarnie wtenczas założone ²⁾. Widzimy ich liczne dzieła ³⁾. Znajdujemy ślady oporu duchownej władzy aby nie uczyły się żydowskie dzieci z naszymi w jednej szkole ⁴⁾. Upadły wtenczas ułożone dobroczynne widoki, kiedy sami Żydzi czuć zaczęli, iż pożyteczna reforma w oświeceniu jest pierwszą potrzebą.

VI. W jakim stanie była filozofia u Żydów, mówiliśmy w §. I tej rozprawy. Uciśnieni i okryci wzgardą Żydzi, w wschodnich krajach pracowali jednak cokolwiek w przedmiocie nauk; jeżeli nie dla posunięcia światła, bo ich dzieł oryginalnych w tym czasie zakresie nie mamy, to przynajmniej dla własnej pociechy. Uczyli się z samej potrzeby obcowania po grecku i po syryjsku, aby mogli mówić z tymi ludźmi, z którymi dzielili społeczność. Arabów zwycięstwa uciśnęły Żydów i Chrześcijan, zajęły te ziemie na których i uczeni i nieumiętni mieszkali. Zdobywców Arabów początkowo oznaczała sama pogarda nauk. A jeśli usuniemy z dziejów od późniejszych pisarzy podaną wiadomość o spaleniu Alexandryjskiej Ptolomeuszów biblioteki ⁵⁾, nie osłabimy

¹⁾ W psalterach rozrzuconych metr. kor., oryginał, czyli kopia, była na cienkim pergaminie pięknie pisana.

²⁾ Patrz *Bibliothecam hebraicam Wolfiusza.*

³⁾ Tamże.

⁴⁾ Patrz przełożenie Piotra Gamrata prymasa 1542 r. 19 lipca art. VI.

⁵⁾ Powszechnie twierdzono, że gdy Amron dobył Alexandrii, Jan Philopon prosił u zwycięzcy o dar tej biblioteki. Ten posłał do Omara; odpowiedział on, że albo te księgi to zawierają co alkoran, są tedy niepotrzebne; albo są przeciwne, są więc szkodliwe i zniszczyć je należy. Abdollatif i Abulfaradsch podali tę wiadomość. Gibbon i Villoison zaprzeczyli temu twierdzeniu. Reinhard w rozprawie: *Über die jüngste Schicksale der Alexandrischen Bibliothek 1792. Göttingen* 8 dowodzi do oczywistości, że te od późniejszych pisarzy czynione doniesienia, są zniszczonemi przez inne dowody, które wypisywać w tem dziele mam za rzecz abytnią. Wszelko Tiedemann: *Geist der Specula-*

jednak przez to, twierdzenia wspartego dziejami, że w tym pierwszym czasie zakresie podniesienia się mocy Mahometa, doświadczyły nauki zniszczenia. Władza jednak nauk i światła, zbliżała się pomalą do tronu Kalifów. Pierwsi szukali zwycięstw, następni obcieli je ubezpieczyć. Okryci chwałą wodzowie uczuli, że na łonie spokojności, nauki są pierwszą potrzebą. Al-Mansor i Al-Raschid rozkazywali części świata, słuchać musieli dla utrzymania swego życia rady lekarzów, którzy razem byli filozofami. Walid I zakazał 96 r. Hegiry języka greckiego w sprawach publicznych¹⁾; Al-Mansor naznaczył nagrody dla tych, co greckie przekładać mogli dzieła²⁾. Syryjczycy tłumaczyli z greckiego, lub od 5 wieku dokonywane przekłady oddawali Arabom³⁾. Za Al-Mamuna 218 r., i Al-Montawekkela 247 r. Hegiry, społeczeństwo pod przewodnictwem Mesucha, pracowało nad przekładem dzieł greckich, najprzód na syryjski język, a z syryjskiego na arabski⁴⁾; łatwo jest tedy wnosić, jak wiele musiało być błędów w dwojakim tłumaczeniu, i przy złych często kopijach. Honain ben Isak, nastąpił po Mesuehu, i jemu wielką liczbę dzieł tłumaczonych przypisują uczeni⁵⁾. Mamy podaną wiadomość, że oryginały z których tłumaczono, z rozkazu Al-Mamuna spalonymi zostały⁶⁾, tak nawet sposobność spraw-

tiven *Philosophie* B. IV p. 8, bierze nieco obronę świadectw tych dwóch dziełopisów.

¹⁾ Albupharag *Hist. Dynast.* p. 129; niektórzy twierdzą, że zupełnie język grecki Walid I z państw swoich wywołał. Patrz Buhle: *Commentatio de studio graecarum literarum inter Arabes. Commentarii Soc. Götting.* XI p. 222.

²⁾ Albupharag p. 99.

³⁾ Patrz Buhle *Commentatio etc.* W bibliotece florenckiej cod. 68, podług katalogu ed. Goryussa 1742 r. są przekłady z syryjskiego na arabski Arystotelesa.

⁴⁾ Albupharag p. 246; urodził się Al-Mamun r. 787 ery chrześc. czyli hegiry 170; do Bagdadu się przeniósł 204 r. i tam był do 218 r., czyli od 819 do 830 r. ery chrześc.; wtenczas pod przewodnictwem Mesucha nad temi przekładami pracowano.

⁵⁾ Patrz Buhle i inne uczone rozprawy o arabskiej literaturze.

⁶⁾ Leo Africanus *De viris inter Arabes illustribus, ap. Fabricium, Bibliotheca graeca*, V. XIII p. 248.

dzenia oryginału z przekładem upadła. Pierwszymi Arabów nauczycielami byli Nestoryanie i Żydzi¹⁾, wtenczas, kiedy nauki weszły do Arabów; kiedy Honain ben Isak pracował nad przekładami dzieł pisarzy greckich, Arystotelesa filozofia była więcej czytana niż inne; Żydzi szanowali tego mędrca szczególnie²⁾. Cała filozofia Arabów jest niemal komentarzem Arystotelesa, w mięszaninie jednak z nauką alexandryjskiej szkoły³⁾. Z tego to źródła zapewne czerpał Żyd Habatollah Ebu Malkha tę dyalektykę, której jeden książę z rodu Selgiucydów mocno się uczył⁴⁾; Alkendi, Alfarabi, Avicenna⁵⁾ byli arabskimi w filozofii nauczycielami. Tych i nieco późniejszych, zaćmił Averroes 1217 r. zmarły. On ogłosił Arystotelesa jedynym prawie mędrcem⁶⁾, a mając greckich scholiastów i komentatorów, zrobił komentarz pomnożony własnymi wykładami⁷⁾. Rabin wyłomaczyli na hebrajski język; z tego przekładu zjawiał się łaciński⁸⁾; zkaż wyniknęły te nierozumienia, które w dziełach Arystotelesa widzimy, i które tak dobrze podał do uwagi

¹⁾ Patrz Buhle i dawniejszych pisarzy.

²⁾ Joseph contra Apionem L. I., przywoździ Klearka świadectwo, iż Arystoteles wiele od jednego Żyda nauczył się. Dumnymi byli z tego mniemanego ucznia. Podobalo się z mylnego tłumaczenia dzieł Józefa, śmieszne upowszechnić podanie, że Arystoteles był Żydem. Bayle pod artykułem: *Aristote*, uczenie ale aby pracować te twierdzenia usunął.

³⁾ Patrz Buhle *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie* 5ter Theil.

⁴⁾ Albupharag *Hist. dyn.* p. 394.

⁵⁾ Patrz Buhle *Lehrbuch* I c. i Joh. Andr. Mich. Nagelli *De studio philosophiae graecae inter Arabes*. Altorfi 1745.

⁶⁾ Averroes mówi, że nim Arystoteles się urodził, natura nie była jeszcze w stanie doskonałości, i że dopiero z jawieniem się Arystotelesa, odebrała swoje dopełnienie. To nadzwyczajne uczczenie, było w europejskich szkołach, jest równie między Turkami i Persami. Patrz Lannoi *De viae Aristotelis fortuna*. Wittenbergae 1729, 8, i *Historię nauk wielu akademij etc.*

⁷⁾ Patrz jego dzieł wykład w *Lehrbuch* Buhle.

⁸⁾ *Aristotelis omnia quas exstant opera, Averrois Cordubensis in ea opera omnes, qui ad haec tempora pervenere, commentarii*, 1575, XII tomi. Venetiis, są z hebrajskiego tłumaczenia, i między komentarzami jest R. Levi Gerson, którego rękopis w bibliotece królowej Chrystyny znajdował się. Biblioteka wiedeńska *Lambec. Comment.* T. I. p. 294

www.libtool.com.cn

Brucker¹⁾ i Buhle²⁾. Do tej szkoły Arabów liczy historia filozofii Mojżesza Maimonidesa. Ten 1131 r. urodzony w Kordowie, sławny przez prace religijne i prawne³⁾, tudzież lekarskie, okazał się znakomitym w XII wieku. Zbiegł do Kairu, oskarżony od Żydów o kacerstwo, o sprzyjanie Mahometanom, w 1205 r. życie zakończył⁴⁾. Dzieło jego: *Doctor perplexorum*, po arabsku pisane, przełożone wprzód na hebrajski, później na łaciński język, przywodem zostaje przez Alberta Wielkiego, ś. Tomasza z Akwinu. Dzieło to miało w celu, pogodzić naukę starego testamentu z wnioskowaniami rozsądku, i przez to samo usunąć zarzuty niedowierzających istności i dobroci ksiąg starego zakonu. Używał do pomocy Arystotelesa dzieła, a wnioskował według prawideł alexandryjskiego eklektycyzmu⁵⁾. To dzieło jeśli Mojżeszowi Maimonidesowi dało miejsce między filozofami, wstrzęsło jego powagę u Żydów. Pomnożył Maimonides dowody o istności Boga, a mówiąc o tworze świata, odpowiadał na twierdzenia o jego wieczności. Pracował on nad tą wielką kwestyą, z kąd pochodzi złe, jak w dzieło Boga wnijść mogło, do czego służy i czy jest użyteczne⁶⁾? Wyznać potrzeba, iż filozofia Maimona u Żydów mało była znana, wracała się czysta Arysto-

sawiera tłumaczenie hebrajskie *Organon* Arystotelesa. 1232 r. Są inne części dzieł Arystotelesa, hebrajskie przekłady w watyk. bibliot. Nr. 317, 337, 338, 341, według Assemaniego *Cat. Bibliot. Vatic.* T. I. w medyceuszowskiej bibliotece w Florencji według katalogu Goriusza 1752 r. T. I p. 149, 150, 167. Toż samo w paryskiej bibliotece T. I p. 50, 52, a w Montfaucona *Bibliotheca Ms.* ed. 1739 T. II p. 710. Patrz także Bartoloccego *Bibliotheca rabbinica hebraica* T. I p. 219 szczególnie przedawanie Buhle w pierwszym tomie edycji dzieł Arystotelesa.

¹⁾ *Hist. crit. Phil.* T. III.

²⁾ Buhle *Lehrbuch* T. V, i dzieł Arystotelesa jego edycją bi-pontską 1791 r.

³⁾ Patrz jego dzieła, szczególnie *Księgę przepisów o wychowaniu*, tudzież o pokucie.

⁴⁾ Patrz *Moses Maimons Leben.* Berlin 1792. 8.

⁵⁾ Patrz jego dzieło *More Nevochim* ed. 1629, szczególnie przedmowę Buxtorfa.

⁶⁾ Patrz *More Nevochim*.

teleasa i Platona filozofia. Usunawszy komentarze, Żydzi tej odmiany byli niemymi świadkami.

Wstydem jest XVI wieku, iż wtenczas kiedy wracalo się światło nauk, kiedy powątpiewano o opiniach stwierdzonych świadectwem lub uszanowaniem wieków, kabala żydowska stała się ulubioną nauką. W niej filozofia, teologia i lekarska nauka znajdowały zasady. Reuchlin obiecywał w kabale znaleźć dowody o Trójcy ś. ¹⁾. Trithemius opat, całej religii wyrocznie w tych nudnych księgach znajdował²⁾. Pico Mirandola, stryj i synowiec, filozofią z kabalą łączyli³⁾. Agrippa de Nettenheim⁴⁾ posuwał swe dziwaczne urojenia do związku z duchami. Nakoniec Theophrast Paracels⁵⁾, nie prawie nie umiejąc, teozofią w swoim rodzaju gruntował. Böhm czeladnik szewca⁶⁾, hańbiące rozsądek wydawał księgi, które lekkowierność ludu i władz cierpiała. Robert Fludd⁷⁾ i Jakób Pordage⁸⁾, uczeni pisarze, naj-

¹⁾ *De arte cabalistica* li. III ed. 1517. Reuchlin urodził się 1455, r. umarł 1522, wydał jeszcze zbiór pisarzy kabalistycznych 1587 r. drukowany. Marcin Rajmund Dominikan XIII wieku, oddawszy się językowi hebrajskiemu, zwrócił uwagę na Talmud, jak o tem mówiliśmy.

²⁾ Ziegelbauer et Legipontum *Historia rei literariae ord. s. Benedicti* Vol. III ed. Aug. vindel. 1754 p. 217. Patrz także dzieła Trithemiusa 1601 r. f.

³⁾ Stryj umarł 1493 r. Synowiec zabity 1533.

⁴⁾ Urodził się 1486 r., umarł 1535 r. Dzieło jego *De occulta Philosophia* wydrukowane z innemi 1600 r. w Lugdunie 8, zawiera te wszystkie nierozumne wymysły i stósunki. Z taką księgą w rękach mógł pisać sławne dzieło *De vanitate scientiarum*.

⁵⁾ Urodził się 1493, umarł 1541 r. O jego dziele mówimy nieco niżej, rzecz czynią o lekarskiej nauce u Żydów.

⁶⁾ Urodził się w wyższej Łuzacyi 1575, umarł 1634 r. W dziele *Aurora*, które z innemi jest wydrukowane, gruntuje się na objawieniach które otrzymał. Połączył teozofią z alchimią; rzecz jest prawie niepodobną do wiary, aby tego pisarza marzenia, tak wiele miały czcicieli i sędzieli nawet piśmiennie trwające długo szermierstwo.

⁷⁾ Urodził się 1574 w hrabstwie Kanterbery, umarł 1637 r. Jego dzieło *Philosophia Mosaitica*, jest wykładem kosmogonii Mojżesza, z dodatkami kabalistycznymi. Dzieła jego razem wydrukowane 1617 r.

⁸⁾ Umiał 1626 r. Powiada ten pisarz, że duch jego na krótki czas opuścił ciało, i na górze wieczności od Boga Ojca uczył się. Bóg

www.libtool.com.cn

większego nierozsądku w przyjęciu twierdzeń i stósum-ków kabalistycznych okazali dowody. Żydzi więc wi-dząc, że po kilkunastu wiekach pogardy lub lekkowa-żenia ich nauki, część świata ją przyjmuje, rumienili się, że mogli powątpiewać o dokładności i dobroci swo-jej nauki. Kiedy hiszpański jeden Żyd, koło 1534 roku zrobił się fałszywym Mesjaszem, przywodzili jego stron-nicy, iż przyszedł czas odkrycia prawdy, kiedy na nią uczeni innych wiar się zgadzają ¹⁾. Upadła ta dziwaczna w filozofii budowla. Została tylko w czerwono-krzyżow-nikach ²⁾; Żydzi stanęli na jednym zawsze w filozofii stanowisku. Ta kabalistyczna nauka, jak wiadomo, po-magała do nauki sędziom o czarach i upiorach ³⁾. Padło wielu ofiarą nierozumu i nadużycia władzy. Żydzi jak słabsi, byli porozumianymi o zмовy z djablami. Jak pismo w 1557 r. wydane ⁴⁾, zawiera niektóre myśli; godne sławnego Wyjera, który zawstydził oskarżycielów

(podług niego) stworzył wieczność, a ta wieczność mądrością boską swana, świat stworzyła. Wyprowadza miryady duchów. Nie miałem tego dzieła w rękę, ale Tiedemann w T. 5 wyciągnął jego metafizyczne wnioskowania. Dzieła jego: *Metaphisica vera et divina*, *Sophia, sive delectio, caelestis sapientiae de mundo interno et externo*, *Theologia mystica sive arcana*, otrzymywały uwielbienia.

(Z Schediasma Johannis Lent de Pseudo Messia w Ugolinie w t. XXIII p. 1069, wiemy, że wśród wielu fałszywych Mesjaszów był jeden Żyd hiszpański, w tym roku przez Karola V na śmierć skazany. Z pisma Andrzeja de Lubowla, pod tytułem: *Caecitas impia Judaeorum*, w Krakowie u Wiktora 1539 r. 8. p. 37, widzimy, że Żydzi czynili ten wniosek, kiedy na niego teologicznie odpowiała. Przypomnieć zaś sobie należy, że później nieco teozoficzne pisma stały się powszechniejszemi.

¹⁾ Rosecroix; granice tego dzieła i jego cel nie pozwalają o tym zgromadzeniu w tej rozprawie pisać; mało jest czytelników, którzy o imieniu przynajmniej tego zgromadzenia nie słyszeli. W zgromadze-niu azyatyckich braci, jest nawet Synedzion z 72 członków zebrany. Patrz: *Die Brüder S. Johannis aus Asien, in Europa*. Berlin 1803 r. 8.

²⁾ W ciągu dzieła, w rozdz. o czarach, tę ważną wyjaśnimy epokę.

³⁾ O czarach i czarownicach, in 4, 1557 r., bez miejsca druku; zdaje się jednak, że z drukarni Mateusza Wierzbicki to dzieło wyszło. Wśród kilkunastu kart zawierających dosyć posłone uwagi, na k. 4 są uwagi, jak oszukują mniomani czarownicy.

⁴⁾ Pod tytułem: *Die Juden und ihre Wissenschaften*, in 4, 1557 r., bez miejsca druku.

o czary, i niejedną niewinną ocalił ofiarę ⁵⁾. Upadły u nas nauki; zniknął dobroczynny projekt oświecenia Żydów. Sama tylko teologia i teozofia zatrudniała naszych Żydów. Podniósł się za naszego życia Żyd filo-zof Mendelssohn; wpływ jego nauki, mało się okazał w niemieckich Żydach; nasi mają go za ozdobę wieku, ale jego pisma nie czytają. Maimon Polak przyniósł swe dzieło w ofierze ostatniemu królowi. Salomon z Wilna, rozsądne dosyć o reformie współbraci, podał królowi pismo, które dostałem. Jest także jeden Żyd w Francji, który ma za chlubę, że go ziemia nasza wydała; lecz nasi Żydzi o nich wiedzieć nie chcą.

VII. Podobało się uczonemu Seldenowi, którego dosyć często imię z szacunkiem w tej rozprawie wspo-minamy, całe prawo natury, do prawa Mojżesza i ustaw w starym zakonie stósować ⁶⁾. Mniej szczęśliwa praca nie przyniosła przekonania. Michaelisa dzieła ⁷⁾ dowio-dły to, co z dawniejszych nawet pism i rozbioru różnych uwag wiadzano, że próżna jest praca, prawo natury stósować do ustaw żydowskich; czyli, co na jedno wy-chodzi, w prawach municipalnych starego zakonu, znaj-dować jego pochod nie zawsze można. Wreszcie wiado-mo, kiedy ta nauka systematycznie została traktowana, i oddzieliła się od innych nauk, a Żydzi (mówiąc o ich ogóle) nie wiedzą, że prawo natury jest uczone.

VIII. Lekarzów obowiązki należały początkowo do Lewitów. Mamy ślady leczenia w księgach Mojżesza i królewskich ⁸⁾. Salomon, któremu tyle ksiąg przypisują,

⁵⁾ Urodził się 1515, umarł 1588 r.; szlachetnie pracował nad ratowaniem ludzi od oskarżeń o czary. Patrz jego pismo: *De praestigiis et incantationibus*. Ja nie mam jak ed. 1660 r. Dowody w piśmie o czarach i czarownicach 1567 r. wydane, zdają się być z Wilna dzieła przepisanego, lecz tylko na k. 4, nie zgadza się to jednak z datą obu edycji.

⁶⁾ Joannis Seldeni: *De Jure naturali et gentium (juxta disciplinam Hebraeorum, libri septem)*. To dzieło kilka razy drukowane, jest także w t. XXVII Ugolina.

⁷⁾ *Mosaisches Recht, i Orientalische Bibliothek*.

⁸⁾ Patrz zebrane wyciągi z pisma starego zakonu u Sprengla: *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneikunde*, Halle 1800, 1 Theil, p. 88. 96.

www.libtool.com.cn

miat także napisać dzieło o chorobach i ich leczeniu ¹⁾. Ezechiasz, podług podania, zniszczył tę księgę, aby kapłani cudowną sprawą zwyczajne leczyli choroby ²⁾. Elias, Elizeusz, Izajasz, leczyli choroby ³⁾. W czasie babilońskiej niewoli przyjęli chaldejski język, mniemania, bajki i zwyczaje Persów i Medów ⁴⁾. Systema perskiej filozofii weszło także do Żydów ⁵⁾. Mistyczne słowo boskie leczyć miało wszystkie choroby ⁶⁾, i te podobno wyrazy w księdze mądrości, prowadziły wielu Żydów do mniemania, że najlepszy lekarz wart jest jednak piekła ⁷⁾, bo używa władzy przyrodzonej, a nie udzielonej mocy od Boga. Teozofia persko-żydowska nie czyniłaby wiele postępu, gdyby w Alexandryi platoniczne zasady i niektóre marzenia, nie złączyły z przyjętymi na wschodzie mniemaniami. Za Jeremiasza jeszcze przeszli Żydzi pod Johananiem do Egiptu ⁸⁾. Artaxerxes III i Ptolomeusz Lagides, pomnożyli ich liczbę w Egipcie, zaprowadzając wielu jak jeńców ⁹⁾. Dobroć Ptolemeuszów, szczególnie Filadelfa, ośmieliła ich do nauk. Złączeni Żydzi przez samo społeczeństwo z alexandryjskimi gramatykami, pomnożyli swoje przywiązanie do alegorycznych wykładów. Około 150 lat przed erą naszą, Esseńczykowie ¹⁰⁾ zatrudniać się zaczęli poznawaniem ziół i onych stosowaniem do leczenia chorób ¹¹⁾. Sposób teurgiczny leczenia, złączony z pomocą ziół, przybrał nową postać, kiedy w drugim wieku, jak już mówiliśmy, *kabała* zebrana została. Był to wiek prawie jeden dla filozofii i lekarskiej nauki. Apoloniusz Tyaneński łą-

¹⁾ Tamże p. 90.

²⁾ Suidas pod słowem *Ezechias*.

³⁾ Patrz zebrane dowody Sprengla.

⁴⁾ Joseph. *Antiquit. Jud.* I. III c. 7.

⁵⁾ Patrz §. 1.

⁶⁾ Sap. XVI 12.

⁷⁾ Patrz przywózenie tego mniemania w Ursinie: *Antiquitates hebraicae*.

⁸⁾ Jer. XLII, XLIII.

⁹⁾ Joseph I. XII c. I.

¹⁰⁾ Patrz o nich §. I.

¹¹⁾ Joseph *De bello Judaico* I. II c. 8.

czył leczenie duszy z leczeniem ciała ¹⁾. Znajome są Izraelitów plemienia w tej epoce przygody; krótką oni mieli nadzieję, długiego doświadczyli ucisku. W rzymskim państwie i rozdzielonych cesarstwach, żyli Żydzi albo w samotności, albo w pogardzie. Filozofia szła długo jedną koleją, co lekarska nauka. Znużył się Arab samemi nawet zwycięstwami, a ten co roznosił śmierć na placu bitwy, szukał ocalenia życia od lekarzów chrześcian i Żydów. Jeśli zachowaną choć w skażonych ulamkach widzimy filozofia u Arabów, winniśmy ją lekarzom, którzy leczyli słabych, a zdrowym przynosili mędrcoń nauki. Zebrało się zgromadzenie lekarzów w Bagdadzie. Liczne żydowskie szkoły były na wschodzie ²⁾; zmniejszały się one, lecz Żydzi to udziałem przekładów, to współnictwem pracy, zachowali lekarską naukę. Pierwsze lekarskie dzieło *Ahruna* Arabom znane, pod tytułem *Pandektów* ³⁾, przetłomaczonem zostało z greckiego na syryjski język przez Masersdchawaiha Żyda z Basry ⁴⁾, i to jest pierwsze pismo, które o ospie rzecz czyni ⁵⁾. Wśród Arabów podniósł się Al Hussain, Abu-Ali, Ben-Abdallah, Ebn-Syna, zwykle Avicenna zwany. Ten człowiek uczczony księżęciami lekarzów imieniem ⁶⁾, był, iż użyję wyrazu Sprengla, despotą ⁷⁾ przez lat sześćset uczniów tej nauki.

¹⁾ *Philostatorum quae sunt opera*, ed. lipskiej 1790 f. l. IV c. 10, i w całem życiu tegoż Apoloniusza Tyaneńskiego.

²⁾ O tych szkołach mówi Benjamin z Tudeli w XII wieku. R. Petachias z Razyzby zmarły 1215 r., w podrózniku na koniec VI tomu Ugołina będącym, o szkołach żydowskich lekarskich nie mówi, tylko o jednej sławnej aptece.

³⁾ Abulpharag *Hist. dynast.* p. 264. O tem dziele jest także w *Kasrysie Bibl. arab. hispanica*, ed. Madr. 1760. T. I, p. 325.

⁴⁾ Tamże p. 158, 198. Wiem, że ten przekład przypisują niektórzy Gosiuszowi Alexandryjczykowi. Obca jest rzecz temu dziełu, to spory rozwiązywać, Abulpharag zaś świadectwo jest jasne.

⁵⁾ Rhazes arabski lekarz, którego często za piszącego o ospie najpierwej kładną, sam ed. weneckiej 1506 r. 382 *Ahruna* przywodzi.

⁶⁾ Schelek Reyes.

⁷⁾ Sprengel 2 Theil. p. 401. W tym §. szedłem wskazaną przez tego uczzonego dziejopisa drogą. Sprawdzalem jego przywózenia, abym nie miał sobie co do wyrzucenia; lecz znalazłem zupełną dokładność.

Dziela jego arabskie na hebrajski, a z hebrajskiego na łaciński język tłómaczone ¹⁾, wiele pochwał i nagad otrzymały ²⁾. Dziejopis postępu rozumu ludzkiego, dochodzi łatwo przyczyn, dla których ta ogromna księga więcej szanowaną jak rozważana została. W dziesiątym wieku, Harun Izaaka syn, Żyd z Kordowy, pisał nad tem dziełem komentarze ³⁾. Posunął Arab Isak Ben Solejman granice nauki, o mocy różnego rodzaju żywności; lecz że świnie mięso jak zdrowe poleca ⁴⁾, Żydzi wcale tej księgi nie używali.

Młodszy Mezuch wślawił się swojemi pismami ⁵⁾; gdy zaś mannę z nieba spadającą wspominał ⁶⁾, od Żydów był liczonym między celniejsze świadki tego cudownego od nieba daru. Powstawał przeciwko chrześcianom i Żydom w jedenastym wieku Jahenk Ben Dzesla, lecz jego dzieło ⁷⁾ i tabele medycznej encyklopedyi, przełożył Żyd, i przypisał Karolowi królowi Sycylii, bratu ś. Ludwika ⁸⁾. Ebn Zohr wprowadzał między Arabów aforyzmy, czyli postrzeżenia z chorób ⁹⁾. Averroes w filozofii ¹⁰⁾ i w lekarskiej nauce, był uważany za wielkiego nauczyciela od Żydów. Upadły nauki Arabów na wschodzie w jedenastym, a w Hiszpanii w trzynastym wieku. Upadły przez to samo wzory i miejsca nauki dla Żydów. Arabowie zachowali nam choć nieco skazone przez siebie nauki, ale nie posunęli kroku w po-

¹⁾ Venetis 1523 r. vol. 5. f.

²⁾ Patrz Sprengla p. 405.

³⁾ Casiris *Bibl. Arab. Hispanica* T. I p. 286.

⁴⁾ Sprengel p. 424, przywodzi p. 502 tego dzieła od 1570. B. sil. pod tytułem: *Isaaci filii Salomonis liber de dictis universalibus*; tego dzieła nie miałem pod ręką.

⁵⁾ Są drukowane w Wenecyi 1562 fol. *Venetis Mesue opera quae extant omnia*.

⁶⁾ P. 53. Tłómaczenie części dzieł Mesue po hebrajsku przez R. Teodora, w bibliotece florentskiej kod. MS. I części katalogu p. 485.

⁷⁾ Sprengel przywodzi *Tamin Sanitatis Argentorati* 1533 r.

⁸⁾ Sprengel p. 429. Reiske ad *Abulfedam* VIII p. 773 o nim także mówi.

⁹⁾ Sprengel p. 440.

¹⁰⁾ Patrz wyższy §.

stępie rozumu ludzkiego. Co Grecy umieli, Arabowie w złych nauczyli się tłómaczeniach, i podobno dzieje lekarskiej nauki niewiele zyskały postrzeżeń od nich, a liczne odziedziczone błędy, były cechą zatrudnień uczonych Arabów. Podniosła się szkoła lekarska mnichów. Wślawiona była salernitańska, której kapłani przewodniczyli ¹⁾. W czasie krzyżowych wypraw, rycerze szpitalni ufundowanymi zostali. Scholastyczną filozofią łączyli mnisi z lekarską nauką. W XIV wieku Petrarcha powstał na Averroesa i na lekarzów ²⁾. Uczeń żydowski lekarze ślepo słuchali Arabów. Anatomia w XIV wieku ³⁾ zaczęła być mocniej znana. Żydzi na swoich trupach nie śmieli się uczyć. Ciekawsi, w XVI wieku, przebrani uczyli się w Padwie ⁴⁾. Ślepo słuchający Avicennę, uczyli się sposobu nabycia wiadomości, jak on ją nabywał, przez modlitwę i wino ⁵⁾. I ztąd to być musiały te modlitwy przy chorych, te upijania się, które lekarzom żydowskim w naszym zarzucano kraju ⁶⁾. Nadto

¹⁾ Ta część historii Sprengla jest nader do związku z innemi naukami potrzebną.

²⁾ W dziełach jego, *inter Epistolas*, od k. 880 do 883. *Agunt sane*, mówi o doktorach, *quando et agentium impietas, et patientium credulitas tanta est, abutantur simplicitate populorum, vitam pollicentur, et vitam perimant et lucrentur*.

³⁾ Anatomia, przez Mondini de Luzzi profesora w Bononii 1313 r.; inną wzięła postać, kiedy zaczęto ciała ludzkie rozbiierać na lekcjach, a pierwaj tylko świnie i psy rozbierano. Sprengel p. 583.

⁴⁾ Erasmus Ciołek poseł polski w Rzymie, 1501 r. *primis Kal. Septis*, donosi królowi Alexandrowi o sześciu Żydach polskich, którzy przebrani uczyli się w Padwie. W bibliotece watykańskiej Nr. 376, za świadectwem Assemaniego p. 350, jest księga MS. hebrajska o anatomii, 1491 r.; sda mi się, że to jest pierwsze dzieło żydowskie w tym rodzaju.

⁵⁾ *Per seque annuum, libris legendis sedulo incubui, et quoties aliqua in quaestione perplexus essem, aut medium syllogismi terminum non invenirem, ad templum me recepi, et ad omnium Creatorem preces supplex effudi, donec aperiretur mihi in eo, quod abstrusum et reconditum erat. Nocte domum meam reversus, lucerna coram me posita, legendo et scribendo operam dedi, et quandocunque me invasit somnus, aut debilitatem aliquam sensi, acceptum poculum vini bibi, donec ad me redirent vires*. Patrz Brukera T. III p. 81.

⁶⁾ W różnych pismach, szczególnie w kazaniach Jana z Prsewska, 1593 r. drukowanych, na bar. 89 i 93.

www.libtool.com.cn

Pedemontana dzieło, które jest komentarzem Mesueha, i poleca do leczenia odmawianie psalmów ¹⁾, kilka razy u nas w XVI wieku przedrukowane ²⁾, było dla chrześcijańskich lekarzów poleconem. Wszystkie te przyczyny związane z tą pogardą, jaką dla Żydów mieli chrześcijanie, sprawiły, iż żydowscy lekarze nie posuwali się w tej nauce. Wróciła się hipokratyczna szkoła z powrotem nauk. Powstał Vesalius ojciec nowej anatomii, Amatus Portugalezyk Żyd, którego Zygmunt I wzywał do swego dworu ³⁾, ważne w żyłach zrobił odkrycie; w 1547 r. nastąpiła epoka mistycyzmu w filozofii i w medycynie. Kabała odzyskała swoją władzę. Żydzi cenić więcej zaczęli ulubioną naukę. Teofrast Paracels, który od Wojciecha Baza lekarza króla polskiego otrzymał świadectwo, iż wyleczył człowieka którego on opuścił, jeździł do Polski; jak i do innych krajów ⁴⁾. Dzieła jego z nadobnymi tytułami, Wierzbiety krakowska drukarnia wydała ⁵⁾. Wyraża on ⁶⁾, iż wśród licznych jego uczniów

¹⁾ P. 312 u Sprengla p. 582.

²⁾ 1574, 1581, 1597 r. Walentyn z Lublina celniejszym był wydawcą.

³⁾ Sprengel III Theil p. 68. Wolfiusz t. 2. p. 200, mówi o wzwaniu Amata do dworu królewskiego w Polsce.

⁴⁾ Sprengel na kar. 348, mówi o świadectwie danem przez Baza lekarza króla, i przywodzi *Adami vitae Maediorum Germaniae*. Sam zaś Paracels w przedmowie do wielkiego dzieła: *Die Wundartzney*. Sprengel p. 343 wymienia wśród innych krajów w których był, Polskę.

⁵⁾ *Archidoxi Philippi Theophrasti Paracelsi magni germani philosophi et medici solertissimi, ac mysteriorum naturae scrutatoris et artificis absolutissimi L. X. Nunc primum illustri ac magnifico Domino Alberti a Lasko Palatino Siradiensi, Duce et auspice, studio et diligentia Adami Schrötteri Philosophi et Poetae laureati, e Germanico in Latinum sermonem translatis et editi. Marginalibus annotationibus et indice copiosissimo per Joannem Gregorium Mairum Philosophum et Medicum adjectis, cum gratia et privilegio imperiali ad septennium. Cracoviae ex officina Typographica Mathiae Wierzbiety Typographi Regii 1569 4to; tudzież, De praeparationibus P. Theophrasti Paracelsi, ab Hohenheim Germani Philosophi ac Medici omnium iudicio absolutissimi Li. II. Cura et studio summae fide et integritate qua fieri potuit, ab Adamo Schröttero Silesio Philosopho et Poeta laureato, in lucem editi, cum privilegio Caesareo ad septennium. Cracoviae ex officina Typographica Mathiae Wierzbiety 1596, 4to.*

⁶⁾ W przedmowie do ksiąg zwanych *Bertheoneae* S. 335.

którzy mu się nie udali, Polska ma trzech, Czechy jednego, Saxonii i Węgry po dwóch, Niderlandy jednego, Szwabii żadnego nie wydała. Zdaje się, że jeden z tych polskich uczniów był Mejer Dawid ¹⁾, którego Stefan król niekiedy używał ²⁾.

Za Zygmunta III dosyć było Żydów lekarzami, kiedy przeciwko nim tak mocno Szleszkowski powstał ³⁾. Za tego króla upadły nauki w Polsce. Żydzi na jednym nieoświecenia punkcie stanęli. Ledwo który mógł się znaleźć cokolwiek zdatny lekarz ⁴⁾. Sami zaś między sobą leczą się w miarę powszechnej im teraz niewiadomości i używają pomocy od chrześcijańskich lekarzów w większych potrzebach; każde zaś miasteczko nasze ma cyrulików, których ciemność wyrównywa bezprzekładnej w innych krajach śmiałości w leczeniu.

IX. Wiadomo jest, że matematyczna nauka u Greków dopiero uważana była za pomocną do filozofii. Pitagoresa prawidła przyjmując w kilku względach, Żydzi obznajomili się cokolwiek z wyobrażeniami geometrii; ta jednak musiała być mało znana, kiedy jeden miszniecki pisarz mówi poważnie, że R. Eliezer za pomocą geometrii, doszedł wiele jest kropel w morzu ⁵⁾. Astronomii jak mdle mieli wyobrażenia, okazuje Bailli ⁶⁾. Dla ogłoszenia nowego miesiąca używali świadków, któ-

¹⁾ Na jednym exemplarzu dzieł Paracelsa, czytałem niemiecki napis tego Mejera Dawida, w którym wyraża, że autor jest jego ojcem i nauczycielem.

²⁾ Kowaciovius kanclerz siedmiogrodzki, w liście do Stefana króla 1586, 14 czerwca, dziękuje za udzielenie tego lekarza.

³⁾ Pierwsze dzieło przeciwko Żydom lekarzom, wydał Szleszkowski 1621 r. w Brunsbergu. Tę samą księgę, w tejże samej drukarni wydał 1622 r., w Krakowie 1623. Niemordowany Szleszkowski w walce przeciwko tymże współlekarzom starożytności, wydał 1630 r. w Warszawie in 8: *Ad Illustrum Dominum Joannem Jastrzembecium Baronovicium palatinum siradiensem, de fugiendis medicis atque chirurgis judaeis, epistolarum pentas.*

⁴⁾ Był za Jana III Żyd lekarz, którego nawet obwiniano, że przez złe leczenie przyspieszył śmierci temu królowi.

⁵⁾ Buxtorf *Lexicon* etc. 625.

⁶⁾ *Histoire de l'Astronomie ancienne.*

www.libtool.com.cn

rzy ogłaszali jego¹⁾ pojawienie się²⁾. Naczelnik synedrynu, przez ogień zapalone donosił o tej epoce³⁾, i dopiero w półczwarta wieku po Chrystusie, Hillel ułożył potrzebny kalendarz⁴⁾, który od Karaitów dla tego jest przyjęty, że innego nie mają⁵⁾. Po tem krótkom wystawieniu niewiadomości Żydów w przedmiocie najwięcej ich, bo czci religijnej obchodzącym, czytelnik nie będzie się dziwił, że o matematykach Żydach w ich kraju wiadomości mieć nie może. Ten sam sławny R. Eliezer Ben Hirkan, w trzecim wieku naszej ery wydał dla swoich ziomków dzieło o wymiarze kuli ziemskiej i obrocie planet; Ada bar Ahaba w tym samym czasie pisał o rachunku porównań dnia z nocą. Hillel ben Juda, wprowadziwszy używanie liczby złotej, dał prawa obliczeniu nowiów i pełni księżyca⁶⁾. Zmieszani Żydzi z Arabami, we wszystkich naukach chcieli im być pomocnymi. Uczył się Arab matematyki, Żyd szedł tą samą drogą w IX wieku. Messalach Żyd wstąpił się w astronomii, a kiedy rodowi Honainów winni byli Arabowie przekłady wielu greckich pisarzy, a między nimi Euklidesa, Żydzi także na hebrajski przełożyli⁷⁾. Mieli oni także w swoim języku w tym czasie przełożone dzieła Archimedeasa Almagest, Ptolomeusza i innych greckich matematyków; w astronomii pomagali Arabom: Elhazan

¹⁾ Joannis Seldeni: *Dissertatio de anno civili Hebraeorum* w Ugo-
linie t. XVII p. 303, 336, 340.

²⁾ Tamże p. 207, 254, i *Dissertatio Christophori Langhanssen de
mense veterum Hebraeorum lunari*. Tamże p. 393.

³⁾ Selden p. 211.

⁴⁾ Tamże p. 216, przykłady Euklidesa po hebrajsku ms. ma bi-
blioteka paryska kod. 1614. Podług Montfokona *Bibliotheca etc. tu-
ryńska* równy posiada przekład z arabskiego na hebrajski język. Kod.
VIII i 67, za świadectwem kod. ms. *Bibliotheca Regia Taurinensis*
1749 r.

⁵⁾ Montucla: *Histoire des mathematiques*, el. an. VII T. I p. 417.
Biblioteki: paryska, watykańska, florencka, turyńska i inne, zawierają
dzieła żydowskie, ms. tego rodzaju obliczeń.

⁶⁾ Montucla p. 422 Honaina nazwał Żydem. Ktokolwiek wziął
w rękę historię literatury Arabów, poznać może grubą omyłkę XV
wieku. Żyd Corta ben Luca, czterdziestą i piętnastą księgę, przyswo-
jone Euklidesowi, także na hebrajski język wyłożył.

w Toledzie, podług świadectwa Żydów, ułożył tablice
astronomiczne, od Alfonsa króla kastylskiego wydane¹⁾.
Mówiąc zaś o każdej nauce dawanej u Żydów, imię
Mojżesza Maimonidesa zawsze natrąca się²⁾. Upadły
nauki Arabów, Żydzi także w matematyce przestali mieć
celniejsze dla siebie szkoły. Niekiedy w tłoku licznych
dzieł w XVI wieku, mniej sławne żydowskich pisarzy
w matematyce imiona widzimy. Znajdujemy za Jana
Kazimierza wyklęcie prawie matematyki u Żydów w Pol-
sce³⁾. Powód tej śmiesznej klątwy nie mógł być inny
jak ten, że Baruch Spinoza odstąpił od Żydów, w wy-
kładzie swojej nauki używa całej geometrii na pomoc
poczwarnym twierdzeniom⁴⁾.

IX. Rok żydowski składa się z dwunastu miesięcy
księżycowych, i ma dni 354 i niemal trzecią część dnia;
różni się tedy jedenastą dniami do słonecznego. Dla
zgodzenia roku księżycowego z słonecznym, musiano
dodawać w pewnym lat obiegu przybyszowe miesiące,
i gdy Hillel Jehuda przyjął złotą liczbę dawniej od
Metona dla Ateńczyków wprowadzoną⁵⁾, w obwo-

¹⁾ Montucla p. 418.

²⁾ *Liben Moses Maimons*, Berlin 1792 r. Uwagi jego jednak astro-
nomiczne są zmieszane z astrologią. Pismo jego o dwojakim błęgu
gwiazd stałych zasłużyło na wspomnienie z szacunkiem od niektó-
rych pisarzy.

³⁾ W ms. Samuela z Żółkwi na kar. 91 mówi, że matematyka
używana przeciw ludziom i Bogu jest pod klątwą zakazana; nie mam
teraz tego rękopismu, tylko ten krótki wyciąg.

⁴⁾ Baruch Spinoza w 1663 r. wydał dzieło Descarta sposobem
geometrycznym wyłożone, do którego dodał swoje metafizyczne uwagi.
W roku 1665 wydał *Tractatus theologico politicus*, w którym już usta-
wnie w odradzającej się naturze Boga znajdował. Te myśli w 1677
r. wydane w pogrobowych jego dziełach jaśniej okazują się. Jedni
go ateuszem, drudzy panteistą, jak jest w istocie, uznali. Używał on
sposobu geometrii właściwego dla okazania twierdzeń zbyt ciemnych
i suchawych. Kiedy sprawdzam epoki dzieł Spinozy i jego wykłęcia
przez Żydów, zdaje się, że moje mniemanie ma historyczną oczy-
wistość. Patrz o Spinozie, i o historii panteizmu ważną rozprawę w t.
X. Buhle kom. w Göt.

⁵⁾ 432 r. przed erą chrześcijańską.

Bibl. pols. Rozprawa o Żydach, T. Czeskiego.

www.libtool.com.cn

dziesięć lat 19, siedem lat było przybyszowych ¹⁾. Używali różnych epok Żydzi, od przygód lub szczęśliwych zdarzeń ²⁾. Gdy greckie upadło panowanie, i pamiątka Alexandra W. ustępowała innym epokom; Żydzi zaś stali się mieszkańcami całego świata, chcieli wziąć powszechną epokę, i przyjęli ją od stworzenia świata. Nastąpiło powszechne tej epoki przyjęcie, po wydaniu Talmudu ³⁾. Rok pierwszy od stworzenia świata, podług Żydów jest rokiem peryodu juliańskiego 953, oznaczającym się 6 października ⁴⁾; wypada tedy, że w roku 1805 jest rok 5566 ery żydowskiej ⁵⁾. Liczą także lata od stworzenia świata, opuszczając lat tysiąc ⁶⁾.

X. Historia ludów chrześcijańskich jest mało Żydom znana ⁷⁾; zamknięci iż tak rzekę w ścisłym obwodzie potrzeb i znajomości, nie pytają się kto, co czyni. Wszystko co jest dalekiego, jest dla nich obcem. Są niektóre cząstkowe opisy ich przygód w Polsce ⁸⁾. Jeo-

¹⁾ W Cyklu 19 lat, rok: 3, 6, 8, 11, 14, 17, 19, jest embolliczny.

²⁾ Pierwej rachowali od wyjścia z Egiptu, potem od postawienia, dalej od zniszczenia kościoła Salomona, potem od początku panowania królów, następnie od czasu przybycia Alexandra W. i zawarcia sojuszu z Symonem sprawiedliwym.

³⁾ O czasie wydania Talmudu patrz §. V, patrz t. I Ugolina p. 144.

⁴⁾ Epoka stworzenia świata była i jest przedmiotem sporów uczonych. Ricciolus *Chronologia reformati* l. VII c. 2 p. 293, siedmiesiąt ogłosił opinij między sobą różnych. Tu nie jest miejsce mówienia o tym przedmiocie. Opinią żydowską w tem miejscu wyrazić miałem za powinność, bo tej chronologii używają.

⁵⁾ Początek ery chrześcijańskiej jest rokiem peryodu juliańskiego 4714, a żydowskiej ery 3761. Dodając lata ery chrześcijańskiej do r. 3761, wychodzi rok terazniejszy. Patrz *Elementa matheseos Christiani Wolfii* ed. Hallae Magdeburgicae 1738 r. t. IV p. 151, *L'art de vérifier les dates* t. I.

⁶⁾ Patrz Wolfii *Bibliothecam* t. 2, p. 22.

⁷⁾ Patrz *Bibliothecam hebraicam* Wolfii, Bartol cci *Bibliothecam Rabbincam*, a przekonad się łatwo można, że historia ludów chrześcijańskich nie zatrudniła pisarzów żydowskich.

⁸⁾ Nieszczęścia których za Jana Kazimierza na Ukrainie i Litwie doświadczyli, opisał Meir ben Schenucel, Nathan Netha, i Schabtaj Mar-Schenucel Veitsch w Wenecyi też same doświadczone nieszczęścia podał potomności. Połaje on obraz okropny męczeński od rozhu-

grafia żydowska stosuje się do ich dawnej ziemi, a te podróżniki które Beniamin z Tudeli ¹⁾, Petachias z Razybony ²⁾, Abraham Peristol ³⁾, zostawili, są małej wartości, i godne są opisu podróży dwóch Żydów polskich, którzy za Zygmunta I wydali opis swoich objazdów, i o rzece Sabbathon, burzącej się przez sześć dni, a w dzień sobotni spokojnej, poważnie rzecz czynią ⁴⁾. Liczą ci wędrownicy: współbraci, jak gwiazdy na niebie i piasek w morzu ⁵⁾. Wszelako o współbraciach swoich będących w Chinach, nie mają wiadomości ⁶⁾. W nauce którą

kanego pospólstwa i Kozaków. To dzieło tłómaczono w wyciągach dla mnich; to wszystko się działo, co w powstaniu ludu 1770 r. na Ukrainie.

¹⁾ Ed. Bergerona *dans les voyages du moyen age* ed. 1735.

²⁾ W zbiorze Ugolina na końcu t. IV.

³⁾ 1527 r. wydał Hide 1697 r. z ważniejszymi notami niż dzieło samo. Ugolin w swój zbiór opis tej podróży umieścił.

⁴⁾ Józef Żydowin w historii *antiquitatum Judaicarum* ed. Ła. ks. 7. r. 27 a greckiej ks. 7. r. 13 mówi, że przez 6 dni spoczywa, a siódmego dnia burzy się i z wielkim pędem płynie. *Unde etiam Sabbathicus est appellatus, a sacro Judaeorum septimo die sic denominatus.* Plinius *hist. nat.* l. 31 c. 2, przeciwnie mówi: *in Judea, rivus omnibus Sabbathis siccatur.* Żydzi przyjęli opinią Pliniusza, bo się bardziej zgadzała z bajką, iż tę rzekę przejść nie można, a za nią są niezliczone tłumy Żydów. Mikołaj Fuller in *Miscellis sacris* ks. I. r. 9, w dziele *Tractatum Biblicorum* ed. Lond. 1660 t. IX. p. 1234, poważnie rozbiiera, czy Sabbathon rzeka jest też sama, którą Strabon w ks. 6. *Eleuther*, Ptolomeusz w jeografii ks. 5. r. 15, *Valania*, Mojżesz Majmonides *Gozanem* nazywa, a nie raczył zacząć swojej pracy od wyznania, iż jego trud jest próżnym, bo tej rzeki nigdy nie było. Z dzieła Manassesa Ben Israel o nadziei Izraela na kar. 65, i Wolfiusza *Bibl. hebr.* t. I. p. 141 wiemy, że dwaj polscy Żydzi z dalekiej powróciwszy drogi, wydali 1534 r. w niemieckim języku opisanie tej rzeki. Ta księga na żądanie Jesuitów, w Wrocławiu, w czasie jarmarku została spalona. Nie umiem pewnie, nietylko epoki tego wypadku ustanowić, gdyż w t. I. p. 1093 mówi, że to dzieło było wydane 1634 r. a o jego przedrukowaniu w 1691 r. t. 2 p. 283 wspomina.

⁵⁾ Patrz podróżnik Abrahama Peritsola z uwagami uczonego Hyde.

⁶⁾ Dawno wiadano, że Żydzi są w Chinach. Lecz kiedy przyszli do tego kraju, w jakiej są liczbie, jakich ksiąg religijnych używają, niewiadomo. Gozani, Demonge i Gaubil, będąc w Chinach, dali wiadomości; użył ich najpierwszy Brotler wydawca Tacyta 1771 t. w t. 3 kar. 567; w notach i objaśnieniach tego pisarza, potem to doniesie-

www.libtool.com.cn

Żydzi u swoich mają nauczycieli, te ważne części wiadomości zupełnie nie są dawane im.

XI. Akademe były w żydowskiej ziemi. Po rozproszeniu Żydów, sławne były akademie babilońskie ¹⁾. Te w jedenastym upadły wieku ²⁾. Beniamim z Tudeli opisał znaczną wielość tych celniejszych szkół ³⁾. R. Pettachias jest skromniejszym w wyliczaniu tych stolic nauk ⁴⁾. W Hiszpanii były sławne ⁵⁾. Następnie wyliczają żydowscy pisarze: praską, frankfortską, krakowską, poznańską, lubelską, lwowską ⁶⁾. Jeszcze są drukowane książki, na których napisy rektorów krakowskiej, poznańskiej, lubelskiej akademii, znajdują się ⁷⁾. W akademiach babilońskich i hiszpańskich uczono oprócz teologii, filozofii, matematykę, lekarską naukę i muzykę ⁸⁾. W polskich przedstawiano na duchownej nauce

sienia nieco dokładniej umieszczone zostały w *Lettres edifiantes et curieuses par quelques Missionnaires de la Compagnie de Jesus*, Recueil XXXI. Paris 1774 od k. 296 do k. 376 i w Michaelisa, *Orientalische Bibliothek* t. 7. p. 70., t. 9. p. 40. Z tych źródeł, uwiadomienia o chińskich Żydach są następujące: 1) Znani byli Żydzi za dynastyi Tchoua która rządziła 243 lat przed erą naszą. 2) 73 r. naszej ery czyli trzy lata po zburzeniu Jerozolimy, 70 familij z pokolenia Beniamin, Levi i Judy, prz. z Chorozan i Samarkandę przeszli do Chin. 3) Osiedli w Pekinie i w czterech innych miastach. 4) Mieszkają w Caifong-fou o 150 mil od Pekinu, siedm liczą familij, a ludności całej 600 osób. 5) Chińczycy nazywają ich *Hoei-Hoei*, sami sobie dwa nazwiska dają, jedno jest od błękitnych kapeluszy których używają. 6) Synagogę mają obszerną. 7) Rękopisma religijne będące u nich są dosyć późne, bo dawniejsze zginęły.

¹⁾ Georgii Ursini *antiquitates hebraicae*; t. XXI p. 795 p. 801. Leonardi Heuberi *Dissertatio de academiis Hebraeorum* w tymże tomie p. 1081.

²⁾ Tamże.

³⁾ Patrz nad nim co do tego przedmiotu uwagi Ursina.

⁴⁾ Patrz jego podźniki.

⁵⁾ Patrz przywiedzione rozprawy Ursina i Heubera.

⁶⁾ Tamże.

⁷⁾ Tamże.

⁸⁾ O stanie muzyki u Żydów, patrz oprócz wielu dawnych pisarzy, Kalckbrennera *Histoire de la musique* ed. Paris 8. 1803 r. T. I. od k. 16 do 58. U nas Żydzi mieli tylko trąby za instrument używany przy wyklęciu najstraszniejszym, i śpiewy. Trzymanie się za gardło-

i początkach filozofii. Akademe żydowskie w naszym kraju od Zygmunta III przestały mieć nawet imię; najęty nauczyciel, uczył czytać, pisać, i wprowadzał do Talmudu nauki. Ciekawość, za pomocą uczonego w tej zawilej doskonalili się nauce. Często głębokie milczenie i posępność naszego żydowskiego mędrca w oczach gminu wystawiała. Większej ścisłości Żydzi *Hassidei*, przywiązali się bardziej do modlitw, które w Jerozolimie śpiewano, i większą jeszcze pogardę dla postępu w oświeceniu pokazywali.

§. IX.

O planie reformy Żydów.

Kiedy sejm 1788 roku zaczęty, chciał uporządkować kraj i nowy dać stopień oświecenia wszystkim klasom narodu, zwrócono uwagę na Żydów. Wiadome przygody przerwały zaczęta pracę. Są teraz nowe zwierzchności krajowe, są ciż sami Żydzi. Należy zdać sprawę o środkach jakich użyć chciano do ich poprawy. Trzeba wierny mniemań wystawić obraz. Urzędowałem w ciągu tego sławnego sejmu w komisji skarbowej, magistraturze mającej w wielu względach zwierzchność nad Żydami. To co było uznanem za użyteczne, wiernie, choć nieco w odmiennym porządku wystawiam.

Poznać chciano Żydów. Poprzednicze ośm §§. oswoiły czytelnika z przygodami, stopniem oświecenia, pożytkami i środkami, które całej społeczności przyniosili. Przeświadczone się: 1) że w całym kraju jaki był po roku 1772, było około 900,000 Żydów obojej płci ¹⁾; że toż samo plemię bardzo się rozmnaża. 2) Że nowsze

wrzeszczące pienia, ma wiele podobieństwa z Arabów śpiewania sposobem.

¹⁾ Liczba lustracya ostatnią objęta, wynosi mężczyzn w Polsce i Litwie 608,516, lecz przekonałem się z kilkunastu sprawdzeń, że mężczyzn można było rachować najmniej 450,000, dodaje się tyleż kobiet, i zbiór obojej płci 900,000, jest zbliżony bardzo do prawdy.

www.libtool.com.cn

Żydzi u swoich mają nauczycieli, te ważne części wiadomości zupełnie nie są dawane im.

XI. Akademie były w żydowskiej ziemi. Po rozproszaniu Żydów, sławne były akademie babilońskie¹⁾. Te w jedenastym upadły wieku²⁾. Beniamin z Tudeli opisał znaczną wielość tych celniejszych szkół³⁾. R. Pettachias jest skromniejszym w wyliczaniu tych stolic nauk⁴⁾. W Hiszpanii były sławne⁵⁾. Następnie wyliczają żydowscy pisarze: praską, frankfortską, krakowską, poznańską, lubelską, lwowską⁶⁾. Jeszcze są drukowane książki, na których napisy rektorów krakowskiej, poznańskiej, lubelskiej akademii, znajdują się⁷⁾. W akademiach babilońskich i hiszpańskich uczono oprócz teologii, filozofii, matematykę, lekarską naukę i muzykę⁸⁾. W polskich przedstawiano na duchownej nauce

sienia nieco dokładniej umieszczone zostały w *Lettres edifiantes et curieuses par quelques Missionnaires de la Compagnie de Jesus*, Recueil XXXI. Paris 1774 od k. 296 do k. 376 i w Michaelisa, *Orientalische Bibliothek* t. 7. p. 70., t. 9. p. 40. Z tych źródeł, uwiadomienia o chińskich Żydach są następujące: 1) Znany był Żydzi za dynastji Tchoua która rządziła 243 lat przed erą naszą. 2) 73 r. naszej ery czyli trzy lata po zburzeniu Jerozolimy, 70 rodzin z pokolenia Beniamin, Levi i Judy, prz. z Chororan i Samarkandę przeszli do Chin. 3) Osiedli w Pekinie i w czterech innych miastach. 4) Mieszkają w Caifong-fou o 150 mil od Pekinu, siedm liczą rodzin, a ludności całej 600 osób. 5) Chińczycy nazywają ich Hoi-Hoi, sami sobie dwa nazwiska dają, jedno jest od błękitnych kapeluszy których używają. 6) Synagogę mają obszerną. 7) Rękopisma religijne będące u nich są dosyć późne, bo dawniejsze zginęły.

¹⁾ Georgii Ursini *antiquitates hebraicae*; t. XXI p. 795 p. 801. Leonardi Heuberi *Dissertatio de academis Hebraeorum* w tymże tomie p. 1081.

²⁾ Tamże.

³⁾ Patrz nad nim co do tego przedmiotu uwagi Ursina.

⁴⁾ Patrz jego pod óżnik.

⁵⁾ Patrz przywiedzione rozprawy Ursina i Heubera.

⁶⁾ Tamże.

⁷⁾ Tamże.

⁸⁾ O stanie muzyki u Żydów, patrz oprócz wielu dawnych pisarzy, Kalckbrennera *Histoire de la musique* ed. Paris 8. 1803 r. T. I. od k. 16 do 58. U nas Żydzi mieli tylko trąby za instrument używany przy wyklęciu pajsrotażem, i śpiewy. Trzymanie się za gardło

i początkach filozofii. Akademie żydowskie w naszym kraju od Zygmunta III przestały mieć nawet imię; najety nauczyciel, uczył czytać, pisać, i wprowadzał do Talmudu nauki. Ciekawy, za pomocą uczeńszego w tej zawilej doskonalili się nauce. Często głębokie milczenie i posępność naszego żydowskiego mędrca w oczach gminu wystawiała. Większej ścisłości Żydzi *Hassidei*, przywiązali się bardziej do modlitw, które w Jerozolimie śpiewano, i większą jeszcze pogardę dla postępu w oświeceniu pokazywali.

§. IX.

O planie reformy Żydów.

Kiedy sejm 1788 roku zaczęty, chciał uporządkować kraj i nowy dać stopień oświecenia wszystkim klasom narodu, zwrócono uwagę na Żydów. Wiadome przegody przerwały zaczęta pracę. Są teraz nowe zwierzchności krajowe, są ciż sami Żydzi. Należy zdać sprawę o środkach jakich użyć chciano do ich poprawy. Trzeba wierny mniemań wystawić obraz. Urzędowałem w ciągu tego sławnego sejmku w komisji skarbowej, magistraturze mającej w wielu względach zwierzchność nad Żydami. To co było uznanem za użyteczne, wiernie, choć nieco w odmiennym porządku wystawiam.

Poznać chciano Żydów. Poprzednicze ośm §§. oswoiły czytelnika z przygodami, stopniem oświecenia, pożytkami i środkami, które całej społeczności przynosił. Przeświadczone się: 1) że w całym kraju jaki był po roku 1772, było około 900,000 Żydów obojej płci¹⁾; że toż samo plemię bardzo się rozmnaża. 2) Że nowsze

wrzeszczące plemię, ma wiele podobieństwa z Arabów śpiewania sposobem.

¹⁾ Liczba lustracy ostatnią objęta, wynosi mężczyzn w Polsce i Litwie 608,516, lecz przekonałem się z kilkunastu sprawdzeń, że mężczyzn można było rachować najmniej 450,000, dodaje się tyleż kobiet, i zbiór obojej płci 900,000, jest zbliżony bardzo do prawdy.

www.libtool.com.cn

pokolenie Żydów coraz bardziej ma nowe zarody chorób i osłabienia ¹⁾. 3) Że dzieci żydowskich więcej umiera w proporcji sta, niż chrześcijańskich ²⁾. 4) Że stopień ich oświecenia jest prawdziwie systematyczną niewiedomością, kiedy młodzież od nauki czytania, przechodzi do Talmudu, i moralnej nauki krótko zebranej nie ma. 5) Rabin, nauczyciele a razem sprawcy obrzędów religii, despotyczną w wielu względach sprawowali władzę. 6) Handel w ich ręku był co do wywozu trzy czwarte części ³⁾, co do sprowadzenia ⁴⁾ część. 7) Wyżywienie Żyda kupca kosztowało połową mniej, jak kupca chrześcijanina, taniej tedy mógł dawać towary, jak chrześcijanin. 8) Bankructwo u Żydów kupców było częstsze niż u chrześcijan ⁴⁾. 9) W prowincjach prócz Wielkiej Polski, połowa niemal rzemieślników składała się z Żydów. Rzemiosła są: szewstwo, krawiectwo, kuśnierstwo, złotnictwo, grabarka, ciesielka, mularstwo. 10) Każde miasteczko miało mniej więcej cyrulików, niemających żadnej nauki, prócz doświadczenia. 11) Jednej uczonej położnicy baby żydowskiej nie było w całym kraju,

¹⁾ Dwie szczególnie choroby zjawły się, *Spina ventosa* czyli nadkośćcowa spuchnięcie, i świerzby; pierwsza choroba wyniknęła z słabych kości. Młodzian niedojrzały dawał życie dziecku, ten sam owo niedojrzały podobne musiał mieć wady, te w kilku pokoleniach coraz bardziej okropniejsze okazywać musiały skutki. O nieprzyzwoitości wczesnego małżeństwa patrz właściwy rozdział mego dzieła i *Medicinische Polizei* Franka. Ed. Wied. 1786. I Theil. Prawodawca niech te kilkanaście kart przeczyta, a przekona się o potrzebie napisania prawa, stosownie do wyroku, który sama daje natura. Uważano także, że przy szczepieniu ospy ostrzejsza była materya w żydowskich dzieciach. Skorbut więcej szkodził Żydom koło Warszawy, jak w południowych prowincjach.

²⁾ Uważano, że w proporcji umierających sta dzieci chrześcijańskich, umierało sto czterdzieści lub sto pięćdziesiąt żydowskich.

³⁾ To postrzeżenie było ile być mogło brane najściślej z rejestrów celnych. Właściciele sprzedający produkta z tego rejestru byli wyłączonymi.

⁴⁾ Sprawdzenie to ściśle nie mogło nastąpić, ale z liczby reskryptów wydanych na komisye sądzące sprawy zbiegu wierzycieli, można było o tej prawdzie przekonać się.

i przez niedostatek tych kobiet wiele Żydówek umierało w pologach, i dosyć prędko przestawały być matkami, bo nieumiejętnie w pologu obchodzono się. 12) Familij rolniczych było 14 w całym kraju. 13) Nader rzadki był przykład aby przez kilka pokoleń utrzymał się majątek żydowski; przyczyna była w kolei bankructw współżydów, omylonych spekulacyj i doświadczonej niesprawiedliwości. 14) Dostrzeżono nienawiść ku inaczej wierzącym; przyczyną była wzajemność, i duma właściwa nieoświeconym ludziom. 15) Porównano liczby występów u Chrześcijan i u Żydów w proporcji ludności; rozboje i fałszowania były liczniejsze u Żydów, kradzieży mniej ¹⁾. 16) Próżniaków dwunasta część mniej więcej była ludności, a żebraków, sześćdziesiąt ²⁾. 17) Znaczną postrzeżono odmianę sposobu myślenia u Żydów. Kobiet znaczna liczba stała się rozwiązlejszą. Na kłatwy i obrządki religijne mniejsza była uwaga u Żydów. Miłość rzadko kojarzyła związki małżeńskie, bo wola rodziców je stanowiła; zjawily się w ostatnich latach rozwody, czynione przez miłość dla obcych. 18) Uważano, że w sprawach które Żydzi mieli, większe wykrety miały miejsce. 19) Chłopi byli niszczeni przez arendarzów. 20) Są długi powszechności żydowskiej, które uspokajać należy.

Po sprawdzeniu tych postrzeżeń, ci co projekt szczególniejszej układali, zgodzili się na następne zasady:

Pierwsza. Dotychczas uważał rząd Żydów jak tolerowanych. Odtąd należy im prawa mieszkańcom należne przyznać. *Druga.* Nadając rząd te prawa które

¹⁾ Michaelis w 19 tomie *Orientalische Bibliothek*, czyniąc wyciąg dzieła P. Döhma utrzymuje, że w Niemczech w proporcji win, dwadzieścia pięć razy więcej pełnią występów złodziejstwa niż chrześcijanie. Mendelsohn w uwagach nad opinią Michaelisa, którą Döhm p. 72 w drugim tomie umieścił, chce porównać równą liczbę ludzi starego i nowego zakonu jednej profesyi, i dopiero sądzi, że sprawiedliwy nastąpić może obrachunek win jednych i drugich. To postrzeżenie Mendelsohna, ile być mogło, zastanawiało moją uwagę w tem porównaniu.

²⁾ To obliczenie było robione z obliczenia obrachunków, które przesłano.

www.libtool.com.cn

mają dawniejsi obywatele, może i powinien żądać, aby Żydzi byli oświeconymi w miarę potrzeby kraju. *Trzecia.* Gdy różnice hańbiące Żydów przez tę ustawę nikną, wszelkie szkodliwe oddziały (prócz religii, której wyznania wolność się ubezpiecza) niszczą się. *Czwarta.* Cały przemysł jest wolny; lecz że w trzymaniu karczem stali się Żydzi przyczyną zniszczenia włościan, używanie tego prawa zawiesza się, z uwagą na czas, aby kilkadziesiąt tysięcy nowych sług do arend znaleźć można. *Piąta.* Gdy przykład na Tatarach dowiódł, że usunąwszy się od praw swojej społeczności, majątek swój niszczyli w pieniactwie, należy od tego nieszczęścia ochronić Żydów przez sądy familijne i polubowne. *Szоста.* Gdy zaczęły się nowe oddziały Żydów, tym rozróżnionym w religii Żydom równie wyznanie ubezpieczać, byle moralność była każdemu wyznaniu prawidłem. *Siódma.* Że nie jest rzeczą niepodobną, aby Żydzi w święta swoje bili się równie jak Chrześcianie, gdy środki przyzwoite użytymi zostaną¹⁾. Projekt cały w umówionych już celach niemal był ułożony.

¹⁾ *Michaelis Mosaisches Recht* t. IV p. 112 okazuje, że Mojżesz nie zakazał bić się w szabas; powróciwszy z niewoli przyjęli to mniemanie, lecz jak Macabeo. li. 11 Jos. XII c. 6 widzimy, wycięci zostali w jednej potyczce, bo się bronić nie chcieli; ułożyli się tedy, że bronić się jest rzeczą godziwą, atakować tylko im nie wolno. Z takiego mniemanie korzystał Pompejusz, gdy w szabas spokojnie przykładał do murów Jeruzolimy narzędzia niszczące mury. Wszakże to mniemanie nie musiało być powszechne, kiedy za świadectwem Józefa służyli w wojsku Alexandra W., królów macedońskich i w Egipcie, a takiego szkodliwego spoczynku w żadnym wojsku nie można było pozwolić. Równie jest rzeczą nieprzeczną, że pod znakami Mahometa walczyli Żydzi, a jego prędkie zwycięstwa byłyby opóźniane przez peryodyczne próżnowanie. Maimonides i wielu uczonych Żydów zgadza się, że w szabas bronić się wolno. Każda wojna choć napastna, zawsze ma imię obronnej czyli odpornej. Wreszcie przez pisma rozsądnie wydawane i przymus nawet, ucivilizowany Żyd uczuje potrzebę bronienia wspólnej ojczyzny.

ROZDZIAŁ I.

O ogólnych prawach dla Żydów.

§. I. Prawo uznaje Żydów za ludzi wolnych, sami mogą władać majątkiem, upominać się o jakiegokolwiek prawne należytości. W poddaństwo zapisać się nie są mocnymi.

§. II. W społecznościach do których należą, mają głos czynny. Urzędnikami obranymi być mogą i obierają, a to stosownie do praw powszechnych.

§. III. W magistratach w proporeji ludności, wiele ma być koniecznie obranych Żydów, komisya policyi ustanowi.

§. IV. Wolno jest Żydom starać się o wszelkie urzędy, i o osobne zaszczyty, właściwe tej klasie do której należą. Prawo jedną karę i jedną nagrodę dla Żydów, jak dla Chrześcian naznacza.

§. V. Wolno jest Żydom nabywać dziedzictwem gruntów, młynów, etc. podług powszechnych prawideł.

§. VI. Pozwoli władza najwyższa policyjna tym Żydom, którzy pomogą do wykonania tej ustawy, szczególnie w przedmiocie osadzenia Żydów na roli, kupować dobra. Po upłynieniu lat 20, wszystkim Żydom taka nadaje się wolność. Gdyby jednak w tym czasie Żydzi jeszcze nie stali się obywatelami, w tym sposobie jak terazniejsze prawo wymaga, władza prawodawcza na lat dziesięć opóźniać będzie to dobrodziejstwo.

§. VII. Zawiesza się na lat 50 od d. możność palenia gorzałki i szynku wszelkich trunków. Przed upłynieniem lat 50, wyda władza prawodawcza wyrok, czy jeszcze dalej też wolność mienia szynków ma być zabronioną¹⁾.

§. VIII. Podatki też same będą na Żydów które na Chrześcian.

¹⁾ Najprzód we wsiach szynkować miano zakazać, w sześć lat później w miastach, aby mieli Żydzi sposobność stopniami odmienić sposób życia.

www.libtool.com.cn

§. IX. Wszystkie długie szynkarzom winne, gdy już nie będą, podług tego urzędnika w domach propinacyjnych, uważać się mają za niebyłe.

§. X. Wszystkie prawa służą tylko Żydom stosującym się do przepisów, które niniejsza ustawa obejmuje.

§. XI. Religii zachowanie nienaruszone zabezpiecza prawo Żydom. Dzieliący się w mniemaniach, osobne mogą mieć szkoły.

§. XII. Żaden Żyd do chrztu przyjętym nie będzie, chyba mężczyzna w roku dwudziestym, kobieta w roku 18, i to po roku uczynionego doświadczenia.

§. XIII. Żydzi obierają duchowną zwierzchność, podług przepisów w rozdziale V.

§. XIV. Te wybory są pod opieką władzy policyjnej.

§. XV. Prawa cywilne żydowskie między nimi nawet ustają. Te im służyć będą za prawo, które władza prawodawcza ogłosiła dla narodu lub szczególnych klas.

§. XVI. Toż samo ma się rozumieć o prawach kryminalnych.

§. XVII. Prawa policyjne co do chowania umarłych i do wszystkich innych przedmiotów, są też same, co dla wszystkich mieszkańców ¹⁾.

¹⁾ Żydzi tego samego dnia, kiedy kto z ich społeczności umrze, chowają. Ważne dwa pisma w tej mierze wyszły: Marcus Herz *Über die frühe Beerdigung der Juden*. Berlin 1788 8.— M. J. Max *Über die Beerdigung der Todten*, Hannover 1788. 8.— Obadwa te pisma osądził Michaelis w *Neue Orientalische Exegetische Bibliothek*, 6 Theil i dalszych. Te pisma są dla tego ważne, że okazują, iż wczesne chowanie u Żydów jest dosyć późnym zwyczajem, przeciwko któremu sławny Mendelsohn powstawał, i że za opóźnieniem chowania w samym Talmudzie znajdują się poważne przepisy.

ROZDZIAŁ II.

o aktach urodzin i śmierci, ślubach małżeńskich i rozwodach.

§. I. Księgi urodzenia, śmierci i ślubu, powinny być w każdej społeczności. Jednakowe wzory przepisze władza policyjna.

§. II. Taż władza przepisze wzory do tablic różnych chorób i śmierci.

§. III. Te tablice odsyłane będą wiernie co pół roku do władzy powiatowej.

§. IV. Nikt zawierać małżeństwa nie może prędzej, jak mężczyzna w roku dwudziestym, a kobieta w ośmynastym.

§. V. Ślub nie będzie dany tylko tym oblubieńcom, którzy siebie znają od sześciu niedziel, i wzajemne żeniących się zezwolenie zapisanem będzie w akcie ślubnym.

§. VI. Ślub nie będzie dany niemającemu funduszu do życia. Dla uniknienia wszelkiej w tej mierze wątpliwości, policyjna władza wyda obwieszczenie.

§. VII. Władza prawodawcza wyda później przepisy o rozwodach żydowskich; tymczasem stanowi się:

- 1) Rozwód każdy umieści społeczności w osobnej tablicy, i przyczynę rozvodu wyrazi.
- 2) Kto się rozwiedzie, przez dwa lata innych związków nie zawrze.

ROZDZIAŁ III.

o klasyfikacji Żydów, i o swobodach przyłączonych do tych, którzy rolnictwem się trudnią.

§. I. Żydzi w trojkiej są klasie: rolników, rzemieślników i kupców.

§. II. W ciągu roku jednego, sami Żydzi podadzą się do władz powiatowych, w jakiej chcą być klasie.

www.libtool.com.cn

§. III. Niepodający się, przestają mieć prawo do opieki rządowej; jak próżniacy podług przepisów policyjnych użytemi zostaną.

§. IV. Którykolwiek Żyd osiada na roli, wolny jest na lat 10 od podatków.

§. V. Komisye skarbowe i policyjna ułożą się, w których miejscach wydzieli się grunt skarbowy, oznaczy się miara jak dla włościanina, ułoży także wielość czynszu. Nadto w południowych prowincjach założą się szczególne z samych Żydów złożone osady; wolnemi będą w dobrach skarbowych na lat dziesięć od wszelkich czynszów.

§. VI. Władze powiatowe ułożą się z obywatelami, aby choć pod mniej pożytkownemi warunkami, ziemię (gdzie jej jest dosyć) na czynsz zbożowy puszczali osadzać chcącym się Żydom. Właściciel który w ciągu lat dziesięciu, dwadzieścia familij żydowskich pomyślnie trudniących się rolnictwem okaże, będzie miał zasługę, i skarb mu odda podatku, skarbowi należnego od tychże Żydów, za lat pięć.

§. VII. Tam gdzie szczególne będą Żydów osady, władze powiatowe:

1) Postawią domy podług jeneralnego planu, który komisya policyjna oznaczy, dawszy kontrakt temu, który opisane przyjmie warunki, i za mniejszą ugodzi się sumę.

2) Dana będzie każdemu gospodarzowi suma oznaczona na bydło.

3) W każdej takiej osadzie wybierany jest wójt przez społeczność na lat 6, i ten odpowiada za wszystkie nadużycia.

§. VIII. Co pięć lat władza najwyższa policyjna, osadzie żydowskiej najprzykładniej gospodarującej, wyda nagrodę przeciągnięcia jednego roku uwolnienia od podatku. Osad takich uwolnionych, na ten jeden raz, może być tylko cztery.

§. IX. Najpilniej pracujący Żyd rolnik w równym ciągu czasu, będzie miał daną wartość korcy żyta 10. Takich nagród będzie 20.

§. X. Powiatowa władza, w której okręgu są osadzeni Żydzi, okazawszy że są dobrymi rolnikami, i że względem nich przepisy tego urządzenia dopełniają się, będzie miała nagrodę.

§. XI. Żyd rzemieślnik podlega ogólnym prawom, zapisany będzie w tablicy rzemieślników.

§. XII. Wszystkie nagrody, zachęcenia i pomoce fabrykantom i rzemieślnikom chrześcijańskim udzielone, służyć będą Żydom, w sposobie opisanym przez powszechne prawo. Nadto będzie oddzielny fundusz przeznaczony jedynie na fabryki utrzymywane przez Żydw, jako odmieniających sposób do życia.

§. XIII. Kupcy Żydzi tych samych dobrodziejstw używać będą, co kupcy chrześcijanie, i żadne dla nich osobne nie stanowi się prawidło.

ROZDZIAŁ IV.

o oświeceniu.

§. I. Ubezpieczwszy rząd wolne wyznanie wiary Żydów, nadając im prawo obywatelstwa, ma za powinność przyspieszyć oświecenie, w miarę potrzeb tej społeczności i całego narodu.

§. II. Język hebrajski utrzymuje się jak język uczony i religijny; lecz język polski jako narodowy, niemiecki i ruski jako sąsiedzkie¹⁾, uważane są za języki spraw publicznych i prywatnych. Równie teologią żydowską nie zabrania rząd uczyć, podług niższych jednak warunków.

§. III. Szkołki parafialne, powiatowe, szkoły główne, są dla Żydów wolne. Pod żadnym pozorem przymuszaniem nie będą dzieci żydowskie do jakichkolwiek religijnych obrządków wiary chrześcijańskiej. Owszem

¹⁾ Pamietaj potrzebą, że ten plan był układany w czasie istnienia Polski.

www.libtool.com.cn

.

wtenczas, kiedy modlitwy chrześcijańskie będą się odprawić, żydowskie dzieci wyjdą.

§. IV. Wolno jest w każdej społeczności żydowskiej mieć osobną szkołkę, byle:

1) Została postanowiona i utrzymana podług powszechnego planu, który władza edukacyjna dla wszystkich szkół wyda.

2) Nauczyciel winien być uczonym w szkole nauczycielskiej.

3) Nauki powinny być dawane podług powszechnego przepisu.

4) Te wszystkie szkołki są w rzędzie parafialnych. Władza edukacyjna może mieć inspektora Żyda nad nimi, i sama sprawuje dozorcą władzę.

§. V. Władza edukacyjna oznaczać będzie, wiele ma być kandydatów do stanu nauczycielskiego z Żydów, i społecznościom lub niższym edukacyjnym urzędnikom wybrać rozkaże z dzieci dobrze uczących się.

§. VI. Gdy szkoła nauczycielek parafialnych ustanowi się, wybranymi równie będą Żydówki, do sposobienia się na te urzędowania w ich społeczności.

§. VII. Oznaczy władza edukacyjna liczbę wysłać mianych uczniów do bliższej szkoły cyrulików.

§. VIII. Oznaczy też władza liczbę Żydówek, na sposobienie się do nauki położniczej.

§. IX. Gdy założonemi zostaną szkoły rzemieślników i rolników, uczniowie żydowscy wziętymi do nich zostaną.

§. X. Wyłożyć władza edukacyjna poleci naukę moralną dla dzieci żydowskich, nie tylko w języku narodowym i pomocnym, ale nawet w hebrajskim wydrukować rozkaże. Użyje też władza środków do przekonania, że też same przepisy moralne wynikają z praw starego zakonu.

§. XI. Nauki przepisane dla szkół parafialnych, są naukami pierwszej potrzeby dla Żydów; którykolwiek z Żydów nie zda z nich sprawy ¹⁾ i nie złoży świadectwa:

¹⁾ Wielu chciało stosować tylko naukę Żydów do języka narodowego lub pomocnych, lecz gdy nie o to tylko idzie, aby osłabił

1) Nie będzie miał głosu czynnego w społeczności.
2) Żadnej pomocy od rządu w zapomżeniu jak fabrykant nie otrzyma.

3) Podwójny podatek zapłaci.

4) Uczyć się nie może po hebrajsku teologii żydowskiej.

5) Kupować gruntów i innych posiadłości nie może.

6) Nie będzie mógł być rabinem i jakimkolwiek starszym.

§. XII. Od roku N. wykonanie tej ustawy zacznie się, i rodzice karanemi tą samą karą zostaną, których małoletnie dzieci nie dopełniają tej ustawy. Ci zaś, którzy już rok ośmnasty teraz mają, karze tej nie podlegają, ale do pomocy rządu nie mają prawa.

§. XIII. Książki żydowskie podlegają cenzurze. Cokolwiek się tolerancji sprzeciwia, cokolwiek zabobon uwiecznia, drukowaniem nie będzie. Władza edukacyjna wyda przepisy, i co dwadzieścia lat, z przyczyny odmiany w opiniach, będzie odnawiać, lub w szczególnych częściach odmieniać.

§. XIV. Kto nie złoży świadectwa o odbytych naukach w szkole parafialnej, ten uczyć się nie będzie teologii, pod jakimkolwiek tytułem znanej. Nauczyciel, uczeń i jego rodzice; surowo karanemi będą. Ciż nauczyciele, tablice uczniów z wyrażeniem szczegółów, podług wzoru który władza edukacyjna wyda, przesyła władzom powiatowym.

§. XV. Władza powiatowa, zniósłszy się z policyjną, ustanowić może, wiele koniecznie ma być uczniów żydowskich w szkołach powiatowych i wydzielowych ¹⁾.

§. XVI. Nagrody postępującym w oświeceniu dawanymi będą.

narodowość oddzielną, ale prawdziwie dać oświecenie, nie można przedstawiać na nauce języków, ale trzeba te wiadomości czynić powszechnymi, które w społecznym życiu szczególnie są potrzebne.

¹⁾ Szkoły wydzielowe były w Polsce co teraz gimnazya podług ogólnego dla Rosyi planu.

www.libtool.com.cn

§. Zwierzchność żydowskiej i ich władzy.

§. I. Zwierzchność rządowa nad Żydami jest w władzach krajowych.

§. II. Do podatku wybierania, w każdym miasteczku będą wybrani większością głosów poborca i dwóch pomocników. Ci równie ze wsiów gdzie są Żydzi, odbierać mają skarbowy podatek, póki będzie w tym stanie, jak jest teraz. Później, jak już niniejsza ustawa w zupełnem będzie skutkowaniu, podatki tak zapłacą, jak inni tego państwa mieszkańcy.

§. III. Władza polityczna podzieli w każdym powiecie społeczności żydowskie; co trzy lata obierze społeczność rabinów lub dawnego potwierdzi, i dwóch wybiorą zasiadaczy. Prawa i powinności rabinów są te:

- 1) Sprawować obrządki religijne.
- 2) Napominać i ostrzegać gdyby było jakie zgrzeszenie.
- 3) W kwestjach religijnych dawać wyrok, a gdyby nie był słuchanym, do powiatowej zwierzchności odnieść się.
- 4) Pilnować aby w okręgu jego władzy to urządzenie było wykonanem.
- 5) Trzymać rejestra urodzonych, umarłych, ślubów i rozwodów. Protokoły corocznie władza powiatowa podpisze, a tablice metrykowe jak w §... opisane odbierze.
- 6) Sprawy i spory między małżeństwami godzić, i do rozwodów dopiero po uczynionem doświadczeniu, że zgoda staje się niepodobną, przystępować.
- 7) W sprawach gdzie nie masz sądu polubownego, podług niższego opisu godzić strony bez zwłoki.
- 8) Mieć dozór nad szpitalem.
- 9) Dopelniać to względem zdrowia, co w powszechności władza urzędzi.

§. IV. Wolno jest władzy policyjnej w większych miastach vice-rabina i dwóch jeszcze pomocników dobrać pozwolić.

§. V. W osadach rolniczych żydowskich, dom modlitwy i synagoga czyli szkoła, może być ufundowaną, władza powiatowa powinna tylko być uwiadomiona o postanowieniu dobrowolnem tej budowy, opatrzeniu funduszu, i wybraniu prawem rabina.

§. VI. Powiatowy rabin i dwaj zasiadacze, co trzy lata wybieranymi lub potwierdzonymi przez społeczność powiatową żydowską zostają. Ten rabin:

- 1) W swoim mieście każdemu rabinowi należne powinności sprawuje.
- 2) W sprawach religijnych z apelacji przychodzących, odmienić może wyrok. Do rady żydowskiej dopuszczają równie odwołania się.

3) Wizytować swego okręgu z swej woli nie może.

§. VII. Rabin nim wstąpi w obowiązki, powinien być przedstawionym, aby władza policyjna uważała:

- 1) Czy nie masz przeszkody dla wszystkich urzędników w prawie wyrażonej?
- 2) Czy dopełnił ustawę niniejszą, tak w względzie złożenia świadectw oświecenia podług roz. IV, jak w innych przedmiotach.

§. VIII. Najwyższa władza policyjna ustanowi dochody, które od społeczności rabinów brać mają. Pod żadnym zaś pozorem opłata przez władzę żydowską naznaczoną być nie może.

§. IX. Trzy będą nagrody na każdą prowincję, co trzy lata dawane dla tych rabinów, w których okręgu w proporcję ludności najwięcej Żydów jest w szkołce i do rolnictwa się udało.

§. X. Gdy w czasie nakazanej przez władze krajowe wizyty szkółek i społeczności żydowskich, okaże się iż którykolwiek rabin, lub jakikolwiek Żyd, odwraca od wykonania tej ustawy, nietylko niesposobnym będzie piastować jakikolwiek urząd, ale jako nieprzyjaciół współbraci, w miarę przestępstwa karany będzie.

§. XI. Ustanawia się rada żydowska¹⁾; z każdej

¹⁾ Było zdanie wielu, tej radzie dać tytuł *Sanhedrynu*, przekonano się, że lepiej dać inny, z przyczyny:

www.libtool.com.cn

provincyi jeden wybranym zostanie tym sposobem: każdy powiatowy rabin do najwyższej władzy policyjnej poszle mianowanie tego, którego za najzdolniejszego uważał; z każdej prowincyi mający najwięcej kreszek wybranym będzie ¹⁾.

§. XII. Prezes tej rady mianowanym przez tę władzę policyjną zostaje, i nazywać się ma rabinem ziemskim ²⁾.

§. XIII. Ta rada zatrudniać się ma:

1) Rozsądzaniem sporów religijnych z apelacyi przychodzących.

2) Rewizyą książek drukować mianych dla społeczności żydowskiej, stosując się do instrukcyi, którą władza edukacyjna wyda.

16d. Sanhedryn upadł tak dawno, jak w §. I tej rozprawy widziemy. Nie był tylko w judzkiej ziemi; pocóż ożywać muncypalne Żydów wyobrażenia?

2re. Co był Sanhedryn, co sądził, wiadomo z §. I rozprawy. Jeśli rząd ożywia tę władzę, każdy Żyd będzie rozumiał, że prawo siły odjęło szczyty tej magistratury.

3cie. Jeśli potrzeba niszczyć oddział między Żydami, jakżeś tę straszną niegdyś magistraturę co do imienia ożywiać?

Niektórzy mniemali, aby nowej rady zwierzchniej nie było, i dawali to przyczynę:

16d. Chcemy niszczyć narodowość, a tworzymy narodową zwierzchność.

2re. Żydzi nie mieli takiej zwierzchniej władzy, pocóż ją im nadawać? Kiedy może w innych wyznaniach, zwierzchnie zgromadzenia religijne zatrudniają władzę rządową.

3cie. Z początku będzie ta rada nieznaczająca, następnie się wzmoże, i Żydzi będą stanem.

Odpowiedzi na to:

16d. Dajemy Żydom wszystkie prawa obywateli. Którejże religii wyznawcy nie mają swojej zwierzchności?

2re. Entwiej Żyd do swego współbrata w imię religii mówić może za wspólnem szczęściem i poprawą, niż nielubiony chrześcianin.

3cie. Rząd się unia kiedy się lęka o słabość następnych publicznych urzędników. Równa jest nadzieja że będą lepsi urzędnicy, jak bojaźń że będą gorszymi.

¹⁾ W Polsce mógł być dozór w stolicy, w Rosyi jest większa trudność. Na ośm gubernij mogą być dwie rady, w miejscach, gdzie general-gubernatorowie mieszkają, aby oni mogli mieć szczególną uwagę.

²⁾ W Polsce arcyrabina nazywano także rabinem ziemskim.

3) Układaniem projektów do posunięcia stopnia oświecenia, nie usuwając się od zasad tej ustawy.

§. XIV. Władza najwyższa policyjna ma dostrzegacza zasiadającego, bez którego podpisu rezolucya żadna nie wyjdzie. Gdy są różne zdania w tej radzie, policyjna władza najwyższa decyduje. Nadto z miesięcznego dziennika taż władza postrzegać może co ma być prostowaniem lub poprawionem.

§. XV. Skarb narodowy wypłacać będzie pensye temu składowi podług osobnej tablicy.

§. XVI. Zasiadający w tej radzie, jeśli szczęściu swoich rodaków przez ułatwienie oświecenia, zmniejszenie przesądów, zjednanie przywiązania do rolniczej pracy dopomogą, będą mieli osobne nagrody.

§. XVII. Kary pieniężne nigdy nie będą wskazaniem; wyrzucenie z społeczności za potwierdzeniem komisji policyjnej lub edukacyjnej w właściwych im przedmiotach następować będą.

§. XVIII. Oddzielającym się w mniemaniach Żydom, wolno jest mieć oddzielne szkoły. Ich starsi będą tylko sumiennymi zwierzchnikami. Podlegać będą zwykłej krajowej zwierzchności. W miarę ich liczby, postanowi władza najwyższa policyjna, czy mogą mieć powiatowych rabinów.

ROZDZIAŁ VI.

O sądach familijnych i polubownych.

§. I. Wszelkie prawności w odmiennym przez tę ustawę stanie Żydów, są ich spokojności wstrząśnieniem, są oderwaniem ich uwagi od pożyteczniejszych zatrudnień. Postanawia się zatem:

§. II. Umowa między Żydami lub Żyda z Chrześcianinem jest nieważna, jeśli nie jest dolożony sędzia z wyboru stron i dwaj kolejni zastępcy, gdyby wybrany

www.libtool.com.cn

sędzia umarł, o sześć mil się oddalił, lub nie mógł zjechać.

§. III. Żaden testament nie będzie ważny, jeśli kilku, własność całą lub szczególnej jej części, czyniący ostatnią wolą odkazując, nie ustanowi razem sędziego i dwóch zastępców, którzy polubownie zakończą ostatecznie wszelkie wynikłe spory.

§. IV. Jeżeli zaś przychodzi spór o dział, a umierający nie oznaczył sędziego między swymi sukcesorami, lub w jakimkolwiek wypadku sędzia oznaczony nie zjechał, tedy jeżeli jest sama żydowska osada, obrany wójt, a w osadach mieszanych rabin, familią spór wiodącą wezwie.

1) Jeżeli obiedwie strony są z innych familij, obiedwie wezwie.

2) Niesposobny być sędzią dla małoletności, kary wskazanej w czasie jej trwania, wyrzucenia z społeczeństwa, współnictwa w sprawie, być nie może w tym składzie.

3) Godzić będzie tego składu familijne spory. Liczba zrobiona takich zgód będzie miarą zasługi rabina; a jeżeli nie zgodzi, każda strona jednego wybierze arbitra. Ci powinni wybrać zgodnie prezesa, a jeżeli na wybór jego się nie zgodzą, po jednym jeszcze arbitrze dobiórą i wspólnie tego prezesa wezwą. A jeżeli na trzech zasiadach to nie dopełnią, wtenczas rabin lub wójt w samej żydowskiej lub mieszanej osadzie poda trzech kandydatów, z których jeżeli jeszcze nie wybiorą, los z pomiędzy kandydatów oznaczy prezesa.

§. V. Nikt z tego sądu wymawiać się nie będzie, chyba:

1) Oddalający się dla interesu pilnego.

2) Sądzący w tym samym czasie jak strony oznaczyły inny kompromis.

§. VI. Dekret takowy zgodnie lub większością zdań zapadły, jest niewzruszony.

§. VII. Takowych dekretów protokół będzie w każdej osadzie, a o liczbie wyroków co rok odbierze wiadomość policyjna władza.

ROZDZIAŁ VII.

o odmianie odzieży, używaniu języka narodowego w sprawach publicznych i prywatnych, uważaniu odmiany postępowania Żydów.

§. I. Po dwóch latach żaden urzędnik i uczeń nie będzie używał stroju żydowskiego, kupiec i rzemieślnik po trzech latach, rolnik po upłynionych latach sześciu, — ale powinni polski lub niemiecki mieć strój. Rabini w szkole chodzić mogą w ubiorze, jaki im się podoba, za szkołą powinni mieć taki ubiór jak inni.

§. II. Żony i córki wymienionych klas Żydów stosować się mają do przepisów wydanych dla ich mężów i ojców.

§. III. Język narodowy powinien być używany we wszystkich transakcjach, wexlach, rachunkach, pod nieważnością. Każda ugoda, każdy wyrok w tym samym będzie języku. Czas wykonania tego urządzenia jest ten sam jak w §. I Roz. VII o odzieży.

§. IV. Co lat pięć władza najwyższa odbierać będzie tablice porównania:

- 1) Urodzin, śmierci, ślubów i rozwodów.
- 2) Uczniów obojej płci.
- 3) Nauczycieli i nauczycielek.
- 4) Rzemieślników i kupców.
- 5) Exportacyi i importacyi w handlu.
- 6) Powiększanej lub pomniejszanej liczby rolników i uwagi o ich pracy.
- 7) Umniejszanych między Żydami chorób i ich rodzajów.
- 8) Powiększanych lub umniejszanych występków.

Te tablice będą drukowane. Dobroczynna opieka rządu wymierzy albo większe względy, albo użyje skuteczniejszych środków do pędzej poprawy.

www.libtool.com.cn

ROZDZIAŁ VIII.

o długach, od powszechności tygodniowej należących i o funduszu uspokojenia.

§. I. Te tylko długi od powszechności tygodniowej zaciągnięte używają się za prawne, które są już dekretemi upewnione.

§. II. Sady ziemskie w ciągu pół roku wszystkich wierzycieli, pod karą upadku w sprawie zapowzą, aby swoje udowodnili pretensye.

§. III. Wierzyciele jednego, Żydzi drugiego obierają za sędziów, marszałek powiatowy¹⁾ będzie przezydował, i ten sąd będzie drugą i ostatnią instancją.

§. IV. W sadzeniu związanych spraw jednej społeczności powiatowej z drugą, takie zachowane będą przepisy, jak są ustanowione dla ordynaryjnych sądów.

§. V. Sądownie lub zgodnie zrobione tablice długów, odesła sądy do skarbowej władzy²⁾.

§. VI. Gdy zwykły jest u Żydów podatek od mięsa, urzędzi władza skarbową opłatę, aby te długi były zapłacone z tego funduszu.

§. VII. Te długi winne prędzej się wypłaca, niż mogli je odbierać wierzyciele. Starać się będą sądy zgodzić takiego rodzaju sprawy.

§. VIII. Wybieranie tej opłaty, dopóty trwa, dopóki te długi zaspokojonemi nie będą.

1) Marszałkowie byli w Litwie, w Polsce wyszaczyć miano jednego urzędnika.

2) Tę władzę skarbową była komisya skarbową.

Wskazywanie na powyższe przepisy, które są w mocy, aby one były przestrzegane, i aby one były wykonywane.

ROZPRAWA

O KARAITACH.

Karaici, Karaimami zwani, mieszkają w wschodnich krajach, w Egipcie, w Litwie, Pokuciu i na Wołyniu. Pisali o nich Żydzi Rabanici¹⁾, najczęściej z zażyłością²⁾, rzadko z umiarkowaniem³⁾. Bronili siebie

Rabanitami nazywają się Żydzi u nas znani. Są oni z sekty Faryzeuszów. Gdy idą za Talmudem i dziełami rabinów, nazywani są Rabanitami. Przywileja niektóre panujących dają też s. imię Żydom, dla różnicy od Karaitów. Kiedy zaczął się tytuł rabinów, patrz rozprawę o Żydach. Jerzy Ursin w dysertacji *Antiquitates Hebraicae* t. XXI. *Thesaurus antiquitatum sacrar.* p. 911, dowodzi, że u Żydów tytuł Raban jest większy jak Rabi, id *specialiter tribuitur, quod peculiaris sit domus Davidicae*. Majmonides zaś tytuł Raban kładnie niżej od Rabi. Czy jedno, czy drugie dowiedzionem zostało, rzecz obca temu dziełu; to tylko okazuje się, że Rabanitów imię Talmudystom Żydom dawane, od nich samych jest używane.

1) Mianem tylko w ogólnych wyrazach o nich mówi. W księdze Cosari jest obszerna dysputa przeciwko Karaitom. Abraham ben Djer w księdze *Kabbala* zaprzeczał ich dawności, Abraham Zakut w *Juchasyn*. Dawid Gans i R. Gedalia w dziele *Schalcheleth Hakka Kabbala*, Majmonides w Komentarzu na *Pirke ewoth* i wielu innych pisało szkodę Karaitów.

2) Abraham ben-Meier-aben Esra.

www.libtool.com.cn

Karaici lub wystawiali prawdę z otwartością¹⁾. Uczni chrześcijanie w nauce teologii żydowskiej, lub wykładzie starożytności hebrajskiej, pisali o ich pochodzie, różnicach od Żydów Rabanitów i mniemaniach religijnych²⁾. Selden jeden (ile wiem) w XVII wieku³⁾ wystawił ich prawa o małżeństwach, sądach i sukcesjach, gdy te przedmioty do całej żydowskiej stósował społeczności⁴⁾. Karol XI król szwedzki, chciał Karaiców w naszym kraju mieszkających mieć poznanymi Europie przez nich samych. Posłał on w 1690 roku Gustawa Peringera nauczyciela wschodnich języków do synagog litewskich. Ten z uczęszczyłymi Karaiciami obcował, porównywał ich twierdzenia z dziełami, w których złożone są świadectwa opinii o ich mniemaniach, i dał krótki tej społeczności opis⁵⁾. Salomon syn Aarona z Poswola litewskiego miasteczka, pojechał do Upsalu, i w tej głównej szkole szwedzkiej złożył wykład rozumień swych współ-

¹⁾ Aaron w dziele *Gan-Eden*. Elias ben-Moses w dziele *Addereht Eliahn*. Jakób ben-Simmon Menachem, Jakób syn Simeona Briani, i inni.

²⁾ Morinus w dziele: *Antiquitates orientales*. Richard Simonius w *Supplementum ad Leonem mutinensem de ritibus Judaeorum*. Carpros w dziele *Introductio ad Theologiam Judaicam*, Rajmundi Martini *Pugioni fidei praemissa*. Gustaw Peringer w liście zawartym u Tenzela, in *den Gesprächen* 1691 roku. Tenzel sam 1689 roku p. 638, i 1692 roku p. 42 i 81. Franciszek Buddaus w dziele *Introductio ad historiam Philosophiae Hebraicae*. Schuppart w dysertacjach, Buxtorf ojciec in *Lexico Talmudico rabbinico*, Buxtorf syn w dziele *Synagoga Judaica*, Józef Scalliger w dziele *de Trihaeresio Judaeorum*, i *de emendatione temporum*. Ugolinius w dysertacji *De Trihaeresio* p. 60 w t. XXII *Thesaurus antiquitatum sacrarum*. Selden w dziełach, które często w tym rozdziale przywiedziemy. Basnage i Prideaux w *Histoire des Juifs*, Bartoloci *Bibliotheca magna Rabbinica*; innych wielu przywodzi Wolfiusz, lecz nie miałem w ręku przywiedzonych dzieł, jak te, które przytaczam.

³⁾ Umarł 1654 roku.

⁴⁾ Człowiek ten uczony wydał co do przedmiotów: *Uxor haebraica, seu de nuptiis et de divortii libri tres, de Successionibus, ad Leges Hebraeorum*. Użył edycji 1673 roku, 4to, Francofurti ad Oderam.

⁵⁾ Patrz list tego samego Peringera w rozmowach Tenzela. Również Wagencillus w dziele: *De spe liberandi Israelis* p. 25 mówi o tej podróży.

braci¹⁾. Pewny jestem, że to pismo pod tytułem *Arpyrion*, nie zostało drukiem upowszechnione²⁾. Schuppart w końcu XVII wieku zaczął wydawać o Karaitach uczone dysertacje³⁾. Jakób Trigland Holender, w 1699 roku przesłał pytania do Karaiców polskich⁴⁾. Mardochei z Kukizowa, miasteczka o trzy mile od Lwowa⁵⁾, dał odpowiedzi imieniem społeczności, a Jan Chrystyan Wolfiusz z uczonemi przypiskami i oddzielną dysertacją wydrukował⁶⁾. Nie przestałem na samych dziełach pisarzy, których większa część trudniła się uczonym opisem różnic religijnych i poziomych drobnostek, jak dawniej w przedmiocie o jadłe Trigland sprawiedliwie uważał⁷⁾. Wezwałem Karaiców, czytałem ich przywileje, badałem o nich akta, porównywałem ich ustawy i zwyczaje z ustanowieniami które mają Żydzi Rabanici, i w krótkości wierny wystawiam tego oddziału Żydów obraz.

¹⁾ Mardochei w przedmowie p. 2. *Poswol* miasteczko z którego był Żyd posłany, nazwano w tem dziele *Pasul*.

²⁾ Mardochei wyznaje p. 3, że go nie widział, i w dziełach które przywodzię nie maśz śladu o wydrukowaniu tego pisma. Troccy Żydzi darowali mi autograf 1804 roku. Tenże Salomon napisał obszerniejsze dzieło w rękopiśmie *Leus Malhut*, w którym obszernie różnice między Karaiciami a Rabanitami wywodzi.

³⁾ Wydrukowane są razem Schupparta dysertacje o Karaitach, w Jenie 1701 roku 4.

⁴⁾ Kwestye przysłałe celniejsze były: 1) Czy Saducejczykowie a Karaici są jedno. 2) Czy w epoce drugiego kościoła byli już Karaici. 3) Czy jest prawdziwe to mniemanie, że Karaici mają początek od Anana. 4) Czy ten sam jest kodex święty dla Karaiców, co dla Rabanitów. W Trokach Karaici mają kopie listów Triglanda.

⁵⁾ Użył pomocy jak wyraża, rabinów łuckiego i halickiego; w druku nazwisko Kukizowa jest przekręcone.

⁶⁾ Tytuł dzieła jest, *Notitia Karaeorum, ex Mardochaei Karaei recentioris tractatus haurienda, quem ex M. S. cum versione latina notis et praefatione de Karaeorum rebus scriptisque edidit Joan. Christoph. Volfius. Accedit in calce Jacobi Triglandii dissertatio de Karaeis. Hamburgi et Lipsiae 1714, 4.* Oprócz Triglanda, Jan Wandorpha w 1697 roku badał się u Karaiców naszych o ich różnicach z Rabanitami. Cztery jego listy znajdują się w Trokach.

⁷⁾ W dysertacji przywiedzionej, tak osobno drukowanej jak w t. XXII *Thesaurus antiquitatum sacrarum* Ugolinius, od k. 299 do k. 385.

www.libtool.com.cn

Co są Karaici, jaka ich jest główna różnica od innych Żydów, kiedy ich oddział nastąpił, i w jakich są krajach?

Kara znaczy pismo ¹⁾. Karaici są ci, którzy samego pisma bożego wyroczeni pilnują ²⁾. Czy sami sobie nadali i zachowali to imię, czy przeciwnie nienawiść Rabanitów dała im to nazwisko ³⁾, nie jest moim zamiarem podzielone w tej mierze zdania roztrząsać. Bartolucci ⁴⁾ pomieszał ich z Samarytanami i przyswoił im opinię, której nie mają, iż tylko pięć ksiąg Mojżesza przyjmują. Żydzi Rabanici dawali i dają im imiona heretyków. Wielu uczonych Rabanitów utrzymuje, że Karaici mają wspólnie z Saducejczykami prawidła. Uczeni nawet chrześcijanie rozumieli, że niektóre cenniejsze artykuły wiary Saducejczyków porzucili w średnich wiekach Karaici, część jednak prawideł wyznania zostawili ⁵⁾. Karaici

¹⁾ *Lexicon Castelli ad Polyglottam Waltoni. Prideaux, Histoire des Juifs*; nadto obszernie o tem słowie mówi Schuppart w dysertacjach.

²⁾ *Karus scripturarius biblicus, Buxtorf Lexicon Chaldaicum Hebraicum Rabbinicum*, 1640, p. 2111, *Karai secta inter Judaeos, quae reiecit omnes traditiones et constitutiones majorum, solique textui inhæsit*. Castell w Poliglocie Waltona, Simson w dziele *Chromion catholicum* pod rokiem 3896, i wszyscy tę materję traktujący pisarze.

³⁾ Morin Lib. 2 *Exercit.* VII, c. I, dowodzi, że sami Karaici nadali sobie to imię; przeciwnie Trigland w dysertacji p. 166, okazuje, że Rabanici na uraganie się Karaitom tak ich nazwali.

⁴⁾ *Bibliothecae Magnae rabbinicæ*. T. I, n. 57, ed. Rom. o Samarytanach, patrz uczoną dysertacyą Adryana Relanda, w dziele *Thesaurus antiquitatum sacrarum*. Ugolina t. XXII, p. 553, tam ich opinii odmian trzy epoki stanowi się. We wszystkich Pentateuchach tylko przyjęli za święte księgi. Patrz także list Samarytanów do synagogi żydowskiej w Anglii, z rady Roberta Huntingtona pisany w tymże tomie XXII, p. 662.

⁵⁾ Nienawiść Żydów ohydne Karaitom nadała imiona. Mięszanie Karaitów z Saducejczykami jest zwykłą u nich rzeczą. Buxtorf mówi in *Lexic. : Idem fuerunt cum Saduceis, ut plerique Hebraeorum tradunt*. Buxtorf syn, *Synagoga Judaica* p. I. Tegoż zdania było wielu aż do czasu Triglanda i dysertacji naszego Polaka Żyda Mardocheja. Dają

zaś dowodzą, że godzili się i godzą z Saducejczykami, w którym dniu mają być święta; lecz ani zmartwychwstaniu ich ojcowie zaprzeczali, ani aniołom ciała przyznają, ani przeciwia się wyznawaniu nieśmiertelności duszy, choć te wszystkie mniemania religijne są cechą nauki Saducejczyków ¹⁾.

Rabanici w największej części, Morin ²⁾ i wielu uczonych chrześcijan, chcą okazywać, że koło 750 roku ery chrześcijańskiej, Anan ojciec, syn Saul, w Babilonii oddzielili się od Rabanitów. Powód oddziału miał być ten, iż urząd Gaona czyli doktora nie był poruczony Ananowi. Karaici przeciwnie dowodzą, że jeszcze byli za pierwszego w Jerozolimie kościoła, nazywali się zbiorom syna Jehuddy, potem dla różnienia się od Talmudystów, Karaitami się nazwali ³⁾. Dawniejszych rabinów księgi nie zaprzeczały im odleglejszej dawności ⁴⁾.

Scaliger, Trigland i Wolfiusz, trzy epoki karaizmu stanowią: *Pierwsza* od Symeona Ben Schetach. Gdy bowiem Alexander Janneus (zaczynający panować r. 106 przed erą chrześcijańską), kazał zabijać uczonych swego

im Rabanici nazwiska, Cuthców, Epikurejczyków i t. d. Kto chce mieć wyobrażenie jak daleko nienawiść Rabanitów unosić się zwykła przeciwko Karaitom, niech czyta opis powstania Talmudystów przeciwko nim w Stambule, niech czyta w historii Eliasza wachodniego, którego obszerny wyciąg umieścił Rhenferd w dysertacji o arabarchach, czyli wyższych zwierzchnikach żydowskich, w T. XXIV Ugolina p. 1156. Utbrojeni Talmudyści wzięli przykazania boskie z swykiego składu i przysięgli: 1) Że żaden z Talmudystów uczyć Karaitów czegokolwiek nie może. 2) Służyć Talmudystce u Karaitów nie wolno. 3) Przekłęci są niezawsze Karaici. 4) Zatem żadne związki z nimi być nie mogą. Sam Eliasz dalej opis sarka na tę ustawę. Jest ona jednak od naszych Żydów zachowana, czyli bardziej przysposobiona.

¹⁾ Patrz dysertacyą Mardocheja od k. 16 do k. 24 i *Thesaurus antiquitatum sacrarum* Ugolina T. III.

²⁾ Morin, Prideaux, Wagenseil i wielu innych.

³⁾ Kiedy istotnie to imię Karaici przyjęli, lub im było nadane, Trigland nie umie stanowić. Mniemam, że skoro to słowo miało znaczyć obelgę, było często powtarzane, póki nie stało się upowszechnionem.

⁴⁾ To twierdzenie zupełnie jest dowiedzione w Mardocheju od k. 16, a mniej dokładnie w dysertacji Levina Wagera, *de Karais*, w *Thesaurus antiquitatum Ugolina*.

www.libtool.com.cn

narodu, Symeon uciekł do Alexandryi, a po uspokojeniu prześladowaniu powróciwszy do Jerozolimy, zaczął ogłaszać mocniej podania jakoby od Mojżesza do Jozuego, a od niego z ust do ust aż do tej epoki przeniesione. Jehuda ben Tabbai temu głoszeniu sprzeciwił się. Trwały te spory między Żydami, a kiedy oni na Hillelianów i Schamaneanów¹⁾ dzielili się, Karaici wśród Schamaneanów byli od nich surowszymi w prawidłach religijnych, bronili zaś pisma przeciwko słownym (jak wierzone) od Boga podaniom. Orobio Żyd w Niderlandzie utrzymywał, że Chrystus był z oddziału Karaitów²⁾. Zgłębienie przyczyn tych, które wspierać mogły to przywiedzenie, za obce naszemu dziełu poczytujemy. Druga epoka zaczyna się od Anana, 750 roku ery chrześcijańskiej, kiedy w Babilonie zaczął czynnie przewodniczyć Karaitom. Trzecia epoka, kiedy w XV wieku Gedalia ben Don Dawid z Lizbony przybył do Carogrodu. Pracował on nad zjednoczeniem Karaitów z innymi Żydami. Praca jego była bezskuteczna, stał się naczelnikiem tego wyznania, którego do Żydów Rabanitów wcielić nie mógł; zważywszy z największą dokładnością dowody, upadają wnioski tych, którzy dopiero w ósmym wieku znajdują początek Karaitów.

Różnica cenniejsza Karaitów jest: że Talmudu nie przyjmują, słuchają słów pisma, używają wnioskowania i nie gardzą dziedzicznym (jak mówią) podaniem³⁾. Przeciwnie Rabanici, ustnemu podaniu więcej niemal dają wagi, jak samemu pismu. Ułatwiwszy jego upowszechnienie rozkazem bezpłatnego uczenia, kiedy braci za naukę pisma nadgrode pozwolono⁴⁾, całe życie przeznaczyć chcieli nauce kilkudziesiąt ogromnych ksiąg.

¹⁾ Patrz rozprawę o Żydach.

²⁾ Trigland p. 215. Ugolina t. 22, na k. 385.

³⁾ *Et subnituntur Karaei viis, seu fundamentis tribus: scriptura ipsa, argumentatione et haereditaria interpretationum transmissione.* Słowa Rabbi ben Eliezera u Seldena: *Uxor Hebraica* ed. 1673, 4. p. 7.

⁴⁾ *Ubique inuauit consuetudo, legem docendi mercedis gratia, licitum est pretium accipere. Legem autem oralem docere mercedis gratia non conceditur.* Moses Majmonides *de doctrina legis sive educatione puerorum.* Oxonii 1705, 4 p. 3.

Ta spekulacyjna teologia rabinów, tak jak we wszystkich wyznaniach, stworzyła wątpliwości i różnice mniemań. U Karaitów jeden tylko jest uważany Elias ben Moses, którego dzieło jak prawo szanują. W Talmudzie zachodzą dysputy różnie mniemających, w *Addereth* księdze Karaitów, są proste przepisy. W całym ciągu pisarzy tego oddziału, jedna tylko jest różnica, że dawni Karaici inaczej rachowali stopnie zakazanych małżeństw, inaczej późniejsi czynią. Zgoła zbiór różnic między Rabanitami i Karaitami jest: 1) W obrządkach religijnych, klęczeniu, wyciąganiu rąk, etc. 2) W większej ścisłości małżeństw, trudności rozwodów. 3) W innym sposobie rachowania stopni zakazanych w małżeństwie; tak Karaita nie może się żenić z bratową; u Rabanitów przeciwnie, jeżeli brat męża nie da *chalitza* listu¹⁾, pozostała bratowa innego męża mieć nie może. Siostry po siostrze braci nie wolno. 4) Inny sposób obrzezania²⁾. 5) Dłuższe uważanie chorych kobiet na peryodyczne oczyszczenia po poroku³⁾. 6) Inaczej zachowują święta. 7) Inne przepisy mają w jadłach; np. to tylko bydło jest u nich nieczyste, które ma ranę, i cielnej krowy nie jedzą. Sprzeczki inne między rzeźnikami, jak Trigland sprawiedliwie mówi, nie są godne naszej uwagi: wsze-

¹⁾ Forma tego listu i obrządku są wyrażone w Seldenie *Uxor Hebraea. Ritualgesetze der Juden, entworfen von dem Verfasser der Philosophischen Schriften Mendelsohn auf Veranlassung und Aufsicht Herschel Levin Ober-Rabbiner zu Berlin 1778, 8vo p. 252.*

²⁾ Karaici obrzezają ósmego dnia, ale nie rozdzierają paznokciami obrzezka i nie są krwi. Ansel Herz Oppenheim, uczony Żyd, w dysertacji, w Dessau w 1804 roku wydanej dowodzi, że Rabanici mylnie zrozumieli wyrazy chaldejskiego języka, i że nie paznokcie ale lancet używany być ma. Nie wspominałbym o tem dziełku, gdyby nie zawierało opisu smutnych wypadków z takowej czynności, i gdyby w imię religii nie ostrzegał o nadużyciu tłómaczenia tekstu i władzy mylnej opinii.

³⁾ Kobieta chorująca co miesiąc, przez siedm dni niczego dotykać się nie może, a po poroku syna czterdzieści dni, a córki ośmdziesiąt. U Rabanitów ta surowość nie jest zachowaną. Sławny Frank ojciec, w dziele *Medicinische Polizei*, uczoną napisał rozprawę, wystawiając opinie w tej mierze różnych narodów i uczonych, z tej rozprawy pozna czytelnik pochod tych mniemań.

www.libtool.com.cn

Iako te drobnizny najwięcej społeczność Karaitów różnią od Rabanitów. 8. Inny podział czytania pisma w szkole ¹⁾. 9. Inny sposób rachowania początku miesiąca ²⁾. 10. Różnice w prawach cywilnych ³⁾. Byli Karaici w Hiszpanii w XII wieku, na żądanie Rabanitów zostali wypędzonymi ⁴⁾. Gdybyśmy wierzyli pisarzom karaickim, ich książąt w Egipcie genealogie na rybich skórach pisane, w prostej linii Adama nieprzerwanie z potomkami w XVII wieku łączą ⁵⁾. W Assyrii tyle ich być miało, ile piasku w morzu i gwiazd na niebie ⁶⁾, lecz w XVII wieku, z zbliżonych obliczeń (ile mi się zdaje) zrobiono następujący rozbiór:

w Polsce	2000
w Kaffie i całej krymskiej Tartarii	1200
w Kairze	300
w Damaszku	200
w Jerozolimie	30
w Babilonie	100
w Persyi	600
Zbiór	4430 ⁷⁾

¹⁾ *Thesaurus antiquitatum sacrarum*, Ugolina t. XXII, jest ogromny traktat po hebrajsku i po łacinie, *Institutio Karaitarum*, kiedy jaka część pisma zaczyna i kończy się czytać w szkole. Te podziały czytania pisma nazywają się *Parascha*, patrz Ugolina t. XXI, p. 190.

²⁾ Dysertacja o tem bez wyrażenia nazwiska autora jest w tymże zbiorze t. 22, p. 531. Pierwej o tem Scaliger pisał.

³⁾ Patrz §. II.

⁴⁾ Patrz Wolfiusza przedmowę p. 9.

⁵⁾ Mardochei p. 42 używa świadectwa Bar Symchy litewskiego Żyda, który w 1641 roku tę genealogię widział. W t. VIII Ugolina p. 251 jest w tym samym roku wojsk Karaitów S muła do Jerozolimy przez Kair; o tej genealogii zupełne jest milczenie.

⁶⁾ Mardochei p. 24. Sprawiedliwie Wolfiusz w nocie na tejże karcie będącej mówi, że to jest zwyczaj orientalny. Żydów Rabanitów pisma też samą mają cechę, jak w dzienniku Żyda Peristola XVI wieku liczne mamy dowody.

⁷⁾ Hattinger in *Thesauri Philologico inter addenda* p. 583. Don Calmet *Dictionnaire de la Bible* t. I, p. 585 w wojsku Samuela 1641, w Ugolinie t. VIII, wychwaliwszy wędrownik Karaitów cnoty, pożąność, mówi że jedną piękną mają synagogę, większą zaś w Kairze

§. II.

Zkąd Karaici do Polski weszli, jakim mówią językiem, jakie są ich nauki, jaką mają duchowną zwierzchność, jakie ich jest postępowanie, jaka ich jest liczba, i jak na nich patrzyła rządy?

O wnijściu czyli przesiedleniu Karaitów do Polski, dzieje nasze zupełne zachowują milczenie. Karaici w Łucku od Zygmunta I, w Haliczu od Stefana Batorego, trocey od Kazimierza Jagiellończyka 1441 r. pierwsze mają wiadome przywileje. Lecz te osady które otrzymały przywileje, już nie były nowe. Dawniejsze musiały być łuckim i halickim Karaitom udzielone nadania. Te niepilność lub przypadek zniszczyły. Dawniejszych lustracyów ulomki okazują, że pewnie byli w XV wieku mieszkańcami tego kraju. Zgodne podanie wszystkich synagog karaitskich jest to, że Witold wielki książę litewski, z Krymu do Trok 383 familij sprowadził, i w powtórnej wyprawie nowe kolonie do Łucka i do Halicza

Talmudyści im zabrali: *50 domunculas sacras habent*. O synagodze u Karaitów mówi Niebuhr *Voyage en Arabie* T. I, p. 107: *quoique ils sont en petit nombre*. O tej synagodze mówi także Richard Pococke *Voyage* t. 2, p. 54, twierdzi także ten pisarz, że Karaici w kairskich z wielkich nosów poznawał. W t. II, p. 345 Niebuhr o Damaszku mówi: *On pretend que l'on rencontre encore a Damas quelques Caraites et Samaritains, mais leur nombre en general est petit*. W XII wieku, w Krymie innych Żydów nie był, jak rabin Petachias z Ratzbony w XII wieku świadczy. *In Tartaria nulli vero Judaei deunt, reperiuntur tamen ibi haeretici, quos Rab. Pettachias percontatus est. Quare fidem non adhibetis iis, quae a sapientibus fuere traditas responderunt. Quia parentes nostri illa nos non edocuerunt. At Talmud quid sit nunquam fando se accepisse professi sunt*. Chri-tofor Wagenseil z hebrajskiego ten wojsk przełożył, a Ugolin w t. VI wydrukował. Jan Saubert w *Commentarius de Sacerdotibus Hebraeorum et sacris Hebraeorum personis* c. 23 w Ugolinie t. XII, p. 43 mówi o ich liczbie: *In sola Polonia eorum numerantur ultra duo millia, multo plures dantur in oriente, Turcicis nempe ac Persicis ditionibus*.

www.libtool.com.cn

przeniósł¹⁾. Mówią między sobą językiem tatarskim, wskazują karę w pięty sposobem tureckim. Zwierzchni ich rabin jest w Kale przy miście Bakczeseraj w Krymie²⁾. Łucy i trocy Karaitów spory większej wagi do niego odnoszą. Pochód więc Karaitów z Krymu do Polski i Litwy zaprzeczonym być nie może.

Stan nauk Karaitów jest stółstówny do obecnej ich posady. Zarzucali im Rabanici grubą niewiedzę, że ich pisarze nie przyłożyli się do wykadu pisma i do dzieł religijnych³⁾. Biblioteka pisarzy hebrajskich Wolfiusza, dysertacje Schupperta i Triglanda, nakoniec odpowiedź naszego Mardocheja⁴⁾ przekonywają, że tyle pisali, ile potrzeba było dla swojej społeczności udzielania religijnej i prawnej nauki. Jeżeli filozofia żydowska, o której cokolwiek w rozprawie o Żydach namieniamy, w sprzecznej mieszaninie prawideł filozofii oryginalnej i greckiej różnych szkół nie jest im znana, zapewne w tej mierze niewiele mają straty. W małej liczbie żydowskich pisarzy o matematyce, których Vossius⁵⁾ i Montucla⁶⁾ podali, nie widzę Karaitów. Lekarza

¹⁾ Notaty przez nich, czyli jakiego półmędrka zrobione, dziwne sprzeczności w historyi zawierają; np. Witold żył w XIII wieku, Władysław Jagiello był synem królowej Bony, a zatem dziad był synem wnuka.

²⁾ *Allgemeine Litteratur Zeitung* w Halli pod N. 313, 1804 roku, osyniąc rozbiór wojażu P. Guthrie mówi, że ich czarnymi Żydami nazywają, i że godna jest rzecz uwzględnić, skąd oni są. Jakże jest o nich twierdzenie, jaki ich kodex. Rozumiem że ta rozprawa uczoną ciekawość uspokoi.

³⁾ Abraham ben Dior *Kabbala* ed. Mantuanæ p. 21: *quod hæretici (karaiti) nihil unquam boni Jeraeli præstiterunt, nec ullum ediderunt ullam ad legem confirmandam pertinentem, vel ullum aliud sapientiae monumentum, imo ne canticum quidam aut solatium; et multi sunt canes, qui latrare non possunt.* To jest tłumaczenie Wolfiusza.

⁴⁾ Tatrzą wspomniane dzieła. W tych z których potrzebne dla mnie wyjątki tłumaczono, widziałem większą prostotę i jasność jak w dziełach Rabanitów. Wojaż Samuela Karaity 1641 roku twierdził, że w Kairze mają znaczną bibliotekę, w której *omnes libri arabico sermone sunt descripti*. Wreszcie o tej bibliotece nie możemy wiedzieć, jak o mniemanym składowie ksiąg Talmudystów na grobie Ezechiela.

⁵⁾ *De universa matheseos natura et constitutione liber, cui subiungitur chronologia mathematicorum.* Amstelodami 1650 roku 4to.

⁶⁾ *Histoire des mathematiques*, an. VII, de la Republique, 4.

miernie sławnego u nich nie było¹⁾. Używają modlitw, które Aaron XVI wieku Karaita ułożył²⁾; drukują ich w Kale. Sami używają biblii hebrajskiej dla Ochrześcian wydanej³⁾. Teraz dopiero w tym roku mają w Kale biblię samą drukować, i z Wołynia wzięli drukarza.

Nie szukajmy w społeczności Karaitów nauk, ale szanujmy tych prostaków cnotę. Akta świadczą, że Karaita o zbrodnią przez cztery wieki nie był w naszym kraju przekonany. Największe nadgrody i postrachy nie wymogły na którymkolwiek z nich, aby był szpiegiem. Furmanka, mały handel, jest źródłem ich zysków. Ubodzy, ale pracowici, w pracy rąk szukają funduszu do życia.

W ostatniem zliczeniu Karaitów za czasów Polski w 1790 r. w Polsce i Litwie było mężczyzn 2148⁴⁾; równą liczbę kobiet dodając, wypada liczba Karaitów 4296.

Za Zygmunta I były spory między Karaitami i Rabanitami. Zwierzchnik Żydów postanowiony chciał⁵⁾, aby mu Karaici podlegali. Ci mając inne wyznanie, nie chcieli uznawać władzy, któraby im ciążyła. Gastold kanclerz litewski dał wyrok, że przywileja Żydom służące nie są dla nich, lecz nawzajem władzy sobie obcej podlegać

¹⁾ Karaici trocy chlubią się Erassem Nizonowiczem, iż żonę Jana III uleczył, i w nadgodę wioskę dożywotnem prawem otrzymał; lecz milczenie w pismach, które co do tego przedmiotu mamy, i dziwaczne przygody tego lekarza, każą powątpiewać o wielkości jego nauki.

²⁾ Są w ręku wszystkich Karaitów. Trigland także o nich wspomina.

³⁾ W Łucku mają biblię. *Biblia hebraica cum notis Masorethicis et numeris distinctionum in Paraschas accurate Christiano Rainocco* 1739 roku 4. w Halle. *Biblia hebraica accuratissima notis Hebraicis et lemmatibus latinis illustrata a Joanne Lemoden.* Amstelodami 1567 roku; pierwszą widziałem, drugiej tytuł mi przysłano. W Trokach mają biblię Rejneccyusza 1738 roku i psalmy *cum interlineari versione*, Paquini 1615 roku; mają także biblię Radziwiłowską 1738 roku w Królewcu przedrukowaną.

⁴⁾ Rewizya iustracyjnej komisji skarbowych litewskiej i polskiej.

⁵⁾ Michel Żyd z Brześcia. Patrz o jego ustanowieniu rozprawę o Żydach.

www.libtool.com.cn

nie mogą¹⁾. Najjaśniejsza Katarzyna II, przez reskrypt do grafa; potem księcia Platona Soubowa, jako rządzącego wtenczas Krymem i bliższymi guberniami jenerał-gubernatora wydany, zapewniła w tej gubernii niektóre dla nich swobody. W prawach naszych nie czyniono różnicy między temi Żydów oddziałami. Wyznaczony w 1787 roku przez komisją skarbową do objazdu południowych prowincyj, poznawszy Karaitów sposób postępowania, przełożyłem, aby od pólnownego byli wolnymi. Wiadome zmiany, nie dozwoliły dokonać ułożonej reformy Żydów, i ten projekt skutku nie otrzymał. Rząd galicyjski uznał, że Karaici tych samych praw używać mają co chrześcijanie, a ciężary na Żydów włożone do nich nie stosują się²⁾.

§. III.

W czem się ich prawa cywilne różnią od praw Rabanitów?

U Żydów Talmudystów, krewni z samej macierzystej linii nigdy po sobie nie biorą sukcesyi. U Karaitów brane są spadki od matki krewnych, gdy umiera bezdzietna, lecz tylko w posagu i darze szlubnym. U pierwszych matka nie bierze sukcesyi, u Karaitów w niedostatku braci i sióstr, matki dziedziczą. Porządek sukcesyi u Karaitów jest ten: 1) Synowie. 2) Męskie ich potomki. 3) Córki. 4) Ich potomki. 5) Ojciec. 6) Bracia dziada. 7) Bracia własni. 8) Matka. Równie jak Talmudyści nieprawie dzieci od sukcesyi nie wyłączają, lecz z tym warunkiem, aby matka była z rodu Karaitów. Talmudyści wolno darować swój majątek podług swego zdania, lecz w sukcesyi są wyznaczone prawidła; u Karaitów przez testament nie można czynić z krzywdą sukcesorów naturalnych. Za życia mogą Karaici, i to niewielką

¹⁾ Ta cała sprawa była w papierach nierejestrowanych w metryce lit.

²⁾ Rezolucya gubernium galicyjskiego 1790 r. 16 marca N. 6245.

część majątku, obcym darować; równie jednego sukcesora nad innych wzbogacać nie wolno; zapisy nawet testamentowe na duchowne cele nie są ważne: zasadzają się na tem twierdzeniu, iż sukcesorowie przedłużają exystencją rodu ludzkiego, i kiedy człowiek umiera, niknie jego prawo do własności, transakcyja dla śmierci sporządzona nie ma zatem mocy obowiązującej, równie darów czynić nie może umierający, chyba za pozwoleniem sukcesorów. U Talmudystów jest zwyczaj zapisać córce połowę wartości części synowskiej, dają synom władzę wydzielić tę część, lub oznaczoną sumę zapłacić; Karaici tego nie mają zwyczaju. U Rabanitów przy darowiznie potrzeba oprócz formalności przy czynieniu darów, posiadania rzeczy odmiennąjącej właściciela, z dodatkiem obrządku zwanego *Mantelgriff*; u tych niemasz tego przepisu. Jeżeli kto część majątku darował, rozumiejąc, że dziecko jego zginęło, a to się wróci lub się urodzi, dar ten jest nieważny. Żona tylko część wiana mężowi darować może, aby ją przymus męża choć niewyraźny, albo zaślepienie przez miłość, nie ubożyły. Podział braci jest taki jak u Żydów i dwie części starszemu z prawa pierwotności są nietykalne. U Karaitów posag żony jest pierwszy od wszystkich dłużników. Substytucye w testamentach u Karaitów miejsca nie mają. Wieloność jest zakazane przez klątwę u Talmudystów (jak o tem w rozprawie o Żydach mówimy); u Karaitów opinia powszechna tylko broni; u pierwszych szlub nie byłby dany, u drugich jest pozwolony, byle mężczyzna więcej żon nie miał nad cztery, miał je czem wyżywić i powinność małżeńską dla wszystkich żon odbywać; wszelako w naszych prowincjach, jedną tylko żonę biorą. Do zawarcia małżeństwa nie patrzą na lata, ale na znaki dojrzałości obojczy płci. Wdowy i rozwódki swoją wolą wybierają mężów. Małoletnie panny tylko zaręczać może ojciec. Po zaręczynach strony rozejść się nie mogą, tylko przez rozwód. Przyczyny niespełnienia małżeństwa od Żydów dawane, zubożenia i wyjazdu w inne strony, nieprzyjęte są, tylko jeżeli jeden z zaręczonych występnie się sprawował, lub bliscy krewni jednej strony skazili się jaką zbrodnią, albo gdyby w przeciągu czasu między zarę-

www.libtool.com.cn

Mąż nigdy nie jest sukcesorem po żonie, kiedy u innych Żydów jest w pewnych przypadkach; przeciwnie ostrzeżone *Morgengabe* czyli przywianek, nie jest do pewnej sumy przywiązany ¹⁾, lecz do stanu i możliwości, podług warunków w zaręczynnej umowie. To jest, jej własność zupełna, chybaży panna nie była idąc za męża, o czym zaraz po pierwszej nocy mąż duchownych uwiadomić i przekonać powinien.

Dla samej żony warunki: 1) Jeżliby mąż odjechał i z inną się ożenił. 2) Gdyby żony nie chciał żywić i odziewać²⁾.

Sądowe ich spory kończą się prędko. Rabini i starsi są więcej pośrednikami jak sędziami. Dobra wiara, wstręt od tłumaczeń prawa i jego glosatorów, są cechą tych sądów, które liczbą zgód ale nie wyroków zyskują prawo do ufności społeczeństwa.

*) Patrz Seldena *Uxor hebraea*, Addereth Eliahn tłumaczony przez Karaitów.

TADEUSZA CZACKIEGO

Matka odumarała Tadeusza w jego dziecięctwie, a że ojciec był pod strażą w Brodach osadzony, więc Franciszek Czacki, stryj (strażnik w. koronny) Tadeusza i brata jego Michała, Czackich zabrali do Gdańska, gdzie z nimi półpięta roku przebywał.

Gdy Szczęsnemu Czackiemu, ojcu, chociaż niewolnionemu z pod straży, dozwolono mieszkać w Porocku, dzieci na jego łono powróciły. Ich dalsze wychowanie powierzył ojciec ks. jezuita Faustynowi Grodzickiemu, który jeszcze Szczęsnemu samemu we Lwowie dawał naukę geometrii.

www.libtool.com.cn

„W poranku lat swoich (mówi ks. Alojzy Osieński) podnosił się (Tadeusz Czacki) do tej doskonałości, która się na miłości bliźnich wspiera i zasadza.“ Przeznaczone na swoje wydatki od rodziców pieniądze obracał nasz autor na uczenie osierociałych dzieci, przeznaczając im do nauki Franciszka Świątkowskiego. Z cnotliwym sercem i zdrowym rozsądkiem wyszedł na świat Tadeusz Czacki. Przyniósł on z sobą do pierwiastkowych zasług w urzędowaniu sprawiedliwości godne przymioty: roztropność, męstwo, dowcip żywy i wspaniałość umysłu. Sądy zadworne koronne były dla niego pierwszym wstępem do znajomości praw i sądownictwa (1781 r.) Adam Naruszewicz i Jan Albertrandy, podsycali w Tadeuszu chęć czytania w dziełach statystycznych i historycznych. Sławny księgozbiór Załuskich w Warszawie dostarczał mu dzieł do nabywania rozległych wiadomości, i stał się pobudką do wyszukania i zgromadzenia tych licznych pamiątek starożytnych, któremi rozświetlił się Poryck.

Rodzice zostawili mu dosyć obszerne dziedzictwo. Tadeusz nie poszedł za marnością świata.

Gdy Czartoryscy wspierali naukę górniczą, Stanisław August równie im przychylny, mianował do komisji kruszcowej Tadeusza Czackiego (30 kwietnia 1784 r.)

Przełożył Tadeusz Czacki sejmowi potrzebę wysyłania młodzieży za granicę dla doskonalenia się w nauce górniczej, probierskiej, mineralogii i metalurgii. Sejmujące stany (1786) wybrały go do komisji skarbowej.

Komisja skarbową wybrała z grona swojego Tadeusza, aby zwiedził wszystkie miejsca sposobne do robienia soli i niektóre cła ukraińskie, aby ułatwić kupno soli moldawskiej. Gdy poznanie biegu rzek i łączenie się ich z sobą istotnie było potrzebnem do uczynienia ich splawnymi, dla pomnożenia handlu wewnętrznego na Wołyniu, Ukrainie i Litwie, miał Tadeusz Czacki w poruczeniu spisać uwagi w tym względzie i zastosować je do pożytku narodu.

Umocowała go także komisja skarbową do odowiedzenia domów ustanowionych przeciw szerzeniu się zarazy powietrznej od Turcji. Nasz Czacki odbył podróż własnym nakładem, i położonemu w sobie zaufaniu zadosyć uczynił.

Czynił co mógł i co należało z księciem Ipsylantym w Jasach (1787 r. 31 lipca), ale wojna turecka udaremniła jego usiłowania.

Tadeusz Czacki własny nakład 10,000 $\frac{1}{2}$ uczynił na wyrysowanie mapy hydrograficznej Polski i Litwy, z wyrażeniem biegu rzek wielkich i małych w ilości 4819, z oznaczeniem zakrętów, spadków i wszelkich pomocy lub przeszkód do uczynienia ich splawnymi. Podał ważne uwagi nad handlem Polski z Portą Otomańską przez morze Czarne, do którego Dniestr, Boh i Dniepr wtacza swe nurty.

Wszystkie porty do handlu stósowne, zwiedził Tadeusz Czacki, nadto miejsca sposobne do robienia soli wskazał, i objaśnione kartami topograficznymi ofiarował komisji skarbowej. Karantany we Zwańcu, Bałcie, Mohilowie i Jampolu obejrzał.

Wykładał ciągle jak Anglia uznawała potrzebę handlu z Polską.

Pod panowaniem Stanisława Augusta zapowiedziano Izraelitom biorącym się do rolnictwa uwolnienie od podługownego, i oddano ich władzy komisji skarbowej. Urzędując w niej nasz autor, miał pociechę donieść, że kilkanaście rodzin z prowincji ruskiej i ukraińskiej tej swobody użyło (raport 1787).

Gra loteryi (?) udoskonalona przez Blanka wprowadzonego z Berlina, uchwałą sejmu (1786) oddana pod zarządzenie komisji, winna była Tadeuszowi Czackiemu pomnożenie dochodów krajowych. Pisał nasz autor o urządzeniu rękodzielni w Rzeczypospolitej, o bezpieczeństwie osób, domów, tudzież osobistych praw rękodzielników.

Dwa tomy ogromne czynności skarbowych, ze 3000 przeszło arkuszy złożone, znajdujące się (niegdys) w Porycku, a po większej części własnoręcznie przez Tadeusza pisane, dowodzą, iż w dziełach ekonomicznych okazał się niezmiernie czynnym, w handlowych ułatwiał

www.libtool.com.cn

wszystkie trudności, w sądowych sprawach sprawiedliwość przyspieszał, a we wszystkich oznaczył piętno czynnej wielkości, czuwającej nad dobrem kraju.

Kiedy rada nieustająca zaleciła komisji skarbowej (1787) kupienie pałacu posłowi cudzoziemskiemu z dochodów publicznych, Czacki Tadeusz z Kosowskim podskarbis nadwornym koronnym rozróżnił się w zdaniu od drugich na mocy uchwał sejmowych (z lat 1776, 1780, 1786), a to się działo podczas bytności Stanisława Augusta w Kaniowie.

Po pogrzebie ojca w Porycku z woli rodzeństwa dział majątku układał, a wybór starszemu bratu zostawił.

Pewny poseł (1790) wiodąc spór z Malachowskim marszałkiem sejmowym, dotkliwymi znieważał go słowami. Czacki Tadeusz w obronie sławy cnotliwego męża i swego krewnego życie poświęcić zamyslał. Lecz pogodzono się.

Głosił nasz autor (14 lutego 1791) zasługi wstępującego na podskarbstwo w. koronne Rocha Kosowskiego.

Będąc przeznaczonym z Janem Horainem i Tomaszem Wawrzeckim do przejrzenia skarbcza w Krakowie, a biegły w starożytnościach, okazała i czuła wymogła wznawiał miłe pamiątki sercom zgromadzonych licznie obywateli. Z powodu urzędowego objazdu opisał stan Krakowa.

Zgadzał się w mniemaniu z Tadeuszem Moraskim i ks. Hugonem Kollatajem, iż zamieszki w bezkrólowiach nachylały do upadku naród i upodlały ziomków.

W przekonaniu swoim znajdował Czacki Tadeusz przeciwieństwo niektórym przepisom ustawy 3go maja, lecz zaprzysiągł ją z innymi i zaprzysiężonej ukazał uległość własnego zdania. Po konstytucji 3go maja podał komisji skarbowej uwagi do rozmierzenia całej Polski, wszystkich prowincyj, województw i powiatów. Jan Śniadecki, profesor naówczas matematyki i astronomii w szkole głównej krakowskiej, wskazał sposoby do robienia tej mapy.

Ozdobiono Czackiego Tadeusza orderami św. Stanisława i Orła Białego. (1wszym 25 listopada 1786, drugim 1791 r.)

Na sejmie 1791 r. miewał gruntowne mowy w przedmiocie ekonomii politycznej. Z Janem Horainem spisywał sumy uznane duchowieństwu galicyjskiego.¹⁾

Podczas konfederacji targowickiej z prawdziwą chwałą urzędujących i swoją zdawał sprawę z działań komisji skarbowej osobom wyznaczonym (1792 r.). Nastąpił sejm w Grodnie, czyli jak go Czacki mianował, zgromadzenie tem uczczone imieniem, na którym zatwierdzono zabory kraju. Dotkliwe uczucia w zmianach politycznych naukami osładzał. W towarzystwie licznej młodzieży uczęszczał do akademii krakowskiej, i wydobywał z klasztorów drogie zabytki pisarzy polskich (te same, które wydaw. Biblioteki Polskiej od ostatecznej zagłady ochronić usiłuje), które mu niewygasła upewniły pamięć.

Kiedy Malachowski Stanisław zostawał w przesładowaniu, Czacki uczucia swojej duszy przelał w pismo do jednego z poufanych przyjaciół (list do Franciszka Skarbka Rudzkiego ze Szczekocin 11 sierpnia 1792).

Udany był Czacki przed rządem rosyjskim, iż podczas rewolucji w Polsce sprawował urząd podskarbiego. Wyszedł wyrok zabrania na skarb Ostroga i klucza Brusilowskiego a Porycka w sekwestr. Udał się do Petersburga i wiele trudności doznał w odzyskaniu majątku. Paweł I uznał słuszność sprawy Czackiego i majątek mu wrócił.

Obrany z gubernii kijowskiej, znajdował się na koronacji Pawła I w Moskwie.

Otrzymał w ofierze od Stanisława Augusta (ex-króla) rozległy i szanowny zbiór rękopismów, dotyczących się dziejów narodowych, który przeszło 30,000 czerw. złotych Stanisława Augusta kosztował.

Jeneral Bekleszow, rządcą wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej gubernii, za panowania Pawła, żądał od Czackiego uwag handlowych, które mu tenże podał w języku francuskim (1797).

Wierzyście Protą Potockiego wybrali naszego

¹⁾ Szło o wyównanie kościelnych funduszów duchowieństwa galicyjskiego z dochodami duchowieństwa rzymskiego.

www.libtool.com.cn

autora z gubernii kijowskiej i podolskiej na pełnomocnika (1799 roku 11 lipca).

Z Janem Albertrandym, Stanisławem Soltykiem i Franciszkiem Dmochowskim zebrał Towarzystwo Nauk w Warszawie, dla utrzymania języka polskiego w czystości, i rozkrzewienia nauk przyjemnych i pożytecznych. W roku 1802 Fryderyk Wilhelm król pruski potwierdził rzeczzone towarzystwo i pozwolił Tadeuszowi Czackiemu przejrzeć archiwum tajemne mistrzów krzyżackich w Królewcu i czynić z niego wypisy.

Z tego archiwum przywodzi znamienity nasz autor w rozprawie: Czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich? ważny list Jana biskupa lutomirskiego, kanclerza Karola IV (1357 r.) do Ludgiera mistrza krzyżackiego, i odpowiedź Jana de Mills rzecznika polskiego przeciw Krzyżakom w Rzymie (1420), i inne. W drodze przedsięwziętej na zebranie zabytków chwały narodowej szukał także i pomników Kopernika. We Frauenburgu uczcił jego grobowiec, i szanowne kości jego szczątki przesłał księciu Czartoryskiemu do Puław i Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Zwiedził książnicę na Łysej Górze starożytnego zakonu ks. Benedyktynów, sprowadzonych od Bolesława Chrobrego z obcych krajów (około 1008 r.) dla nauki młodzieży. Odbył podróż do Gdańska, Gniezna, Poznania, Kalisza i Kujaw. Wszędzie oznaczył swój pobyt czynnością dla sprawy oświecenia. W przejazdach zwiedzał biblioteki zakonne i obywatelskie, czynił wyjątki, i wyszukiwał troskliwie narodowe pamiątki.

Utworzył też (1802 r.) Czacki wraz z Stanisławem Soltykiem, Józefem Drzewickim, Michałem Walickim towarzystwo handlowe. Dziewiątego lipca 1803, okręt noszący imię Tadeusza Czackiego odplynął z Odesy do Tryestu.

W roku 1803 powierzył cesarz Alexander I Tadeuszowi Czackiemu losy kształcącej się młodzieży w guberniach wolińskiej, podolskiej i kijowskiej. Odtąd historia życia naszego autora łączy się z dziejami gimnazjum wolińskiego.

Fundusz dla gimnazjum krzemienieckiego utworzył Czacki z dobrowolnych ofiar obywatelskich. Do jakiegoż stopnia doskonałości doprowadzić toż potrafił, zaświadcza dokumenta, które się tutaj kładą pod A i B.

Kopia listu Adama ks. Czartoryskiego tajnego konsyliarza Jego Imperatorskiej mości, senatora państwa, członka tajnej rady i głównego szefa rządu, kuratora wileńskiego wydziału, do Tadeusza Czackiego, 3 sierpnia 1809 roku.

Zwiedziwszy gimnazjum krzemienieckie i obejrzawszy w czasie popisów, na którychchem się znajdował, wszystkie do niego należące zakłady i ustanowienia, za najpierwszą dla siebie uważam powinność, wynurzyć tem pismem jwmp. dobr. moje uczucia, które każdy dzielić powinien, za poświęcenie się jego dla sprawy publicznego oświecenia. Upraszam jwp. dobr. abyś w imieniu naszego wydziału chciał oświadczyć zacnemu dyrektorowi gimnazjum wolińskiego. jp. Czechowi, jp. prefektowi, profesorom i wszystkim w powszechności członkom składającym zgromadzenie tego gimnazjum, podziękowanie za ich pracę i starania względem edukacji młodzieży. Widziałem z ukontentowaniem w czasie egzaminu w nauczycielach przykładną gorliwość w pełnieniu obowiązków, znajomość i przymioty właściwe miejscom, które zajmują, w uczniach zaś znalazłem chwalebną emulacją, prawdziwą ochotę do nauk i znaczny w naukach postęp. Są to wszystko owoce gorliwości obywateli w złożeniu dobrowolnych ofiar na utrzymanie gimnazjum krzemienieckiego, a troskliwych starań jwp. dobr. w urzędzeniu onego. Nigdy zamiary nie mogły być piękniejsze i zbawienniejsze, nigdy też pomyślniejszym nie mogły być uwieńczone skutkiem. Mało jest bez wątpienia przykładów, ażeby szkoła jaka w tak krótkim przeciągu czasu mogła się podnieść do tak wielkiego stopnia, jak gimnazjum krze-

www.libtool.com.cn

mienieckie. Gimnazjum to, które w największej części winno swój wzrost i świetność jw. dobr. czyni, zaletę naszemu wydziałowi i służyć może za wzór dla innych.

Świadkiem będąc kwitnącego stanu, w jakim go znalazłem, pośpieszę oddać przed jego cesarską mością i władzą edukacyjną należną sprawiedliwość tej szkole, a mianowicie gorliwości jw. dobr. Przeświadczony o wielkich użytkach, które gimnazjum krzemienieckie przynieść może dla kraju, poczytam sobie za najświętszą powinność polecić go szczególnej opiece i protekcji rządu. Prosić będę o pomoc dla niego. Szczęśliwy, jeżeli dopełniając mego obowiązku, będę mógł wesprzeć zamiary jw. dobr. i przyłożyć się do dobra tej znakomitej szkoły. Mam honor i t. d.

B.

Raport do Imperatorskiego wileńskiego uniwersytetu od delegowanych do przejrzenia planu nauk w gimnazjum wolińskim.

Stosownie do postanowienia jw. ministra oświecenia, za zleceniem rektora, pod datą 3 lipca roku idącego, na dniu 4 tegoż lipca wyjechawszy z Wilna, stanęliśmy w Krzemieńcu dnia 17 i tegoż samego dnia po południu w przytomności jw. tajnego konsyliarza Czackiego wizytatora szkół, rozpoczęte zostały examina z każdej klasy i z każdego przedmiotu nauk osobno, i też examina kontynuowane były ciągle z rana i po południu przez dni dziesięć. Dnia zaś 20 przytomniśmy byli na uroczystem nauk zamknięciu w gimnazjum i rozdaniu nagród dla celujących postępkiem w naukach uczniów. Nakoniec w dniu 21 roztrząsaliśmy z jw. wizytatorem w przytomności kilku nauczycieli gimnazjum plan dawania nauk w temże gimnazjum, z porównaniem, czyli tenże plan mógłby pożytecznie być zaprowadzony w szkołach powiatowych. Dnia zaś 22 wy-

jechaliśmy z Krzemieńca. W ciągu jedenastodniowego w miejscu tem bawienia, obejrzelśmy wszystkie zakłady i urządzenia nauk dotyczące się. Z czego wszystkiego niniejszym raportem prześwietnemu uniwersytetowi sprawę przez szczegół zdajemy.

§. I. O pierwiastkowej nauce w klasach.

Gimnazjum wolińskie podług ustaw najlaskawiej potwierdzonych ma 4 klasy początkowe i osobne kursa nauk dwuletnie; tudzież instytutu jeometrów i mechaników, jako też sztuki piękne i gimnastyczne. We 4 klasach początkowych jest czterech nauczycieli, to jest: 1szy gramatyki języków polskiego i łacińskiego; 2gi języka rosyjskiego; 3ci języka francuskiego; 4ty języka niemieckiego. Dają także na przemian z dołączonemi przedmiotami: arytmetyki, geografii, moralnej nauki i pisma; w 4tej klasie dają się początkowe 4 rozdziały z geometrii Euklidesa, oprócz tego daje się we wszystkich czterech klasach nauka chrześcijańska przez kapelana gimnazjum. Examinowani uczniowie pomienionych klas osobno z każdego przedmiotu okazali dobry postęp i korzyść, a zdatniejsi i pilniejsi, których znaczna liczba w tych klasach znalazła się, na szczególną zasłużyli zaletę.

Postęp, mianowicie w językach, jest skutkiem szczególnego starania jw. wizytatora Czackiego; w niedostatku bowiem korepetytorów domowych, którzyby wszystkie języki dające się w klasach umieli, dobrani są od jw. wizytatora i opłaceni korepetytorowie z pomiędzy uczniów zdatniejszych, i ci w godzinach wyznaczonych korepetycyę dla uczących się robią.

W czasie examinów delegowani zastanawiali się szczególnie nad sposobem w gimnazjum wolińskim zaprowadzonym tłumaczenia wypisów z łacińskiego na wszystkie razem języki, których się tylko w klasach tych ucza, to jest: na polski, potem na rosyjski, potem na francuski i niemiecki. I lubo wielu z uczniów do-

www.libtool.com.cn

być w tem okazało łatwości, wszelakoż sposób ten spostrzegli być wielce trudnym i mniej korzystnym, gdyż w tłumaczeniu z języka łacińskiego na język obcy, dzieci muszą pierw w myśli tłumaczyć na język polski, jako macierzysty, a dopiero dobierać wyrazów z języka obcego.

We 4 tych klasach delegowani znaleźli arytymetykę elementarną zakończoną zupełnie podług autora Czecha, i tak arytymetykę jako też część jeometrii z Euklidesa dobrze i z pojęciem uczniów wyłożoną; jeografią, moralną naukę, takż naukę chrześciańską dobrze dawaną. Co się zaś tyczy języków, uczniowie czwartej klasy wprawiani już byli do tłumaczenia autorów w różnych językach i do pisania temiż językami, lecz delegowani postrzegli większą w uczniach łatwość w językach innych, a niżeli w łacińskim.

§. II. O kursach nauk w gimnazjum wolyńskiem dawanych.

Po skończonych klasach uczniowie przychodzą na kursa nauk przez osobnych nauczycieli dawane. Z kursów tych były czynione examina osobno, to jest: a) historii naturalnej, b) fizyki, c) chemii, d) matematyki elementarnej, e) algebry, f) matematyki wyższej, g) ekonomii politycznej, h) prawa krajowego polskiego, i) historii powszechnej, k) wymowy, l) literatury łacińskiej, m) literatury rosyjskiej, n) literatury francuskiej, o) języka i literatury greckiej, p) języka angielskiego.

Uczniowie pomienionych kursów dali dowód pilności swojej i znacznych korzyści odniesionych. Nauki fizyki i chemii dawane są z doświadczeniami potrzebnymi, prawa krajowego z wiadomościami obszernymi historycznemi. Uczniowie kursów wymowy, literatury łacińskiej, rosyjskiej i francuskiej, czytali swoje ćwiczenia w tychże przedmiotach i wielu zasłużyło na pochwałę. Osobliwie zaś w literaturze rosyjskiej zna-

czny (?) okazali postęp. Uczniowie matematyki okazali wprawę w porządne rozumowanie i jasny wykład prawd matematycznych.

Do kursów tych są pomocne: gabinet fizyczny dość znaczny; laboratorium chemiczne porządne; ogród botaniczny obszerny z oranżeryą i znaczną liczbę roślin zawierający; kolekcya znaczna mineralów i insektów.

§. III. O sztukach pięknych.

Szkoła rysunków jest porządna i nauczyciel zaletny, któremu są dobrani z uczniów zdutniejszych dwaj pomocnicy, i podzielona na klasy. Liczba uczniów znaczna okazywała swoje roboty i wielu z postępem niemalym.

Muzyka dawana jest przez znacznego ze swojego talentu nauczyciela p. Lenzega. W dniu zamknięcia nauk w gimnazjum uczniowie exekwowali publicznie przed licznie zgromadzonymi gośćmi koncerta i inne sztuki muzyczne. Jest także nauczyciel osobny do uczenia śpiewania, a osobliwie uczniów funduszowych, którzy w kościele gimnazyalnym podczas nabożeństwa studenckiego śpiewać powinni.

§. IV. O sztukach gimnastycznych.

Uczniowie gimnazjum wolyńskiego popisywali się publicznie w jeźdźeniu na koniu w maneżu, i do tego ćwiczenia jest dostarczana liczba koni przez nauczyciela tej sztuki. Także publicznie dawali dowód ćwiczenia się w fechtowaniu pod osobnym do tego nauczycielem.

§. V. O osobnych instytutach.

Oprócz wyżej wymienionych przedmiotów do oświecenia i edukacyi młodzieży służących, gimnazjum wolyńskie ma dwa instytuta szczególne, to jest: jeometrów

www.libtool.com.cn

skarbowych i mechaników na funduszu miast i obywatelów.

Naprzód: jeometrowie. Ci biorą naukę na kursach w gimnazyum, i na examinie dali dowód postępu i korzyści w różnych naukach, a mianowicie w matematyce i w języku rosyjskim, oraz w rysunku topograficznym, do czego jest osobny nauczyciel.

Powtóre: mechanicy. Oprócz wprawy do robót mechanicznych pod przewodnictwem znacznego ze swej zdatności nauczyciela pana Zaliwskiego, mają dawane dla siebie przez osobnego nauczyciela arytmetyki jeometryą i początki mechaniki we wszystkich swych częściach.

Uczniowie ci na examinie okazali znaczny postęp, co dowodem jest pilności i gorliwości nauczycieli, gdyż ludzie ci wzięci bez potrzebnego przygotowania, do tego przyprowadzeni są stopni, iż są w stanie pojęcia istotniejszych prawideł teorii mechaniki. Ciż uczniowie wprawiani są do rysunku machin i robienia planów na gospodarskie budowy, które okazywali, przytem exekwowali roboty mechaniczne na różnych warsztatach, jako to: ślusarskim, stolarskim, i t. d. Do nauki mechaniki jest zbiór różnych modeli, który się coraz powiększa przybywającymi modelami nowo exekwującymi się.

§. VI. O porządku szkolnym.

Co do porządku szkolnego delegowani uważali, iż co do nauczycieli, ci wszyscy są zgodni, spokojni, pełni gorliwości i przejęci duchem powołania swojego, pełnią obowiązki z należytą pilnością. Co do uczniów, ci z miejscowego położenia, będąc wszyscy ciągle pod okiem zwierzchności szkolnej, i nie znajdując w mieście Krzemieńcu (które uwolnione z monarszej łaski od postoju, studenckiem miastem nazwać się może) powodu do roztargnień, jakie są zwyczajnie po miastach wielkich lub guberskich, a nadto mając nad sobą czuły dozór samego jw. wizytatora, i najbliższy prefekta

gimnazyum, urzędnika do tego zdanego i pilnego, nie mogą nie uchybiać przeciw temuż porządkowi i przepisom zwierzchności szkolnej, która nawet zabawy ich w czasie rekreacyjnym urządza i nad niemi ma baczność.

Nabożeństwo w kościele gimnazyalnym przykładnie jest odbywane, podczas którego uczniów śpiewanie zastępuje muzykę. Widzieli też delegowani zaprowadzoną ścisłą karność między uczniami, do której powaga jw. wizytatora najwięcej się przykłada.

Uroczystość zamknięcia nauk w gimnazyum w przytomności delegowanych na dniu 20 miesiąca lipca odprawiana pod prezydencją jw. wizytatora Czackiego, w obecności licznie zgromadzonych znaczniejszych obywatelów, na której rozprawy i mowy przez samego jw. wizytatora i przez nauczycieli czytane były. Śpiewane *Te Deum* w kościele, które poprzedziło rozdawanie w nagrodę 5 medalów uczniom celniejszym, jako też do dwuset pism pochwalnych dla uczniów pilniejszych przez samego jw. Czackiego, były obchodem świetnym, przykładnym i stosownym do obudzenia szlachetnego uczucia w młodzieży, zachęcenia do nauk, do miłości ojczyzny, i do wdzięczności najlaskawszemu z monarchów.

§. VII. O innych zakładach.

Oprócz gabinetów i kolekcij wyżej wyliczonych, delegowani obejrzeni bibliotekę, dla której sala jedna zupełnie i przyzwoicie jest urządzona, i w niej książki w dobrym porządku są ułożone; druga zaś sala nie jest jeszcze przygotowana, i dla tej przyczyny wiele ksiąg nie mając miejsca, jest w pakach. Dobrany dozorca biblioteki okazał się pilnym, pracowitym i dobrze zaletnym do swego obowiązku, czego jest dowodem katalog przez niego ułożony porządnie. Obejrzeni też delegowani i kolekcją numizmatów, rzadką co do swej znacznej liczby, jako też co do ich osobliwości, gdyż między niemi wiele się znajduje inedytów. Kolekcya ta

www.libtool.com.cn

czeka, jeszcze miejsca, w któreby porządnie ułożona być mogła. Widzieli także delegowani założoną drukarnią, w której już drukarskie roboty rozpoczęte. W ogólności gimnazjum wolińskie ma jeszcze potrzebę znacznego wydatku na urządzenie wielu sal i budowli potrzebnych.

§. VIII. *O pensjach i konwiktach przy gimnazjum.*

Delegowani obejrżeli mieszkania konwiktów i ich wygodę, tak konwiktu funduszowego, jako też tak nazywanego wolnego. W tem miejscu delegowani winni są oddać uwielbienie jw. Czackiemu, za którego gorliwym staraniem nie tylko uczniowie funduszowi wygodnie i ekonomicznie są utrzymywani, ale nadto dobroczynną znajdują pomoc uboższe familie, dla których dzieci zwierchność szkolna opatruje stancyą, stół, pranie, dozorcę domowego, aptekę za złp. 463 gr. 10 na rok, i ci uczniowie stanowią konwikt wolny. Wszyscy konwiktorowie są pomieszczeni w domach mieszczan, koloniami, pod osobnym dozorcą. Prefekt gimnazjum robi z gospodarzami kontrakty i dotrzymania ich pilnuje, uwalniając rodziców od wszelkiego zatrudnienia.

Odwiedzili delegowani pensyą panien, utrzymywaną przez panią Rosienkiewiczową, kobietę powszechnie szacowaną i publiczne mającą zaufanie; w tej pensyi porządek, sposób dawania nauk i pilność na szczególną zaletę zasługują.

Odwiedzili także pensyą panien przez panią Magusową utrzymywaną, gdzie także edukacya porządnie dawana okazała się. Na tych pensjach, prócz innych nauk examini był zdawany z języka rosyjskiego. Delegowani uważali, iż na pensjach tłumaczenie pierwszych rozdziałów Euklidesa jest mniej pożyteczne, i lubo uczennice okazały postęp, chcąc jednak zaprowadzić po pensjach damskich naukę jeometrii, wypadaloby raczej ułożyć stosowne do tego dzieło elementarne.

§. IX. *Roztrząsanie planu nauk w gimnazjum, czyli może być wprowadzony do szkół powiatowych.*

Jw. Czacki przekładał, iż podobny plan nauk, jak jest w gimnazjum wolińskim, który w skutkach okazuje się być użyteczny, zaprowadzony po szkołach powiatowych większąby uczynił korzyść w edukacyi publicznej, a niżeli plan dotąd po szkołach używany. Zaprowadzają bowiem cztery pierwsze klasy tym sposobem, jak w krzemienieckim gimnazjum, urządzone, dawane przez czterech nauczycieli, i dwa do tego kursa nauk dawane także przez osobnych dwu nauczycieli, uczniowie w pierwszych czterech klasach byłiby dobrze usposobieni w początkach wszystkich pięciu języków i w innych dodatkowych przedmiotach, a w dwu kursach dwuletnich mieliby sobie dobrze podane początki nauk, jako to: matematyki, fizyki, prawa, wymowy, historii i t. d. gdy tymczasem teraz z doświadczenia się okazuje, iż w szkołach powiatowych, prócz gramatyki języka łacińskiego, rosyjskiego i polskiego, w innych językach uczniowie żadnego nie czynią postępu, a nawet i w gramatyce pomienionych języków w przeciągu dwu lat nie bywają zazwyczaj dobrze ugruntowanymi. Oprócz tego jw. Czacki dowodził, że dla jednostajności uczenia, arytmetyka ś. p. Czecha, jeometria Euklidesa, powinnyby być uznane za elementarne po szkołach powiatowych, jako dzieła dokładne, zwłaszcza, że arytmetyka i jeometria wydane przez komisję edukacyjną doświadczeniem samem okazały się wcale niedostateczne i niezdadne do nauczania młodzi porządnego rozumowania.

Na te uwagi jw. Czackiego delegowani wyrazili swoje myśli w sposobie następującym:

Najprzód, że plan nauk taki, jaki w wolińskim gimnazjum jest zaprowadzony, pożytecznym być może w tem jednem gimnazjum, w którym uczniowie po skończonych klasach mają kursa osobne literatury tych samych języków, których się uczyli w klasach; w szkołach zaś powiatowych po skończonych czterech klasach

www.libtool.com.cn

w ciągu chodzenia na kursa nie mieliby już sposobności doskonalenia się w językach, a zatem musieliby ich zapomnieć.

Powtórę. Dozorcy domowi nie byliby w stanie repetyować i przygotowywać uczniów na wszystkie języki, a na opłacenie korepetytorów osobnych w szkołach powiatowych funduszu niema.

Potrzenie. Zaprorowadzenie wyżej wspomnianego planu po szkołach powiatowych wymagałoby większych wydatków, a niżeli etatem na te szkoły są przeznaczone, potrzebaby dodać jednego nauczyciela.

Poczwarcie. Tenże plan wyciągałby więcej czasu na edukacyą młodzi po szkołach powiatowych, co by było obciążeniem wielkiej liczby familij ubogich, które dzieci swoje do szkół powiatowych oddają, i nie żądają, aby umiały wiele języków, lecz aby były usposobione do posług skarbowych lub obywatelskich.

Popięcie. Plan ten zmniejszyłby postęp w nauce łacińskiego języka w szkołach powiatowych.

Poszóstę. Co się tyczy arytmetyki Czecha i jeometrii Euklidesa, delegowani uważali, iż arytmetyka Czecha, będąc wprowadzie dziełem dokładnem, jest za wysokie dla dziecięcego pojęcia. Uczniowie pospolicie w pierwszych klasach nie są w stanie pojęcia ogólnych i oderwanych wyobrażeń, i w nauce arytmetyki w klasach istotna rzecz jest wprawa do rachunku przy podaniu krótkich reguł.

Co do jeometrii. Dzieło to doskonałe w swoim układzie, jest dosyć obszerne na szkoły powiatowe a mimo tego nie zawiera ani solidometrii, a zatem do tego dzieła obszernego z siebie, trzeba by jeszcze dodać dzieła inne, co by przechodziły granicę księgi elementarnej, i że dzieło Luliera jeometrii elementarnej dla szkół jest dostateczne, byleby nauczyciel znał je i dobrze umiał uczniom wyłożyć.

Po czem jw. Czacki żądał, aby mu było dozwolono w jednej szkole powiatowej, któraby się na nowo miała urządzać, plan nauk w sposób planu gimnazjum wolińskiego zaprowadzić.

Takowe żądanie jw. Czackiego delegowani przed-

stawiają do zdania i decyzji rady uniwersytetu, i kończąc raport swój o gimnazjum wolińskim, składają świadectwo, iż stan terażniejszy gimnazjum, przy szczególnem i najgorliwszem staraniu jw. Czackiego, już zapewnia dostateczne i obszerne źródło gruntownego oświecenia i edukacyi dla tamiecznych prowincyj. 1811 roku.

Podpisano: Szymon Malewski
Szymon Żukowski.

Rzecz tycząca się oświecenia i wychowania krajowego młodzieży tyle jest ważną, że o niej nigdy jednostronnie sądzić nie należy, dla czego o zdaniach ludzi biegłych w tym względzie troskliwie się wywiadywać wszyscy powinni, którym w tym lub owym kierunku dano wpływać na młodzież. Ten właśnie wzgląd powoduje mnie zamieścić tutaj, co następuje:

Ignacy Potocki w *Uwagach* (pisanych w Puławach dnia 3 stycznia 1804 roku, przepisanych w Klementowicach dnia 31 maja 1805,) na rzecz *Tadeusza Czackiego o gimnazjum wolińskim*, naprzód mówi przeciw uczeniu wielości języków; powtórę usprawiedliwia z zarzutów komisją edukacyjną w Polsce. Czacki te jej czynił zarzuty: 1ód, że po zbytek troskliwa o mowę ojczystą, obciążała młodzież polską nauką rzeczy, nie dając dość czasu do nauki obcych języków a szczególnie łacińskiego; 2re, że trudniący się wychowaniem kandydatów do nauczycielstwa, sposobiąc ich bardziej do umiejętności matematycznych, fizycznych, moralnych, zaniedbywali usposobienia ich do greckiego i łacińskiego języka; 3ie, iż w rozkładzie czasu szkolnego zbyt mało wyznaczono godzin na język łaciński, i zbyt mało przepisano ćwiczeń dla uczniów, stąd język łaciński z wielką literatury starożytnej szkodą prawie powszechnie upadł.

Ignacy Potocki tak odpowiada na te zarzuty: *Cui bono*, szanowny mętu, tak wielkie niedowiedzione a po części niedowodliwe zarzuty? W pierwszym po zbytek troskliwości komisji o mowę ojczystą, w trudne do rozwiązania zapędzą zagadnienie, dokąd takowa troskli-

www.libtool.com.cn

wność może się nazywać potrzebną, dokąd dogodną, od którego kresu zbyteczną? Nie widzę też jasnie, co tamże mianujesz obciążeniem młodzieży nauką rzeczy. Jeżeli mowa o przytłumieniu władz umysłowych, kilkonastoletnie doświadczenie okazało, iż młodzież ze szkół przez komisję edukacyjną rozrządzonych wychodziła zdolniejszą, niż ongi bywało, do posługi w życiu prywatnem i publicznem. Drugi zarzut wymawia komisji edukacyjnej raczej niedozór, niż wadę w jej ustawach. O dozorze zaświadczały rozliczne raporty, wizyty i uroczysta sprawa, jaką rocznie zwykła była zdawać komisja powszechności przez sekretarza w towarzystwie elementarnem. Znała to komisja, iż w licznych gronie nauczycieli znajdowali się niedość wierni w tłumaczeniu gramatyki Kopczyńskiego, że drudzy z przesady przekładali tłumaczenie Alwara; wszakże ile można zaradzają tym nieprzyzwoitościom, nie dostrzegając nigdy, aby większa liczba lub też znaczna kandydatów była niezdolną do uczenia łaciny, lub mogła być niezdolną dla tego, iż najbardziej kandydatów sposobiono do umiejętności matematycznych, fizycznych i moralnych. Ale najmniej słusznym jest zarzut trzeci, który wymawia komisji edukacyjnej, iż mało wyznaczyła godzin w układzie lekcji szkolnych, i zbyt mało przepisała ćwiczeń, temi zamyka się słowy: Dla tego język łaciński z wielką literatury starożytnej szkoda, prawie powszechnie upadł. — Lubo komisja edukacji tylekrotnie wzywała nie nauczycieli i wizytatorów tylko, lecz głośno wszystkich obywateli, by ją ostrzegli o wadach mogących się okazać przez doświadczenie w wiernem nawet dokonaniu własnych jej przepisów, skarga o zbyt szczupłe wymierzenie godzin na język i ćwiczenia w łacinie do jej wiadomości żadna nie doszła, i zdaje się po tylu latach nieprzerwanego milczenia obwinieniem bezgruntownem. Co większa, gdyby nawet dowodliwą była, nie daje ona prawa do wniosku, iż dla niedość długich lekcji łacińskich w szkołach, upadł w Polsce język rzymski z wielką literaturą szkoda. Dobrze przed ustanowieniem komisji edukacyjnej, i w ojczyźnie naszej i w całej Europie upadł już był

język łaciński co do wybornego w nim pisania, a to z powodów obcych szkolnej edukacji. Skoro języki nowożytnie, a mianowicie francuski, przestały być barbarzyńskimi, wyparły starożytne, a mianowicie używanie łacińskiego języka, tak w naukach jako i sprawach publicznych. Względem upadku starożytnej literatury, książki elementarne, oddzielne dla profesorów przepisy, dykcyonarze, między którymi starożytności, wypisy klasyczne dla szkół wydziałowych, osobne katedry do łacińskiego, greckiego i hebrajskiego języków w szkołach głównych, osobna do wyższej literatury, dysertacje akademickie w tym przedmiocie nakazane, oczywiście są dowodami, iż komisja zaniedbała przed swym rządem literaturę starożytną w szkołach narodowych dźwignąć i wskrzesić gorliwie usiłowała. Piszę ci zaiste to wszystko, zacny mój były komisarz edukacji, ale przyjaciel prawdy, słuszności i twój osobiście.

Tadeusz Czacki zostawszy wizytatorem szkół, poświęcając się z największą gorliwością sprawie publicznej edukacji, nie mógł się cieszyć pokojem, który zawodowi naukowemu pono jest potrzebniejszym, a niźli każdemu innemu. I tak:

W trzecim roku od założenia gimnazjum, po tylu zakładach, uczyniono zarzut o niewygodnem położeniu Krzemieńca będącego na samej granicy państwa, i powstały usiłowania do przeniesienia gimnazjum. Czacki dokazał, że nie tylko gimnazjum się w Krzemieńcu ostało, lecz że nadto cesarz Alexander oddał temuż gimnazjum wiecznem prawem starostwo krzemienieckie (1807 r.). Rok ten był rokiem cierpień dla Czackiego; spotwarzany przed cesarzem oddał się z Kijowa do Charkowa, i po trzech tygodniach przybył z woli cesarza pod strażą do Petersburga, gdzie (20 lipca 1807) odebrał następujący wyrok Alexandra I.

Mości panie Czacki tajny konsyliarz!

Wszedłszy w usprawiedliwienie wmd. pana, postanowiłem zniszczyć sprawę z okoliczności czasowych

www.libtool.com.cn

tylko wyniała, która tak dla wmc. pana jako i dla mnie była nieprzyjemną; bo znakomite zasługi wmc. pana w rozszerzeniu narodowego oświecenia zjednały mu względy i ufność moją, które się ani zachwiały, ani zachwieją. Upewnienie moje w tej mierze ponawiając, zostaję w przyjemnej nadziei, że w tymże samym zawodzie, w którym czyni wmc. pana stały się tak sławni, przez nowe prace pomnożysz pożytki dla kraju, a dla siebie wdzięczność szczerze życzliwego.

Z woli rządu na trzy lata przed śmiercią Czackiego, która nastąpiła 8 lutego 1813 r., wyznaczono osoby do wejrzenia w stan gimnazjum: czy sposób dawania nauk odpowiada powszechnej nadziei, czy miejsce dogodniejsze być może nad Krzemieniec, czy dochody nie chybają swych celów. Czacki umiał się usprawiedliwić, stanął bez zmazy, w świetle prawdziwej zasługi.

Lecz niepodobna zasług Czackiego w zawodzie edukacji publicznej i autorskim podać w streszczeniu, i należy się cieszyć, że obszerny żywot tego męża, a zapewne i ocenienie mnogich i ważnych jego pism, ma wyjść niebawem na widok publiczny. My jak szliśmy dotąd za dziełkiem ks. Alojzego Osieńskiego (i przypisami do tegoż) o Życiu i pismach Tadeusza Czackiego (drugie wydanie w Krakowie 1851) tak z tego dziełka podajemy jeszcze następujące szczegóły, ważne pod względem historii, bibliotek i bibliografii.

Spis dzieł drukowanych w Polsce, znajdujących się w Porycku.

Dzieł	teologicznych.....	tomów	1362.
"	prawiczych.....	"	665.
"	filozoficznych.....	"	159.
"	lekarskich.....	"	88.
"	matematycznych.....	"	161.
"	historycznych.....	"	805.
"	filozoficznych.....	"	5260.
w ogóle			8508.

Najrzadsze dzieła znajdujące się niegdyś w Porycku a których Bentkowski nie wymienił, wylicza Osieński jak następuje: Jana z Łancuta *Algorithmus linealis*... Cracoviae per Hier. Viator 1519. pag. 10 w 4ce; także Crac. apud viduam Hieronymi Scharff. 1551 w 8ce. Tomasza Kłosa *Algorithmus*: to jest nauka liczby polską rzeczą wydana... 1537 w 8ce h. m. d. Piotra Poznańczyka 1) Księgi Jezusa Chrystusa syna Syrachowego, *Ecclesiasticus* rzeczzone... w Krakowie przez Hier. Wiatora 1541 w 8ce. 2) Wypisanie dwojei Sarmatskiej krainy... przez doktora Macieja Miechowitę łaciną wypisane, a ku pospolitego człowieka pożytkowi na polską rzecz wyłożone. W Krak. dr. M. Scharffenberger 1545 w 8ce, str. 116. Szczędrkowiec Stanisława Rozmowa niektórego pielgrzyma z gospodarzem o niektórych obrządkach kościelnych przeciw luteranom i innym przeciwnikom wiary chrześcijańskiej. W Krakowie 1549, w 8ce wierszem. Sebastjana Łęczycanina tragedia Sofrona 1550, w 8ce str. 50. Stanisława ze Lwowa Apologia, to jest obronienie wiary świętej chrześcijańskiej. W Krakowie u dziedz. Marka Scharffenbergera 1554, w 8ce k. 394. Trepki Ostafiego Katechizm, to jest nauka chrześcijańska przez Jana Brencyusza. W Królewcu pruskim u Jana Daubmana 1556, w 4ce k. 394. Antoniego z Napachania (doktora, dziekana świętego Floryana w Krakowie) *Enchiridion*: to jest książki ręczne o nauce chrześcijańskiej. W Krakowie u dziedz. Marka Scharf-

www.libtool.com.cn

fenbergera 1558, w 8ce, k. 151. Wawrzyńca z Praszysza Nauka o prawdziwej i fałszywej pokucie z pisma św. i doktorskiego... 1559, w ark. b. m. d. k. 193. Bernardyna Ochina z Seny tragedya o mszy. W Pińczowie w druk. Danielowej, nakładem doktora Lizmanina 1560, w 8ce, k. 374. Herbesta Jana z Nowego-Miasta Opisanie i wykład mszy świętej. W Krak. 1566 w 8ce. Niemojowskiego Jakóba. 1) O jedności boskiej nierozdzielnej przeciw błędom i bluźnierstwom arykańskim. Drukiem Macieja Wierzbity 1556, w 8ce, str. 168. 2) Odpowiedź Herbestowi. W Krakowie u Mac. Wierzbity 1569, w 8ce, str. 898. 3) *Epidromus* albo pogonia za gońcem K. Herbestowym, pewność pisma ś. pokazujący. Druk. M. Wierzbity 1572, w 8ce, str. 565. 4) Prawdziwa sprawa o rozmowie którą miał Jakób Niemojowski w Warszawie na sejmie z Franciszkiem Toletem jezuitą 1572 r. W Poznaniu u Wolraba 1580 w 8ce. 5) Replika na książki ks. jezuitów poznańskich o powszechnym kościele. W Toruniu dr. Malcher Neryngk 1582, w 8ce. 6) Kwestya o kościele bożym, iż błądzić nie może. W Toruniu 1582. 7) Spongia naprzeciwko pisaniu nowotnemu i kazaniu ks. Hieronima Powodowskiego. W Grodzisku miemieście grabiów z Ostroga, w 8ce. Wojciecha z Szczebrzeszyna *Observatorium grammaticarum*. Crac. ap. Matth. Sibeneich. 1567, w 8ce. Spytka z Melsztyna Zwierciadło albo kształt, w którym każdy stan snadnie może się swym sprawom przypa- trzyć, za szczęsnego panowania Zygmunta 1567. W Mogilanach, w ark. k. 274. Antonina Jana Książki o zachowaniu zdrowia od zarazy morowego powietrza doktora Antoniego Sznebergiera z łacińskiego na język polski przełożone. W Krak. u Mat. Siebeneich. 1569, w 8ce. Ponętowskiego Jana Krótki rzeczy pol- skich sejmowych pamięci godnych komentarz 1569 uczyniony. W Krak. u Stanisł. Scharffenbergera, w 4ce, (dzieło objęte w B. P. obecnie w Krakowie wychodzą- ciej a rozpoczętej w Sanoku.) Piotra z Goniądza. O Synu bożym, o ponurzeniu chrystyańskim (sic). O trzech, to jest o Bogu, o Synu jego i o Duchu św.

przeciwko Trójcy Sabeliańskiej. W Węgrowie 1570, w 8ce, str. 381. Strumieńskiego Olbrychta z Mysłowic O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopach, o ważeniu i prowadzeniu wody... W Krak. u Łazarza Andrysowicza 1573, w 8ce. Toleta Franciszka Prawdziwa sprawa o rozmowie, którą miał Jakób Niemojowski w Warsza- wie na sejmie z Franciszkiem Toletą jezuitą 1572. W Poznaniu u Jana Wolraba 1580, w 8ce. Niemo- jowskiego Jana 1) Obrona przeciw niesprawiedliwie- mu objawieniu i rozlicznym potwarzom i t. d. Dr. Ale- xy Rodecki 1583, w 4ce, str. 180. 2) Okazanie iż ko- ściół rzymski itd. 1583, w 4ce, str. 149. 3) Odpowiedź na potwarze Wilkowskiego 1583, w 4ce, str. 98. 4) Krót- kie a prawdziwe opisanie dysputacyi, która była w Le- wartowie. 1592. Dr. Sebaścjan Sternacki, w 8ce, str. 48. Wilkowskiego Kaspria 1) Przyczyny nawrócenia dźwiary powszechnej od sekt nowokrześciców samo- sateńskich. W Wilnie 1583, w 4ce, str. 155. 2) *Deside- rosus* albo ścieżka do miłości bożej i doskonałości ży- wota chrześcijańskiego. W Krak. u Andr. Piotrkow- czyka 1599, w 8ce, k. 128. Maczyńskiego Jana La- ment matki korony polskiej z śmierci przesławnego pana Stefana pierwszego, króla polskiego. W Plocku 1586, wiersz, w 4ce. Mikołaja z Wilkowiecka O mszy św. opisanie i o tajemnicach przedniejszych ceremonij ku niej należących. W Krakowie u Stanisł. Szarffenbergera 1586, w 8ce. Kłodzińskiego Ma- cieja (proboszcza wileńskiego, kanonika krakowskiego) Wizerunek łaski bożej, jako dostapiona i zachowana być może przez pewne części i stopnie, od Hieronima Sirina z włoskiego na język polski przełożony. W Kra- kowie u Łazarza 1587, w 4ce, str. 207. Czarnkow- skiego Stanisława Witanie posłów króla jmcj na wolnym sejmie lubelskim 10 stycznia 1589, w 4ce. Jungi Adryana 1) Rozwiązanie pięćdziesięciu i dwu kwestyj ministrów nowoewangelickich jezuitom zad- nych o kościele bożym, własności, znakach i nauce jego, na dwie części rozdzielone. 2) Odpis na książkę jednego Kalwinisty przeciw obrazom chrześcijańskim.

www.libtool.com.cn

(Oba dzieła razem drukowane. Pierwsze wydanie u wdowy i dziedz. Jana Wolraba, w 4ce; drugie w Krakowie u Jędrzeja Piotrkowczyka 1589, w 4ce; str. 378). Pawłowicza Jana z Wilnowa Żalose. opisanie o upadku króla hiszpańskiego, który na morzu i na lądzie podjął, z niemieckiego na polski język przełożone 1589, w 4ce. Grabowieckiego Sebastyna Sętnik rymów duchownych. W Krakowie u Jędrzeja Piotrkowczyka 1590. Piotrkowskiego Grzegorza Pogrom Lewartowski. W Krakowie u Jakóba Siebenejchera 1592, w 4ce, str. 19. Jana z Przeworska Kazania 1593. Łaskiego Marcina jezuita, który pod imieniem K. Mikołaja Issyjora proboszcza ośmiańskiego pisał, Rozsądek o konterfecie jezuitów z equesa łacińskiego pod maskarą prawdziwa w polski język przetyumionym. Wilno u Daniela Lenciusa 1594, w 4ce, str. 105. Grabowskiego Piotra Zdanie sejmu (ra- czej: syna) koronnego o pięciu rzeczach rzeczypospoli- tej polskiej należących... 1595, w 4ce, (znajduje się w B. P) Tamnicyusza Jędrzeja Traktat albo roz- prawa krótka na czas pamiętki pierwszego przyjścia na świat Chrystusa. W Toruniu druk. Jędrzej Koteryus 1597, w 4ce. Górskiego Jakóba Rada pańska, t. j. jakie osoby pan każdy wybierać sobie ma do rady swojej, przez Fryderyka Furiusza Ceryolę po hiszpań- sku napisana, z włoskiego na polskie przełożona. W Krakowie w drukarni Łazarzowej 1597, w 4ce, str. 182. Karlińskiego Stanisława Spraw i postępów rycerskich i przewagi opisanie krótkie, z naukami w tej znacznej zabawie potrzebnymi. We Lwowie druk. Maciej Bernat 1599, w 4ce. Otfinowskiego Erazma z Lesznika Przypowieści Jezusa Chrystusa z ksiąg nowego testamentu krótko zebrane. W Rakowie 1599, w 4ce, str. 72. Rytkiera Kaspra Wizerunek i sza- cunek mynie wszelakich cudzoziemskich, jako które w koronie polskiej brane i wydawane być mają, uczy- niony za dozorem Jana Firleja z Dąbrowicy podskar- biego koronnego, a za własnym rozkazem króla jmcj w druk wydany według uchwały sejmiku koronnego war- szawskiego w r. 1598. W Krakowie u Łazarza 1600,

w 4ce, str. 23. Grodwagnera Jana Dyskurs o ce- nie pieniędzy terażniejszej i o niektórych skutkach jej. Przydany teraz nowy sposób znizenia ceny pieniędzy bez szkody każdego, co gdy się zachowa, choćby pie- niądze oraz, jako być ma, spadły, niktyby przecie na nich nie nie utracił. 1632, w 4ce.

Rękopisy znajdujące się w bibliotece poryckiej.

	tom.	rękop.	treści ark.
1) Oryginałów oddzielnych.....	4	480	12
2) Aktów historycznych z archi- wów krajowych i zagrani- cznych, kosztem Stanisława Augusta przepisanych i po- rządkiem lat ułożonych.....	231	38270	—
3) Aktów oryginalnych przed Zy- gmuntem I.....	9	985	19
4) " " za Zygmunta I.....	50	10669	163
5) " " " Augusta.....	16	1307	52
6) " " " Henryka i Stef.....	4	258	10 1/2
7) " " " Zygmunta III.....	50	5350	150
8) " " " Władysła. IV.....	15	1595	20 1/2
9) " " " Jana Kazimie.....	24	2308	47 1/2
10) " " " Michała.....	5	274	11 1/2
11) " " " Jana III.....	34	3137	37
12) " " " Augusta II.....	130	15924	268 1/2
13) " " " III.....	31	3456	32
14) " " " Stanisł. Augst.....	375	57196	278 1/2
15) Rachunków żup, mennicy itd.....	85	92	—
16) Zbioru Łojka do statystyki polskiej.....	69	959	32 1/2
17) Rękopisów Jabłonowskiego.....	52	2892	32 1/2
18) " Czackiego.....	19	1680	— 1/2
19) " teologicznych.....	98	345	36 1/2
20) " historycznych.....	123	1222	53
21) " prawniczych.....	26	58	19

www.libtool.com.cn

	tom.	rękop.	treści ark.
22) Rękopisów literackich.....	45	45	—
23) " matematycznych.....	6	6	—
24) " lekarskich.....	7	23	—
25) " alchimicznych.....	3	16	—
26) " filozoficznych.....	2	2	—
27) " gospodarskich.....	1	1	—
28) " wojskowych.....	7	7	—
29) " obcych.....	29	119	—
30) " chińskich, tureckich, arabskich...	22	22 1/2	—
Zbiór rękopisów 1,558 146,258 1,250 1/2			

Rękopisy Tadeusza Czackiego.

1) Uwagi o handlu z Anglią, Portą, Ottomańską i innemi narodami. 2) Opis obrad sejmowych we dwunastu dniach miesiąca maja 1790 r. 3) Obrona Zygmunta Augusta Adamowi księciu Czartoryskiemu do Puław posłana 1790 r. 4) O urządzeniu rękodzielni. 5) Prawo dla miast kryminalne, składa się ze dwu części. W pierwszej okazuje rozmaite przewinienia i przewód prawny; w drugiej wyszczególnia kary występ-ków. 6) Plan mapy jeneralnej. 7) O drożyznie zboża i środek do jej zmniejszenia. 8) O stanie jeneralnym oświecenia gubernii wołyńskiej, i o środkach urządzenia i upowszechnienia nauk uczynione doniesienie 1804. 9) Urządzenie gimnazjum wołyńskiego w mieście jego imperialnej mości Krzemieńcu i wszystkich innych ustanowien przy tem gimnazjum; — projekt podany do rozważenia a potem do najwyższego potwierdzenia. 10) O rokoszu szlachty pod Lwowem 1537. 11) Rozprawa o Cyganach. (Kollataj tak wielbił to pismo, iż pragnął je mieć swoim utworem). 12) O sztuce menniczej. 13) Wyluszczenie przedmiotów komisji sądowej edukacyjnej. 14) Mowa przy dokończeniu biegu nauk szkolnego w gimnazjum wołyńskim 1808. 15) Wstęp

do historyi polskiej. 16) Wstęp mowy pochwalnej Chreptowicza. 17) O statystyce polskiej. 18) Wypisy z rozmaitych pisarzy, ściągające się do dziejów narodowych. 19) Listy do najzuakomitszych osób w narodzie i za granicą.

Dzieła drukowane Tadeusza Czackiego.

1) Mowa miana w imieniu komisji kruszcowej do Stanisława Augusta 1785, w 8ce. 2) Odpowiedź na pismo Grumerta, czy jp. Zughoer może być umieszczonym w liczbie posłów monarchów? 1787, w 8ce, str. 107. 3) Reflexye nad uszkodzeniem dla krajów polskich wynikającym z zaniedbywania handlu pochodzącego z mniej uważania poruczonej nad Gdańskiem opieki; 1790, w 8ce, str. 30. 4) Usprawiedliwienie się na sejmie w materji kupna pałacu posłowi cudzoziemskiemu; 1791. 5) Mowa w materji menniczej na sejmie 28 września 1791. W Warszawie w drukarni Michala Grela; w ark. 6) Mowa w czasie pierwszego zasiadania na komisji skarbu koronnego Rocha z Głogowy Kosowskiego jako podskarbiego w. koronnego, imieniem tejże komisji miana 14 lutego 1791 r. 7) O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym statucie dla Litwy 1529 wydanym. W Warszawie 1800r. w drukarni J. E. G. Ragoczego, w 4ce, 2 tomy. 8) Rozbiór dziejów narodu polskiego przez pierwszych dwu pisarzy Marcina Galla i Wincentego Kadłubka, (znajduje się w tom. I. Pamiętnika Dmochowskiego 1801, od k. 183 do 197. 9) O nazwisku Ukrainy i początku Kozaków. (W tom. IV. Pamiętnika Dmochowskiego 1801 roku, od k. 32 do 40. 10) O dziesięcinach, rzecz czytana na posiedzeniu tow. przyj. nauk. W Warszawie w druk. ks.ks. Pijarów 1801, w 8ce. Drugie wydanie dzieła ma napis: Dysertacya o dziesięcinach w powszechności a szczególniej w Polsce i Litwie, i o ko-

www.libtool.com.cn

niecznej potrzebie utworzenia zamiany snopowej dziesięciny na osep zbożowy; umieszczona jest także historia gospodarstwa krajowego w porównaniu z angielskim i niemieckim, od autora znacznie rozszerzona, 1802 r. w 8ce, str. 107. 11) O gimnazjum w wolińskiej gubernii i innych dla obojej płci ustanowieniach uczynione przedstawię 1803 r. w 4ce, k. 14. 12) Mowa na zjeździe duchowieństwa łuckiego obrządku łacińskiego 1803; w 4ce, str. 12. 13) Rozprawa o prawie, które mają obywatele prowincyj składających dawną Polskę do wolnego szynkowania piwa, miodu i gorzałki, i o przyczynie, dla której obywatele dawnej Rosyi nie mając tyle części dochodów, krzywdy nie ponoszą; 1805, w 4ce, str. 7. 14) Rzecz o dzielach elementarnych a szczególnie o dziele Jana Śniadeckiego pod tytułem: Jeografia, czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi. (Znajduje się w N. 2 gim dziennika wileńskiego 1805 r.) 15) Plan szkoły mechaniki praktycznej przy gimnazjum wolińskim; 1806, w 4ce, str. 7. 16) Odezwa do nauczycieli z powodu śmierci hr. Michała Wandalina Mniszecha; 1806, w ark. 17) Mowa o pożytkach z wychowania publicznego i domowego przy kończeniu roku szkolnego w gimnazjum wolińskim 1806, w 4ce, str. 14. 18) Rozprawa o Żydach i Karaitach; w Wilnie 1807, w 8ce, str. 245. 19) Odezwa do uczniów gimnazjum wolińskiego po powrocie z Petersburga 22 lutego 1808 r. w ark. str. 4. 20) Rozprawa czy prawo rzymskie było zasadą praw litewskich i polskich, i czy z północnymi narodami mieliśmy wiele wspólnych praw i zwyczajów? W Wilnie 1809, w 8ce, str. 122. 21) Ustanowienie szkoły ogrodniczej przy gimnazjum wolińskim; w ark. str. 4. 22) Tłómaczenie się przed komisją reskryptem najwyższym 23 września 1810 r. dla rozwiązania różnych przedmiotów o wolińskim gimnazjum ustanowioną, 18 grudnia 1810 roku. W Żytomierzu, w ark. str. 24. 23) Odezwa do nauczycieli i uczniów gimnazjum wolińskiego z powodu śmierci Józefa Czecha dyrektora gimnazjum; w ark. str. 4. 24) Odezwa do uczniów gimnazjum wolińskiego i do zacnych ziomków, którzy dzieci swoje do tej

szkoły oddają; w ark. str. 6. 25) Mowa miana 30 stycznia 1812 r. w Kijowie. W Krzemieńcu, 1812, w 4ce, str. 16. 26) Rozprawa o Tatarach. (Wydruk. w Nrze 17 dziennika wileńskiego 1810 r. od k. 565—586.)

Zdawałoby się, że kto tyle dzieł napisał, ile Tadeusz Czacki, już nie obywatelskie czynne, ale niejako oderwane od społeczeństwa, wyłącznie uczone życie wieść mógł. Lecz wielkiemu mężowi temu starczyło na wszystko czasu i sił. Nietylko gromadził skarby naukowe w Porycku, które się obecnie, przynajmniej w większej części, w Sieniawie i Paryżu znajdują, nietylko pisał liczne obszernie i ważne księgi, nietylko gimnazjum krzemienieckie postawił na niezwykłym szczyście, ale nie zapominał o szkołach powiatowych, których było w trzech guberniach 11, i o szkołach parafialnych, które podług uchwały rzymsko katolick. duchowieństwa diecezji łuckiej, miały być utrzymywane przy każdym kościele. Nadto zajęty Tadeusz Czacki pracami pisarskimi i edukacyjnymi, nie zaniedbywał żadnej sposobności służenia współobywatelom rozległej niegdyś ojczyzny. Na dniu 30 stycz. 1812 r. otworzył gimnazjum w Kijowie mową pełną powagi. Czacki zostawił ogromny posiew czasowi, czas go zniszczył, ufajmy, że opatrność z ziarn jeszcze nie zatraconych da się doczekać miłemu narodowi plonu, odpowiednego wielkim chęciom i usiłowaniom męża rzadkiego w każdym, choćby najszcześliwszym i najpotężniejszym narodzie.

Winienem jeszcze tutaj położyć ustęp z postrzeżeń Ignacego Potockiego nad rozprawą o Żydach, tak jak go znajduję w przypiskach do wymienionego dzieła ks. Alojzego Osińskiego. Oto następuje:

W paragrafie III Rozprawy o Żydach na karcie 80, gdzie mowa o umieszczeniu przywileju żydowskiego w statucie króla Alexandra; nie jestem z autorem tego zdania, aby osobliwy dodatek w mandacie tego króla znajdujący się, miał niszczyć przywilej żydowski, to jest: służyć przeciwko Żydom, im zaś nie udzielać pomocy. Oczywiście jest rzeczą, że król Alexander (Żydom, jak wiadomo z historii, przeciwny) nie chciał potwierdzić przywileju ich *confirmatione speciali*, ale równie oczy-

www.libtool.com.cn

wiste, iż umieszczeniem go między innemi przywilejami, *de facto* przywilej ów żydowski potwierdził. Jakże więc ma się rozumieć ten dodatek w mandacie królewskim: *non confirmando confirmatione speciali, sed ad cautelam defensionis contra Judeos*? Oto we wszystkich przypadkach, w których Żydzi nad opisy i granice swobód w przywileju swoim zawartych chcieli używać drugich z innymi, chrześcianami wspólnych, musiała była zajść między królem Alexandrem a radą jego przeciwność względem potwierdzenia i umieszczenia przywileju żydowskiego z innemi wraz przywilejami. Użyto zatem średnich wyrazów. Nie potwierdza król wyraźnie i szczególnie w mandacie swoim przywileju żydowskiego, ale go wpisać w skład przywilejów królestwu służących nakazuje. I znowu wpisać go nakazuje nie przez wzgląd dla chrześcian, aby w tym samym przywileju obronę mieli, gdyby Żydzi swobód z nimi równych używać chcieli. To jedno tłómaczenie mandatu króla Alexandra rozpędza ciemnotę.— Tyle słów Ignacego Potockiego.

Dzielo Tadeusza Czackiego, które właśnie myślcym ziomkom do rąk podaję, powinno nam służyć za wzór w rozprawianiu o wszystkich kwestjach żywnych, które zawsze wymagają wyjaśnienia historycznego i komplanacyi praktycznej, a nigdy skutecznie i z korzyścią dla narodu na oderwanem stanowisku filozoficzmem rozstrzygnięte być nie mogą.

W Krakowie d. 6 lipca 1860 r.

Wydawca.

SPIS RZECZY.

Rozprawa o Żydach	str.	3
§. 1. Krótki rzut oka na Żydów, póki zupełna zagłada Jerozolimy i zniszczone nadzieje podniesienia, nie uczyniły ich własnej ziemi obcymi		4
§. 2. Jaki był los Żydów w wielu państwach od śmierci Juliana cesarza		22
§. 3. Zkąd Żydzi do nas weszli i jakiego doświadczali losu		37
§. 4. Krótki rozbiór przywileju Bolesława książęcia, potwierdzonego przez Kazimierza Wielkiego i Witolda		59
§. 5. Jakie są źródła praw, które Żydom rządzić się pozwolono		65
§. 6. Jakie są prawa cywilne żydowskie		71
Rozdział I O dziedzictwie i spadkach, prawie córek, prawie pierworodstwa		71
" II O opiekunach		75
" III O darowiznach i testamentach		76
" IV O małżeństwach, posagach, rozwodach i wdowach		78
" V O władzy sądowej		84
" VI O przysięgach		85
" VII O świadkach i świadectwach		86
" VIII O ekskomunikach czyli wyklęciach		87

www.libtool.com.cn

1

1

§. 7. O prawie kryminalnem	90
§. 8. O stanie oświecenia u Żydów	92
§. 9. O planie reformy Żydów	117
Rozdział I O ogólnych prawach dla Żydów	121
" II O aktach urodzin i śmierci, ślubach małżeńskich i rozwodach	123
" III O klasyfikacji Żydów i swobodach przylą-zonych do tych, którzy rolnictwem się trudnią	123
" IV O oświeceniu	125
" V O zwierzchności żydowskiej i ich władzy	128
" VI O sądach familijnych i polubow-nych	131
" VII O odmianie odzieży, nazywaniu języka narodowego w sprawach publicznych i prywatnych, uważaniu odmiany postępowania Żydów	133
" VIII O długach od powszechności żydowskiej należących i o funduszu uspokojenia	135
Rozprawa o Karaitech	136
§. 1. Co są Karaici, jaka ich jest główna różnica od innych Żydów, kiedy ich oddział nastąpił, i w jakich są krajach	138
§. 2. Zkąd Karaici do Polski weszli, jakim mówią językiem, jakie są ich nauki, jaką mają duchowną zwierzchność, jakie ich jest postępowanie, jaka ich jest liczba, i jak na nich patrzyły rządy?	143
§. 3. W czem się ich prawa cywilne różnią od praw Rabanitów	146
Wiadomość o życiu i pismach autora	149

www.libtool.com.cn

701.192

www.libtool.com.cn

84 529SU
BR 5489
12/00 31150-102 HULB

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn

www.libtool.com.cn